

מסכת תענית כהלכתה

דוד ליבור

עריכה: דניאל הרשנסון

כל הזכויות שמורות למחבר

אדר תש"פ

כתובת המחבר:

דוד ליבור

ישיבת שעלבים

ד.נ. שמשון 9978400

david@lebor.com

www.ravlebor.com

לז"נ
אבות אבותינו

סבי וסבתי
ישראל חיים הלוי ליבור ז"ל
רחל יהודית ליבור לבית טננבוים ע"ה

סבי וסבתי
אברהם חיים נתן הלר ז"ל
חווה שיינדל הלר לבית פרנקל ע"ה

סבה וסבתה של אשתי
ישראל מנחם נגלר ז"ל
חנה נגלר לבית וייסמן ע"ה

סבה וסבתה של אשתי
שניאור אייזיק הכהן לפקוביץ ז"ל
ליבא לפקוביץ לבית שניידר ע"ה

לז"נ
אבי מורי
הרב ישעיה ליבור
בן ר' חיים ישראל הלוי
זצ"ל

תלמיד ישיבת מיר, פולין
רב קהילת וודמיר, ניו יורק
אשר הרביץ תורה בחו"ל
ובעיה"ק ירושלים
למעלה מחמישים שנה

כל כולו אהבה
אהבת ה'
אהבת הבריות
אהבת תורה
אהבת חסד
אהבת ארץ ישראל

נולד ג' בכסלו, תרע"ט
עלה לארץ י' בטבת, תשמ"א
עלה למרום ו' בשבט, תשנ"ו

תנצב"ה

לז"נ
אמי מורתי
שרה גיטל ליבור
בת ר' אברהם חיים נתן הלר
ע"ה

כפה פרשה לעני
וידיה שלחה לאביון

עוז והדר לבושה
ותשחק ליום אחרון

נולדה בירושלים שבין החומות ד' בכסלו, תרפ"ב
עלתה לירושלים של מטה י' בטבת, תשמ"א
עלתה לירושלים של מעלה כ"ז בכסלו, תשע"ד

תנצב"ה

לז"נ
חמי מורי
ר' יהושע הרשל נגלר
בן ר' ישראל מנחם
ז"ל

איש צנוע ונעים הליכות
שאמר מעט ועשה הרבה

נולד כ"א בתשרי, תרפ"ג
עלה למרום י"ג בתמוז, תשס"ד

תנצב"ה

לז"נ

חמותי מורתני

שוינא דרייזל נגלר

בת ר' שניאור אייזיק הכהן לפקוביץ

ז"ל

מלאה בשמחת חיים ובטחון בה'
תמיד עם חיוך שגרם לאחרים לחייך

נולדה כ"א בכסלו, תרפ"ז
עלתה למרום ד' באלול, תשע"ט

תנצב"ה

לז"נ

אחותי הגדולה

רבקה אסתר קרוניש - כ"ץ

בת הרב ישעיה הלוי ליבור

ז"ל

נולדה ז' בכסלו, תש"ד

עלתה למרום ל בתשרי, תשע"א

תנצב"ה

לז"נ

גיסי

ר' אבנר יוסף קרוניש

בן ר' יהודה אריה

ז"ל

נולד י"א בסיון, תש"ג

עלה למרום י"ז בטבת, תש"נ

תנצב"ה

לז"נ

בוגרי קרית חינוך שעלבים שנפלו על קידוש ה'

יורם משה בן מנחם ז"ל איזק הי"ד

נפל: י"א תשרי תשל"ד (07.10.1973)

מחזור ט' תלמיד ישיבת ההסדר

נפל במלחמת יום הכיפורים

בן 24 היה במותו.

משה יחיאל בן ר' שמעון הכהן ז"ל כהן הי"ד

נפל: כ"ח תשרי תשל"ד (24.10.1973)

מחזור י' תלמיד ישיבת ההסדר

נפל במלחמת יום הכיפורים

בן 22 היה במותו

מנחם מנדל בן משולם ז"ל שיצר הי"ד

נפל: כ"ח תשרי תשל"ד (24.10.1973)

מחזור י' תלמיד ישיבת ההסדר

נפל במלחמת יום הכיפורים

בן 20 היה במותו

אבנר בן ישראל הלוי נ"י מיכאלי הי"ד

נפל: ט"ז שבט תשל"ז (04.02.1977)

מחזור י' בוגר ישיבת ההסדר

נשוי ואב לשני בנים

נפל בעת מילוי תפקידו

בן 25 היה במותו.

שלמה בן ישראל נ"י אומן הי"ד

נפל: י"ט סיון תשמ"ב (10.06.1982)

מחזור י"ט בוגר ישיבת ההסדר.

נשוי ואב לבן ובת.

נפל במלחמת שלום הגליל.

בן 25 היה במותו.

אברהם חיים בן יוסף ז"ל מוצן הי"ד

נפל: י"ט סיון תשמ"ב (10.06.1982)

מחזור י"ט בוגר ישיבת ההסדר.

נפל במלחמת שלום הגליל.

בן 24 היה במותו.

אריה יהושע בן יצחק נ"י שטראוס הי"ד

נפל: כ' סיון תשמ"ב (11.06.1982)

בוגר הישיבה התיכונית.

נשוי ואב לבן.

נפל במלחמת שלום הגליל.

בן 23 היה במותו.

אהרן בן משולם זישא לוריא הי"ד

נפל: י"ט סיון תשמ"ב (10.06.1982)

בוגר ישיבת ההסדר.

נשוי ואב לבת.

נפל במלחמת שלום הגליל.

בן 26 היה במותו.

מתניהו בן בן-ציון נ"י ברלב הי"ד

נפל: ז' אדר ב' תשמ"ט (14.03.1989)

מחזור כ"דתלמיד ישיבת ההסדר.

נפל בעת מילוי תפקידו.

בן 20 היה במותו.

ישי דב בן יחיאל הלוי נ"י לוי הי"ד

נפל: ז' שבט תש"ן (02.02.1990)

בוגר הישיבה התיכונית.

נפל בעת מילוי תפקידו.

בן 20 היה במותו.

הרב שמעון צבי בן פנחס נ"י בירן הי"ד

נפל: כ"ד אייר תשנ"ב (27.05.1992)

מחזור כ"ג בוגר ישיבת ההסדר והכולל.

רבה של כפר דרום.

נשוי ואב לארבעה ילדים.

נרצח בידי מחבל בכפר דרום.

בן 31 היה במותו.

ישראל בן יצחק נ"י מעטוף הי"ד

נפל: כ"ד אייר תשנ"ב (27.05.1992)

בוגר בי"ס "שלהבת".

נפל בלבנון, בעת מילוי תפקידו.

בן 18 היה במותו.

עופר בן שמעון נ"י כהן הי"ד

נפל: כ"ט אדר תשנ"ג (22.03.1993)

בוגר הישיבה התיכונית.

נרצח בידי בני עוולה.

אריה בן יצחק נ"י פרנקנטל הי"ד

נפל: כ"ה תמוז תשנ"ד (07.07.1994)

בוגר בי"ס "שלהבת".

נרצח בידי בני עוולה.

בן 20 היה במותו.

אשר אלכסנדר בן קלרה נ"י נייקוב הי"ד

נפל: ט' חשון תשנ"ט (29.10.1998)

בוגר הישיבה התיכונית בחרקוב אוקראינה.

נפל בעת מילוי תפקידו, בהגנה על אוטובוס תלמידים ליד גוש קטיף.

בן 19 היה במותו.

בנימין זאב בן הרב מאיר הי"ד כהנא הי"ד

נפל: ה' טבת תשס"א (31.12.00)

בוגר הישיבה התיכונית.

נשוי ואב לששה ילדים.

נהרג עם רעייתו בהתקפת מחבלים ביהודה ושומרון.

יונתן בן דניס נ"י לוק הי"ד

נפל: כ"ט אלול תשס"א (17.09.01)

בוגר הישיבה התיכונית.

נפל בעת מילוי תפקידו.

בן 21 היה במותו.

אש-קודש בן ראובן נ"י גילמור הי"ד

נפל: א' חשוון תשס"א (30.10.01)

בוגר בי"ס "שלהבת".

נשוי ואב לילדה.

נרצח בעת מילוי תפקידו כמאבטח בירושלים.

מיכאל בן אלן נ"י סטבון הי"ד

נפל: י' טבת תשס"ב (25.12.01)

למד בישיבה הגבוהה.

נשוי. נפל בעת מילוי תפקידו.

בן 23 היה במותו.

אהרון (אריק) בן יעקב נ"י קרוגליאק הי"ד

נפל: כ"ג אדר תשס"ב (07.03.02)

בוגר הישיבה התיכונית.

נהרג בהתקפת מחבלים.

אלקנה בן יצחק נ"י גובי הי"ד

נפל: כ"ה אדר תשס"ב (09.03.02)

בוגר הישיבה התיכונית.

נפל בקרב עם מחבלים בגוף קטיף.

חיים יחזקאל (חזקי) בן יעקב נ"י גוטמן הי"ד

נפל: ה' תמוז תשס"ב (15.06.02)

בוגר הישיבה התיכונית.

נפל בקרב עם מחבלים בגוש קטיף.

בן 21 היה במותו.

נועם בן יהודה נ"י ליבוביץ הי"ד

נפל: ל' כסלו תשס"ד (28.12.03)

בוגר הישיבה התיכונית.

נהרג בהתקפת מחבלים בתחנת אוטובוס.

בן 22 היה במותו.

יונתן יעקב בן דוד איינהורן הי"ד

נפל: ז' מנחם אב תשס"ו (01.08.06)

בוגר בי"ס שלהבת.

נפל בקרב עם מחבלים.

בן 22 היה במותו.

אליהו בן רוני דרורי הי"ד

נפל: כ"ט ניסן תשע"ח (14/04/18)

בוגר ישיבת ההסדר.

נפל במהלך פעילות מבצעית

בן 20 היה במותו.

מכתב ברכה מראש הישיבה לרגל הוצאת הכרך הנוכחי

בס"ד, אדר תש"ף

מכתב ברכה

שמחתי והתרגשתי כאשר ראיתי את ספרו החשוב "מסכת תענית כהלכתה" של יקירי וידיד נפשי הרב דוד ליבור שליט"א, מחשובי הרבנים בישיבתנו.

אחד האתגרים החשובים הניצבים לפני כל לומד תורה והעוסק בה, הוא לקנות את ערך אהבת לימוד התורה. "והערב נא ה' אלוקינו את דברי תורתך בפינו".

ספר נפלא זה עוזר בהשגת יעד חשוב זה. סיכום שיטות הראשונים והפוסקים מהגמ' ועד הלכה למעשה בכל סוגיה וסוגיה בצורה רהוטה ועמוקה, גורם לידיעת התורה ואהבתה.

ספר זה מומלץ מאד לכל מי שלומד מסכת תענית הן בעיון והן בבקיאות, כדי לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא.

ברכתי החמה לרב דוד ליבור שליט"א, שיזכה לכתוב ספרים נוספים רבים, וימשיך להגדיל תורה ולהאדירה, מתוך אושר נחת ובריאות.

בברכת כהנים באהבה

מיכאל ימר
ראש ישיבת שעלבים

ישיבת הסדר / גבוהה

מכון מרכזי לבני חו"ל

מדרשה לבנות

ישיבה תיכונית

חטיבת ביניים

כולל אברכים

מכון לרבנות
ע"ש הרב אלחנן מרכוס

מכון לדיינות
ע"ש יהודה קולינימוס

מכללה לחינוך ע"ש דוד לנדר

בית ספר שלהבת בנינים

בית ספר שלהבת בנות

אולפנה לבנות

גני ילדים

מכון שלמה אומן

הסכמות שהופיעו בכרכים קודמים בסדרה

SHA'ALVIM EDUCATIONAL CENTER
RAMAT SHA'ALVIM

רמת שעלבים
רשת מרכזי תורה

אדר התשס"ט

בס"ד

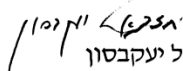
יקירי וידידי הרב דוד ליבור שליט"א מחשובי הרמ"ם שבישיבתנו
ישיבת שעלבים, הראני את ספרו **מסכת סוכה כהלכתה**.

שמחתי והתרגשתי בראותי את הספר, זאת בידועי ובהכירי מקרוב את
העבודה הגדולה שהושקעה בו.

המחבר מוביל את הלומד מתוך עומק הסוגיא ומהשאלות המרכזיות שבה
דרך הראשונים והפוסקים עד לפסק ההלכה ממש. הדברים כתובים
בצורה בהירה ברורה ונעימה, ומסודרים בדרך ישרה ונכונה.
בטוחני שכל לומד ימצא בספר זה עניין רב ויוכל להסתייע בו, בין להבנת
הסוגיא ובין לידיעת ההלכה.

אסיים בברכה לרב דוד ליבור שליט"א שיזכה להוציא לאור את הספרים
שבידיו למסכתות אחרות, וימשיך להגדיל תורה ולהאדירה מתוך אושר
בריאות ושמחה.

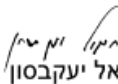
בידידות

יחזקאל יעקבסון
ראש ישיבת שעלבים

תמוז התשע"ג
ב"ה

שמחתי בראותי כי כבוד יקירי וידידי הרב דוד ליבור שליט"א, מוציא לאור את ספרו מסכת ברכות כהלכתה. המחבר, מחשובי הרמ"ם בישיבתנו, כבר אתמחי והשכיל בספרו מסכת סוכה כהלכתה לחבר את הגמרא עם ההלכה, והוא ממשיך ללכת בהצלחה בדרך זו אף בספר שלפנינו. המחבר מוביל את הלומד מתוך עומק הסוגיא ומהשאלות המרכזיות שבה דרך הראשונים והפוסקים עד לפסק ההלכה ממש. הדברים כתובים בצורה בהירה ברורה ונעימה, ומסודרים בדרך ישרה ונכונה. בטוחני שכל לומד ימצא בספר זה עניין רב ויוכל להסתייע בו, בין להבנת הסוגיא ובין לידיעת ההלכה. ברכתי למחבר שליט"א, שיזכה לכתוב ספרים נוספים, וימשיך להגדיל תורה ולהאדירה מתוך אושר בריאות ושמחה. ואסיים בברכה מיוחדת לעומדים בראש הוצאת "משעול" המוציאים לאור מתורת בית מדרשנו, על שזכו לצרף גם ספר חשוב זה לספרייתנו המכובדת.

בברכה

יחזקאל יעקבסון

ראש ישיבת שעלבים

RABBI Z. N. GOLDBERG

Abbad Bies Horaa'h "Hayashar Vehatov"
Member Of Supreme Rabbinical Court

הרב זלמן נחמיה גולדברג

אב"ד בבית הוראה לדיני ממונות "הישר והטוב"
חבר בית הדין הרבני הגדול

ב"ה, יום י"א סיון תשל"ט

הנני קנה לדפני קטנתו של תלמידי חכם
מוקדם דמורה בני הולו היהג' נ' פוסק לילה שליטא
ל"ה בשיעור שאלקיה ודכתי ספרו שחידושו מנסת
סוכה קטן מסת סוכה בילכת
שבו מילגל לפי ספר יגא' כל האב"ד שייכות
זולתו פה' אכל שולח היווטאני' ויפוקים האטאני'ג
זולתאני'ג

ודפני דפוס מאוס צלח הרק האחסס
לכח מוצא' דציקר למי שפדה למ"ג
שיתצור דמחה
אג' למי עליו למס' יכול למכין הקפיות

קלי'ם
ולחו ולכח' אלא לדרכה שיקפה יצורהו
לכח' אלא למוצא' כאל' ישמא

הכוח' לפקוד התורה ולתמ'ם

זלמן נחמיה גולדברג

הרב זלמן נחמיה גולדברג
ירושלים

הרב זלמן נחמיה גולדברג

אב"ד בבית הוראה לדיני ממונות "הישר והטוב"
חבר בית הדין הרבני הגדול

Rabbi Z. N. Goldberg
Abbad Bies Horaa'h "Hayashar Vehatov"
Member of Supreme Rabbinical Court

ב"ה, יום י"א סיון תשס"ט

הנני בזה לדבר בשבחו של תלמיד חכם מופלג בתורה הרי הוא
הרה"ג ר' דוד ליבור שליט"א ר"מ בישיבת שעלבים ובשבח ספרו
שחיבר על מסכת סוכה בשם מסכת סוכה כהלכתה שבו תימצת לפי
סדר הגמ' כל הלכות השייכים לאותו פרט וכל שיטות הראשונים
והפוסקים ראשונים ואחרונים.

ודבר גדול מאד עשה הרב המחבר שזה תועלת בעיקר למי
שכבר למד שיחזור במהרה וגם למי שלא למד יכול להבין הדברים
בקצרה.

ולא נצרכה אלא לברכה שהקב"ה יעזרהו להוציא לאור לתועלת
כלל ישראל.

הכותב לכבוד התורה ולומדיה

זלמן נחמיה גולדברג

אשר זעליג וויס

כגן 8
פעיה"ק ירושלם ת"ו

בס"ד

תאריך ט"א אלול ס"ט

הן האית אה ספרו גיקר א ינין הרגל חכמה גיגס ומגיל וטהר אציה
 רגיס ריה מוצ אוקור אלט, "אמה סונה בהלכתג" האית וענית ה דרה רג
 , א ספר יקר זה אמק נציה הלון הולמיניג גציהיג אסוקן אמתטא אלטו נבלכתא
 ואלטו אה מקנה געלבה מתך גסולוג לופה.
 גספר אנה אה א ספר הילוקיניג וגעסיקת אנה סוליה וסוליה דגריה
 וכתא נתיחה קלמ דרעה ונצימה גאלמה אה, ונאמתן קעיה אונן אהיו.
 פנה אורג גמכר קעטרו און אה קנע רינה נהמק נולו ומרגיל געה
 אהק קעבה אולגיל מורה זאטאציה קלימה זקאק אקד.

די צונת וגיין

אשר זעליג וויס

אשר זעליג וייס
כגן 8
פעיה"ק ירושלים ת"ו

בס"ד

תאריך: יא אייר, ס"ט

הן ראיתי את ספרו היקר של ידיד נפשי הרה"ג מזכה רבים ומרביץ תורה לעדרים רבים הרב דוד ליבור שליט"א, "מסכת סוכה כהלכתה". ראיתי ונהניתי כי ברכה רבה יש בספר יקר זה לחזק צעירי הצאן התלמידים הצעירים לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא ולמצוא את מסקנת ההלכה מתוך הסוגיה גופת.

הספר מסכם את כל שיטות הראשונים והפוסקים שבכל סוגיה וסוגיה בבהירות ובתמציתיות בשפה ברורה ובנעימה המשמח לב, ובטוחני שרבים יהנו לאורו.

ברכתי להרב המחבר שמכירו אני זה שנים רבות כמחנך דגול ומרביץ תורה חשוב שיזכה להגדיל תורה ולהאדירה בשמחה ובטוב לבב.

בידידות וביקר

אשר וייס

“עיקר התורה ללמדנו מעשה המצוה. ולא המדרש הוא העיקר. וכל יקר תפארת גדולת תלמוד תורה אינו אלא שמביא לידי מעשה.” (מאירי שבת ט,ב).

“זוה כל פרי לימוד הש”ס, להוציא ממנו הלכה למעשה.”

(ר' חיים מוולוז'ין הקדמה לפירוש הגר"א לשלחן ערוך).

“לדעת תמצית ההלכה היוצאת מן הסוגיות, שזהו תכלית לימוד התורה.”

(חפץ חיים, הקדמה לספר ליקוטי הלכות).

“עיקר לימוד האדם צריך להיות בלימוד המביא לידי מעשה.”

(חפץ חיים, הקדמה לספר משנה ברורה).

בלב נרגש אני מברך לה' אלקינו מלך העולם שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה, אשרנו מה טוב חלקנו שזיכני הבורא להוציא עוד ספר בסידרה של מסכתות כהלכתה, מסכת תענית כהלכתה. הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. ספר זה יוצא לאור לאחר הכרכים הקודמים: 'מסכת סוכה כהלכתה', 'מסכת פסחים כהלכתה – פרק ערבי פסחים' ו'מסכת ברכות כהלכתה'.

כמו שכתבתי בהקדמה לכרך הראשון בסדרה, מסכת סוכה כהלכתה, לפני למעלה משלשים וחמש שנה הדרכתי קבוצות של תלמידים בישיבתנו בלימוד גמ' ופוסקים בבקיות עם דגש לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. במסגרת זו במשך השנים למדנו כמה מסכתות מסדר מועד. התלמידים ראו בזה ברכה גדולה – גם מכמות הידיעות שרכשו וגם מהדרך המהנה של הלימוד.

דרך הלימוד היתה לימוד בסדר קבוע של גמ', מפרשים ופוסקים, וסיכום של הסוגיא שערכתי וחילקתי לתלמידים. הסדר הקבוע כלל: לימוד כל הגמרא, רש"י, תוספות, רי"ף, רא"ש, ר"ן, רמב"ם, מגיד משנה, טור, בית יוסף, שלחן ערוך ומשנה ברורה. כך למדנו כל סוגיא וסוגיא מתחילת המסכת עד סופה.

במשך השנים בקשו ממני אנשים רבים עותקים של דפי ההנחיה הללו והפצירו בי להוציאם כספר. מכיון שמדובר בספר הלכתי באופיו, נרתעתי בעבר להדפיסו מגודל האחריות וכובד החשש שמא אכשל בדבר הלכה. ידי עדיין רועדות מהמשימה. אבל היות שרבנים טענו שאי הדפסה מהווה מניעת טוב מבעליו, נעתרתי לבקשות ולפני כמה שנים הדפסתי את הספר הראשון בתוכנית זו על מסכת סוכה. תגובות הקוראים היו חיוביות ולכן החלטתי להמשיך להדפיס את שאר הספרים בסידרה. ב"ה, אני מגיש לפני הציבור את הכרך הרביעי בסידרה, על מסכת תענית.

דרך השימוש בספר היא כדרך הלימוד בתוכנית המקורית. כלומר, קודם כל יש לעבור על כל מראי המקומות שציינתי לעיל, ואחר

כך לעבור על הסיכום של כל סוגיא וסוגיא. כמובן ניתן לקצר את הדרך וללמוד רק את הגמ' והסיכום, אבל דרך זו אינה מומלצת כי אולי זה בגדר 'הלומד קיצור דינים', שאין אדם רואה בזה סימן ברכה (עיין אבן שלמה להגר"א ח,ג).

ספר זה אינו ספר הלכה אלא ספר הדרכה בסוגיא עם דגש על ההלכה. לכן פשוט וברור שאי אפשר לפסוק הלכות רק ממה שכתבתי בספר הזה, אלא רק לאחר לימוד הסוגיא כולה ועיון בכל המקורות. גם אז, כשיש איזה ספק בהכרעת הפסק או בענינים שאין להם הכרעה במקורות, יש לכל אחד להתייעץ עם רבותיו שמא יש הכרעה בנידון בדברי אחרוני האחרונים ופוסקי זמננו.

ברצוני להודות לכל אלו שעזרו לי ותמכו בי ונתנו לי את האפשרות לשבת רוב חיי בבית ה', בלימוד תורה והוראתה.

קודם כל לרבונו של עולם שנתן לי שפע רב של טובה ואושר, ושם חלקי מיושבי בית המדרש, ואיפשר לי להגיע לארץ חמדת אבות, לחיות בה, להקים משפחה, לחתן ילדים, ולזכות לראות דור של נכדים. ה' אשר הצילני ממות פעמיים - פעם על שלחן הניתוחים לפני יתור משלשים שנה ובפעם השניה בחודשים האחרונים כשביליתי שלשה שבועות בבית החולים - ואשר נתן לי את הכל - "קטנתי מכל החסדים ומכל האמת אשר עשית את עבדך".

לאשתי האהובה, עדינה, שתחיה, שעזרה ועוזרת לי בכל דבר, ועמדה לצדי בכל עת ובכל מצב - 'שלי ושלכם שלה הוא'.

ליילדי - חיים, רחל, דבורה, אהובה, רפאל, ושירה; לחתני - דניאל פונד, שבתי כהן, עמיחי גולדנברג, וגיא פריד, וכלותיי אסתי לבית נתנוב ואלמוג לבית חיים; לנכדיי - שליו ונוה ישעיה ליבור נעם יהושע, רני רבקה, אליה, ליבי והדר שרה פונד; טליה, איילת רחל, נאוה, שרה, אריאל ושני כהן; נטע ויואב גולדנברג; ישעיה, אלקנה, אמונה, אהרון, שרה, יהודה, ישראל ויעל ליבור; וכרמל שרה ודרור פריד שגורמים לי ולאשתי לשמחה עצומה ורב נחת.

להורי, אבי מורי הרב ישעיה בן חיים ישראל הלוי זצ"ל, ואמי מורתי שרה גיטל ע"ה, שעודדו אותי במשך כל השנים לעסוק בתורה וללמוד במה שלבי חפץ. החובה שאני חייב כלפיהם אינני יכול לתארה במילים.

לחמי, ר' יהושע הרשל נגלר ז"ל, וחמותי שיינא דרייזל ע"ה, שעזרו לי במשך השנים בכל דבר וענין. חמותי נפטרה לפני כמה חדשים והמשפחה עדיין בשנת האבל. שמחת החיים שלה שהדביקה את כל מי שהיא פגשה חסרה לנו מאד. יהי רצון שזכות הוצאת ספר זה תעמוד לזכותה.

לישיבת שעלבים, ולעומד בראשה, הרב מיכאל ימר שליט"א, מקום לימודי וביתי מזה ארבעים ושמונה שנה. הגעתי לישיבה כבחור צעיר מאד וזכיתי ללמוד וללמד בגן העדן הרוחני הזה במשך התקופה הזו. מהרבה בחינות כאן בשעלבים נולדתי. הישיבה היא כור מחצבתי ולה אני חייב הכל.

לכל הרבנים שלמדתי מהם תורה במשך השנים ובמיוחד מורי ורבתי בישיבת שעלבים. לתלמידיי שזכיתי ללמדם במשך השנים. מכל מלמדי השכלתי, ומתלמידי יותר מכולם. האושר הגדול שיש לי בחיים הוא ללמוד וללמד תורה לעם ישראל בארץ ישראל. אשרנו מה טוב חלקנו.

לחברות שלי במשך השנים, ובמיוחד לאלו שלמדו אתי בזמן הכנת תוכנית לימוד זו, וביניהם: הרב משה שולמן שליט"א, הרב אלי פיילט שליט"א, ר' אהרן וייס שיח'.

לרב דניאל הרשנסון, שערך את הספר והעיר הערות חשובות ביותר הן בניסוח והן בתוכן הדברים. לרב יהונתן אמת שעבר על כל הספר והביא לכמה וכמה תיקוני לשון ודפוס. יישר כחכם לאורייתא. ולחברת משפחתנו, גב' אורלי צימרמן, שעזרה רבות בענינים טכניים של עימוד וכדומה לפני הבאת הספר לדפוס.

מבחינתי ספר זה תם ולא נשלם, ולכן כל מי שיש לו הערות או הארות על הספר בכל ענין שהוא, אודה לו מאד אם יעביר לי אותן כדי שאוכל להכניס אותן במהדורות הבאות.

יהי רצוני יתברך שלא יארע דבר תקלה על ידי ולא אכשל בדבר הלכה. וכשם שעזרתי לסיים ספר זה על מסכת תענית כן תעזרני להתחיל ולסיים מסכתות וספרים אחרים ולסיימם ללמוד וללמד לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך באהבה. וזכות כל התנאים ואמוראים ותלמידי חכמים יעמוד לי ולזרעי שלא תמוש התורה מפי ומפי זרעי וזרע זרעי מעתה ועד עולם.

בזמן ההגשה של ספר זה לדפוס כל העולם כולו נמצא בסכנת המגיפה של וירוס קורונה. ת"תים, ישיבות קטנות וגדולות, כוללים וכל מוסדות התורה נסגרו עוד לפני סיום זמן חורף. האנושות קצת בבהלה, כי אף אחד לא יודע מה יהיה הסוף, ומתי יהיה הסוף. מי יחיה ומי ימות, מי בחנק ומי במגיפה. אנו תפילה שכלל ישראל לא יינזק ותבוא רפואה שלימה לכל החולים במחלה הארורה הזאת. תורה מגנא ומצלי. יהי רצון שגם הוצאת ספר זה תצטרף לשאר זכויות של עם ישראל, ותבואנה תפילותינו ותחינותינו לפני כסא הכבוד וה' יתברך ירחם על עמו ישראל ועל כל העולם כולו במהרה בימינו.

דוד אפרים ליבור

ישיבת שעלבים,

אדר, תש"פ

תוכן ענינים

26	תוכן ענינים
37	מסכת תענית כהלכתה
37	פרק ראשון - מאימתי
37	מאימתי מזכירים גבורות גשמים
41	מוריד הטל
42	טעה בהזכרת גשמים
45	עד מתי שואלים על הגשמים
46	הזכרת גשמים ביו"ט שני של גלויות
46	ברכת הודאת הגשמים
48	בקשת רחמים על שתי צרות
49	קבלת תענית לעתיד הרחוק
49	תפילת שוא
50	מעשר כספים
51	שאלת גשמים
59	תענית היחידים
61	מי שהתענה על הצרה ועברה
63	ההולך למקום שמתענין
64	שכח ואכל
65	שני רעבון
67	תענית יחיד - חטא או מצוה?
69	השלמת התענית
72	קבלת תענית
76	תענית שעות
80	הלילה שלפני התענית
82	תענית יחיד
83	טעימה בתענית
84	שכח ואכל
85	לזה אדם תעניתו ופורע
90	תענית חלום
93	סדר היום בתענית
94	רחיצה וחייבי טבילות בתשעה באב
95	רחיצה לאבל
96	רחיצה בתענית ציבור
97	רחיצה בארבע תעניות
98	איסור מלאכה בתענית גשמים
98	נעילת הסנדל בתענית גשמים
98	תכפוהו אבליו
99	אבלות לבוגרת
100	כיבוס לאבל
101	תפילת תענית

105	עוברות ומניקות בתעניות גשמים
106	שופרות
107	שאר מיני פורעניות
107	י"ג תעניות
108	תענית בה"ב לאחר הרגל
109	שבע תעניות אחרונות
110	עברו אלו ולא נענו
112	נפילת אפים
115	פרק שני - סדר תעניות כיצד
115	סדר התפילות בז' תעניות האחרונות
120	מגילת תענית
121	תענית אסתר
123	אין גזרין תענית בתחילה בחמישי
124	ראש חודש, חנוכה ופורים
127	פרק שלישי - סדר תעניות אלו
127	מתריעין עליהן מיד
129	עיר שלא ירדו עליה גשמים
129	דבר ומפולת
133	שדפון
134	ארבה
137	חרב
137	מתריעין בשבת
139	רוב גשמים
141	ירדו להם גשמים - עד מתי מתענים
141	ירדו להם גשמים ביום התענית
145	פרק רביעי - בשלושה פרקים
145	באילו תפילות כהן נושא את כפיו
147	אכילה לפני מוסף
148	שיכור אסור בנשיאת כפיים
149	אין משיירין או מתחילין בפחות מג' פסוקים
151	קריאת התורה בראש חודש
154	ברכה על הלל בדילוג
155	ה' דברים ארעו את אבותינו
156	דיני מוצאי תשעה באב
158	משנכנס אב ממעטין בשמחה
162	שבוע שחל בו תשעה באב
164	כיבוס בגדים
169	עשיית בגדים חדשים
170	קידוש לבנה
171	בשר ויין
175	תספורת
177	רחיצה בין המצרים

179"שהחיינו"
180 בין המצרים
181 תשעה באב שחל להיות בשבת
183 סעודה המפסקת
189 תלמוד תורה
193 מעין המאורע
194 עוברות ומניקות
196 בין השמשות שלו אסור
196 להושיט אצבעו במים
197 זכר לחורבן
199 מלאכה בתשעה באב
202 לצער עצמו ולמעט בהנאותיו
203 ה' עיגויים אחרי סעודה מפסקת
204 כפיית המיטה
205 ציצית ותפילין
206 נרות בבית הכנסת
207 שאילת שלום
207 הכנת צרכי סעודת מוצאי תשעה באב
208 אבל
209 רחיצה
212 הבדלה

תוכן ענינים מפורט

26	תוכן ענינים
37	מסכת תענית כהלכתה
37	פרק ראשון - מאימתי
37	מאימתי מזכירים גבורות גשמים
40	סיכום:
41	מוריד הטל
42	טעה בהזכרת גשמים
42	בקיץ
42	בחורף
43	ספק
44	צ' פעמים
45	עד מתי שואלים על הגשמים
46	הזכרת גשמים ביו"ט שני של גלויות
46	ברכת הודאת הגשמים
47	מאימתי מברכים על הגשמים
48	בקשת רחמים על שתי צרות
49	קבלת תענית לעתיד הרחוק
49	תפילת שוא
50	מעשר כספים
51	שאלת גשמים
51	הנוסח
51	מאימתי שואלים על הגשמים
52	ששים לתקופה
54	תפילת ערבית
54	בן א"י בחו"ל או להיפך
55	להלכה:
56	יחידים הצריכים למטר
57	שאלה ביו"ט
58	טעה בשאלת גשמים
58	בקיץ
58	בחורף
59	אם רוצה לחזור
59	תענית היחידים
59	התאריך
60	תענית יחיד
60	מאן יחידים?
61	מי שהתענה על הצרה ועברה
63	ההולך למקום שמתענין
63	ההולך ממקום שמתענין
63	ההולך ממקום שאין מתענין
64	שכח ואכל

65.....	שני רעבון.....
65.....	אכילה.....
65.....	תשמיש המטה.....
67.....	הפורש מן הציבור.....
67.....	תענית יחיד - חטא או מצוה?.....
68.....	תלמידי חכמים.....
69.....	השלמת התענית.....
71.....	לצעורי בעלמא.....
72.....	קבלת תענית.....
72.....	תענית יחיד.....
73.....	בתפילת מנחה.....
73.....	בסוף התפילה.....
74.....	"הריני בתענית יחיד".....
74.....	קבלת תענית עם אמירת "עננו".....
75.....	הרהר בלבו.....
75.....	תענית ציבור.....
76.....	תענית שעות.....
76.....	הפסק בין הקבלה לתענית.....
78.....	לן בתעניתו.....
78.....	תענית שעות.....
80.....	הלילה שלפני התענית.....
81.....	תנאי.....
81.....	שתייה.....
82.....	תענית יחיד.....
83.....	טעימה בתענית.....
84.....	שכח ואכל.....
85.....	לוה אדם תעניתו ופורע.....
86.....	לדבר מצוה.....
87.....	מקצת היום.....
87.....	שנה תמימה.....
88.....	תענית ציבור.....
88.....	פדיון התענית בצדקה.....
88.....	ימים קצרים.....
89.....	יומיים רצופים.....
89.....	תענית חלום.....
90.....	תענית חלום.....
90.....	תענית לתעניתו.....
91.....	יו"ט שני של גלויות.....
91.....	ראש חודש, חנוכה ופורים.....
91.....	בזמן הזה.....
92.....	תפילת תענית.....
92.....	חלום בשינת הצהרים.....
93.....	סדר היום בתענית.....
94.....	רחיצה וחייבי טבילות בתשעה באב.....
94.....	חייבי טבילות.....

95.....	רחיצה לאבל
96.....	סיכה
96.....	רחיצה בתענית ציבור
97.....	סיכה
97.....	רחיצה בארבע תעניות
98.....	איסור מלאכה בתענית גשמים
98.....	נעילת הסנדל בתענית גשמים
98.....	תכפוהו אבליו
99.....	רחיצה
99.....	אבלות לבוגרת
100.....	כיבוס לאבל
101.....	תפילת תענית
102.....	ביום צום תעניתנו
102.....	תפילת תענית בערבית ושחרית
104.....	שליח ציבור
104.....	שכח לומר תפילת תענית
105.....	עוברות ומניקות בתעניות גשמים
106.....	שופרות
107.....	שאר מיני פורעניות
107.....	י"ג תעניות
107.....	אנשי נינוה
108.....	תענית בה"ב לאחר הרגל
109.....	שבע תעניות אחרונות
110.....	עברו אלו ולא נענו
110.....	בנין ונטיעה של שמחה
111.....	אירוסין ונישואין
111.....	שאלת שלום בין אדם לחברו
111.....	יחידים
111.....	יצא ניסן וירדו גשמים
112.....	נפילת אפים
113.....	אדם חשוב
115	פרק שני - סדר תעניות כיצד
115.....	סדר התפילות בז' תעניות האחרונות
115.....	יוצאים לרחובה של עיר
115.....	אפר מקלה
116.....	אדם של צורה
116.....	ביתו ריקם
117.....	דברי כיבושים
117.....	סדר הברכות
117.....	באיזו תפילה?
118.....	אינן מעכבות זו את זו
118.....	"עננו"
118.....	בגבולין
119.....	שאר צרות

119 תפילת נעילה
119 יוצאים לבית הקברות
120 בזמן הזה
120 מגילת תענית
121 תענית אסתר
121 בעקבות מגילת תענית, האם מותר לצום ב"ג?
122 שלשה ימים
122 בערב שבת
122 עוברות ומניקות
122 לפרוע צום שהפסיד
123 ברית מילה ביום ה' כשחל פורים ביום א'
123 אין גזרין תענית בתחילה בחמישי
124 ראש חודש, חנוכה ופורים
125 מתענה ומשלים
126 ט"ו בשבט
127 פרק שלישי - סדר תעניות אלו
127 מתריעין עליהן מיד
127 מתריעין עליהם מיד
127 יבשו
128 פסקו הגשמים
128 ירדו לצמחים ולא לאילנות
128 באפרכיא שלהם
129 עיר שלא ירדו עליה גשמים
129 דבר ומפולת
131 חזירים
131 מחלות מדבקות
132 חיכוך
132 מפולת
133 שדפון
134 ארבה
136 נחשים ועקרבים
137 חרב
137 מתריעין בשבת
138 תענית בשבת
139 "מי שברך" לחולה
139 רוב גשמים
141 ירדו להם גשמים - עד מתי מתענים
141 ירדו להם גשמים ביום התענית
141 השלמת התענית
142 הלל הגדול
145 פרק רביעי - בשלושה פרקים
145 באילו תפילות כהן נושא את כפיו
147 אכילה לפני מוסף

148	שיכור אסור בנשיאת כפיים
149	אין משיירין או מתחילין בפחות מג' פסוקים
151	קריאת התורה בראש חודש
154	ברכה על הלל בדילוג
155	ה' דברים ארעו את אבותינו
156	דיני מוצאי תשעה באב
158	משנכנס אב ממעטין בשמחה
159	בנין של שמחה
160	אירוסין ונישואין
161	משא ומתן
162	שבוע שחל בו תשעה באב
162	תשעה באב שחל ביום א'
162	תשעה באב שחל בשבת
163	תשעה באב שחל בערב שבת
163	תשעה באב שחל ביום ה'
163	מנהג אשכנז
164	כיבוס בגדים
164	כיבוס שלנו
165	כלי פשתן
165	גיהוץ
166	סיכום
166	מנהג אשכנז
166	לצורך מצוה
167	בגדי שבת
167	כובסת עכו"ם
167	בגדי קטנים
167	בגדי עכו"ם
168	בגדים חדשים
169	הכנת בגדים
169	עשיית בגדים חדשים
170	קידוש לבנה
171	בשר ויין
173	שחיטה
173	סעודת מצוה
174	יין הבדלה
175	תספורת
176	תכפוהו אבליו
176	נטילת צפרנים
177	רחיצה בין המצרים
178	לכבוד שבת
179	רפואה
179	לכלוך וזיעה
179	"שהחיינו"
180	בין המצרים
181	תשעה באב שחל להיות בשבת

181	סעודה מפסקת
182	חליצת נעלים
182	תשמיש המיטה
183	סעודה המפסקת
183	סעודה המפסקת (א,ט)
184	שינוי (א, רמ"א)
185	בשר ויין (ב)
186	שני תבשילין (ג-ד)
187	ביצים (ה)
188	פת חריבה (ו-ז)
188	זימון (ח)
189	תלמוד תורה
189	פסוקי נחמה
190	מקום שאינו רגיל
190	לימוד בעיון
190	הרהור
191	תינוקות של בית רבנן
191	סדר היום
191	לעבור על הפרשה
192	ערב תשעה באב
193	מעין המאורע
193	במנחה
194	טעה
194	ברכת המזון
194	עוברות ומניקות
195	צומות אחרים
196	בין השמשות שלו אסור
196	להושיט אצבעו במים
197	זכר לחורבן
197	אמה על אמה
198	לשייר בסעודה
198	לשייר בתכשיטים
199	אפר מקלה בראשי החתנים
199	מלאכה בתשעה באב
201	כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה
202	לצער עצמו ולמעט בהנאותיו
203	ה' עינויים אחרי סעודה מפסקת
203	אכילה
204	רחיצה וסיכה לאחר סעודה מפסקת
204	כפיית המיטה
205	ציצית ותפילין
205	תפילין
206	ציצית
206	נרות בבית הכנסת
207	שאלת שלום

207	הכנת צרכי סעודת מוצאי תשעה באב
208	אבל
209	רחיצה
209	ידיו מלוכלכות
209	נטילת ידיים לתפילה
210	נטילת ידיים שחרית
210	לאחר שנגב ידיו
210	איסטניס
211	להקביל פני רבו
211	רגליו כהות
211	מטפחת נגובה
212	הבדלה

מסכת תענית כהלכתה

פרק ראשון - מאימתי

מאימתי מזכירים גבורות גשמים

עיון גפ"ת ב,א (משנה)
 רי"ף ור"ן א,א (משנה), א,ב - ב,א (משנה וגמ'); רא"ש אות א-ב
 רמב"ם תפילה ב,טו
 טור, ב"י ושו"ע קיד,א-ב

גבורות גשמים ("משיב הרוח ומוריד הגשם") בברכת גבורות - "מחיה המתים". נחלקו התנאים במשנה מתי יש להתחיל לומר גבורות גשמים. נפסקה ההלכה כר' יהודה שאמר: העובר לפני התיבה ביום טוב אחרון של חג - האחרון (ש"ץ של מוסף) מזכיר, והראשון (ש"ץ של שחרית) אינו מזכיר. ביום טוב ראשון של פסח - הראשון מזכיר, והאחרון אינו מזכיר. בירושלמי מוסבר שאין מתחילים להזכיר בערבית כיון שאין כל הקהל מגיע לתפילת ערבית, ונמצא שייעשו אגודות אגודות, שחלק מהקהל יזכירו וחלק לא יזכירו. נאמרו כמה טעמים למה אין מתחילים בשחרית: אם יכריז לפני תפילת העמידה של שחרית שמתחילים להזכיר הוי הפסק בין גאולה לתפילה. אם יתחילו להזכיר בשחרית, לא יהיה היכר שמתחילים להזכיר מאז, דאלו שלא היו בבית הכנסת בליל החג יאמרו שאמש התחילו להזכיר, ויבואו לטעות בזה בשנה הבאה. אך במוסף הוי פירסום לרבים, דעד מוסף כל העולם בבית הכנסת (ערוה"ש סק"ד).

אמנם אם טעה והזכיר "משיב הרוח ומוריד הגשם" בערבית או שחרית של שמיני עצרת - אינו חוזר (מ"ב סק"ב). וכן

אם טעה ולא הזכיר "משיב הרוח ומוריד הגשם" בערבית או בשחרית של ראשון של פסח, לכו"ע אינו חוזר (מ"ב סק"ג).

ההכרזה

כתוב בירושלמי שאסור להזכיר גבורות גשמים עד שהש"ץ מכריז: משיב הרוח ומוריד הגשם - כדי שלא יבוא לעשות אגודות אגודות, כלומר חלק מהקהל יזכירו וחלק מהקהל לא יזכירו. לכן, ביום טוב אחרון של חג אסור להתחיל להתפלל ביחידות לפני שהציבור מתחיל. וכן כתב הראב"ה, שאפילו אם הוא חולה או אנוס אין להתחיל להתפלל לפני הציבור. בני היישובים, שאין שם מנין, ימתינו מלהתפלל מוסף בשמיני עצרת עד סמוך לסוף שש שעות, שעד אז בוודאי הציבור כבר התפללו והכריזו "משיב הרוח ומוריד הגשם".

אם בא לבית הכנסת ומצא שהציבור כבר התחילו להתפלל מוסף, יכול להזכיר אף על פי שלא שמע מהש"ץ עצמו, דכיון שכבר הכריזו □ מפורסם הדבר. מכאן משמע שנהגו שהש"ץ מכריז "משיב הרוח ומוריד הגשם" לפני התפילה בלחש, וכן כתב ב"י שיש נוהגים כן, וכתב הרמ"א "וכן אנו נוהגים".

רב עמרם גאון דייק מלשון המשנה: "העובר לפני התיבה", שרק הש"ץ מזכיר במוסף, אבל שאר הקהל מתחילים להזכיר רק במנחה. אולם הרא"ש חלק עליו וכתב שהעולם לא נהגו כן, וגם ר' אליעזר ור' יהושע לא הזכירו שום חילוק בין הש"ץ לקהל, ולא נראה שר' יהודה חלק עליהם בדבר זה.

המחבר כתב שאסור להזכיר מוריד הגשם עד שיכריז הש"ץ. הרמ"א כתב: "וי"א שקודם שמתחילים מוסף מכריז השמש 'משיב הרוח ומוריד הגשם' כדי שהציבור יזכירו בתפילתן, וכן נוהגין". דברי הרמ"א מקורם ברא"ש המובא בב"י בפירוש דברי הירושלמי. האחרונים התקשו להסביר את המחלוקת בין המחבר לרמ"א. מ"א (סק"ב) כתב שלדעת המחבר אומר הש"ץ בקול רם בתפילה בלחש: "משיב הרוח ומוריד הגשם" כדי שכולם ישמעו, והרמ"א חלק וכתב שיש לומר זאת קודם התפילה. אולם רוב האחרונים חלקו על המ"א בזה, והט"ז (סק"ו) אף הגיה את דברי הרמ"א, ובמקום "וי"א" כתב שצריך לומר: "פירוש", והש"ץ המוזכר כאן הוא הגבאי או השמש, ולא החזן.

עיינן בה"ל (ד"ה אסור) שהפר"ח חלק על המחבר, וכתב שרק ליחיד המתפלל ביחידות אסור להזכיר "משיב הרוח ומוריד הגשם" לפני שהש"ץ מכריז, אבל הש"ץ והציבור אומרים "משיב הרוח ומוריד הגשם" במוסף של שמיני עצרת אף אם לא הוכרו על כך מקודם, דכיון שעומדים להתפלל על דעת לומר "משיב הרוח ומוריד הגשם" בתוך התפילה, הוי כאילו כבר הוכרו ונתפרסם דמי. ואע"פ שלפי דבריו מי שטעה ושכח לומר "משיב הרוח ומוריד הגשם" במוסף של שמיני עצרת לא יצא ידי חובתו אף אם לא הכריזו על כך, האחרונים לא פסקו כן אלא תפסו כדברי המחבר.

כתב החיי אדם שאם בדיעבד אמר אחד מן המתפללים בקול רם בתוך תפילתו "משיב הרוח ומוריד הגשם" (אף שאסור לעשות כן כיון שלא שמע מן הש"ץ), מותר לשומעים להזכיר גשם בתפילתם, דזו גופא כהכרזה דמי (מ"ב סק"ד). אמנם אם שמע כן וטעה ולא הזכיר גשם במוסף של שמיני עצרת □ אינו חוזר, דיש פוסקים שסוברים שלא מיקרי הכרזה אלא אם הכריזו קודם התפילה או ששמעו מהש"ץ בחזרת התפילה (שם).

בהכרזה צריכים לומר: "משיב הרוח ומוריד הגשם" ואין לומר רק "משיב הרוח", שהרי יש מקומות שגם בקיץ אומרים משיב הרוח (מ"ב סק"ו, בשם החיי אדם).

כתב הר"ן שדין זה הוא רק בשמיני עצרת, שמכריזים "משיב הרוח ומוריד הגשם", אבל ביום א' של פסח, שמכריזים "מוריד הטל", מותר ליחיד להתפלל לפני הציבור ולהזכיר "מוריד הטל", ואין בכך כלום. וכן כתב הב"י, ולא כמו שציטט הטור בשם הראב"ד.

עיינן מ"ב (סק"ג) שמה שפסק המחבר שמפסיקים להזכיר "משיב הרוח ומוריד הגשם" החל ממוסף של יום א' של פסח, היינו דוקא למנהג ספרד (ועל פי הגר"א כן הוא מנהג כל ארץ ישראל היום) שאומרים גם בקיץ "מוריד הטל". אולם לפי מנהג אשכנז - שאין אומרים "מוריד הטל" בקיץ (ואי אפשר להכריז שמפסיקים לומר "משיב הרוח ומוריד הגשם" כיון שנראה שממאנים ברוב טובה) - פסק הרמ"א (סעיף ג') שנוהגים שלא להפסיק מלהזכיר גשם עד תפילת המנחה, שאז כבר שמעו שהש"ץ פסק בתפילת מוסף, אבל בתפילת מוסף כל הקהל וגם הש"ץ מזכירים גשם בתפילת לחש כדי שלא יהיה דבר מעורב בין הציבור (כלומר שחלק יזכירו וחלק לא יזכירו), והש"ץ מפסיק להזכיר גשם החל מחזרת הש"ץ.

סיכום:

לפי מנהג ספרד וארץ ישראל, שאומרים מוריד הטל בקיץ, בשמיני עצרת מכריזים לפני התפילה בלחש של מוסף "משיב הרוח ומוריד הגשם", ולפני התפילה בלחש של מוסף ביום א' של פסח מכריזים "מוריד הטל", וכל הקהל מזכיר החל ממוסף. אבל ברוב הקהילות בחו"ל - שאינם אומרים בקיץ "מוריד הטל" - בשמיני עצרת הגבאי מכריז: "משיב הרוח ומוריד הגשם" לפני התפילה בלחש, והציבור מתחיל להזכיר ממוסף. וביום א' של פסח כל הקהל (כולל הש"ץ) אומר "משיב הרוח ומוריד הגשם" בתפילה בלחש, והש"ץ מפסיק מלהזכיר החל מחזרת הש"ץ, ושאר הקהל מתחיל להזכיר מתפילת מנחה.

לפי מנהג חו"ל - אם היחיד איחר להתפלל, והש"ץ כבר התחיל לחזור על מוסף ופסק מלהזכיר גשם - שוב לא יאמר "משיב הרוח ומוריד הגשם". לכן, יחיד הדר במקום שאין מנין ימהר להתפלל מוסף קודם שמתפללים הקהילות. ואם הוא מסופק פן כבר התפללו, מוטב שלא לומר, דבזה יצא בדיעבד לכו"ע (מ"ב סקט"ז).

עיינ בה"ל (ד"ה לא) שדן במקרה שהתפללו מנין ותיקין באותו בית כנסת וכבר הכריזו שם "משיב הרוח ומוריד הגשם". האם הכרזה זו מועילה להתיר ליחיד המתפלל במנין השני להקדים ולהתפלל לפני הציבור. והוא הדין ביום א' של פסח - לפי מסקנת הרמ"א, שאין מפסיקים להזכיר "משיב הרוח" וכו' עד מנחה כיון שעדיין לא הפסיקו להזכיר באופן פומבי - צ"ע אם תפילת מוסף וחזרתו במנין ותיקין מועילה גם עבור המנין השני. ועיין שם שהסיק שטוב ליזהר שלא לעשות מנין ראשון בבית הכנסת ביום טוב ראשון של פסח.

עוד כתב הרא"ש בתשובה שתמוה הדבר שבאשכנז וספרד מפסיקים לשאול ולהזכיר על הגשמים בפסח, שהרי בארצות הללו צריכים לגשמים גם לאורך כל הקיץ. מ"מ נראה מדבריו באותה תשובה שאנשי ארצות הללו לא קבלו ממנו דבר זה, וכן נוהגים בכל העולם להפסיק מלשאול ומלהזכיר ביום טוב הראשון של פסח אע"פ שעדיין צריכים ביותר לגשמים. ועיין לקמן י,א בדין שאילת גשמים.

מוריד הטל

עיון גפ"ת ג,א (תנא בטל - אפשר בנפוחותא)
 רי"ף ור"ן א,א; רא"ש אות א
 רמב"ם תפילה ב,טו
 טור, ב"י ושו"ע קיד,ג

"תנא: בטל וברוחות לא חייבו חכמים להזכיר, ואם בא להזכיר - מזכיר". לכן, אם לא הזכיר הרוח בימות הגשמים או הזכירה בימות החמה, אין מחזירים אותו, וכן הדין בטל. ואינו חוזר אפילו אם עדיין לא גמר את הברכה מאחר שאין חיוב להזכיר לעולם (מ"א סק"ד).

כתוב בגמ' שטעם הדבר הוא שהטל והרוחות אינם נעצרים לעולם. פירש הר"ן שאע"פ שהטל משתנה, ולפעמים יש יותר ולפעמים יש פחות, אין חובה להזכיר אלא דברים הנעצרים לגמרי. ואע"פ כן, אם בא להזכיר כדי שיתוספו בזמן הראוי להם, מזכיר וזכור לטוב. וכתב הטור שאכן בספרד נוהגים להזכיר טל בימות החמה.

אבל באשכנז אין נוהגים להזכירו, אלא אומר "...רב להושיע מכלכל חיים בחסד" וכו'. והב"י פירש את טעם מנהג אשכנז, דכיון שכתוב בגמ' (ג,ב) "א"ר חנינא: בימות החמה - אם אמר משיב הרוח □ אין מחזירין אותו", משמע דלכתחילה אין להזכיר "משיב הרוח" בימות החמה. ומשמע להו דהוא הדין למוריד הטל, דבהדי הדדי מיתנו.

על פי הגר"א, המנהג בארץ ישראל להזכיר "מוריד הטל" גם למתפללים נוסח אשכנז.

טעה בהזכרת גשמים

עיין גפ"ת ג,ב (תוס' ד"ה בימות החמה)
 רי"ף ור"ן א,א-ב; רא"ש אות א
 רמב"ם תפילה י,ח
 טור, ב"י ושו"ע קיד,ד-ט

בקיץ

אם טעה והזכיר גשם □ חוזר לראש הברכה. ואם סיים את הברכה □ חוזר לראש התפילה (רא"ש וב"י). הרמב"ם כתב שחוזר לראש, ולא חילק בין סיים ובין לא סיים. וכתב ב"י שמכיון שדברי הרמב"ם אינם מבוארים היטב יש לפסוק כדברי הרא"ש, ואם לא סיים את הברכה חוזר לראש הברכה. אולם עיין בה"ל (ד"ה וחוזר) שהביא את דברי הגר"א שפסק כפשטות דברי הרמב"ם.

עיין ערוה"ש (סק"ח) שכל פעם שחוזר לראש, חייב גם לחזור ולומר 'ד' שפתי תפתח'.

סיום הברכה, כתב פמ"ג, היינו לאחר שאמר בא"י, אבל שע"ת וח"א כתבו דדוקא אם סיים לגמרי, אבל אם נזכר לאחר השם יסיים 'למדני חוקיך' כדי שלא תהיה לבטלה, ואם כן הוי כאלו לא סיים את הברכה ויכול לחזור לאתה גיבור וכו'.

אפילו במקום שצריכים גשם בימות החמה, אם הזכיר גשם במקום טל □ מחזירין אותו, ואם הם צריכים לגשמים ישאל בשומע תפילה, ולא ישנה ממטבע חכמים (רבנו יונה ברכות כ,א מדפי הרי"ף).

אם הזכיר גם טל וגם גשם, כתב הרמב"ן שאינו חוזר, ושכך פי' הירושלמי. אולם הרא"ש והר"ן חלקו עליו, וכל שהזכיר גשם בימות החמה □ קללה הוא וחוזר, וכן ההלכה.

בחורף

שכח משיב הרוח - חוזר לראש. ולפי הירושלמי - אומר בשומע תפילה. רי"ף, רבנו יונה, תוס' ורא"ש פסקו בזה כמו גמ' דילן, וכן ההלכה. אמנם רבני צרפת (מובאים ברבנו יונה) פסקו כמו הירושלמי.

רי"ף, רא"ש ורמב"ם פסקו על פי הירושלמי, דחוזר לראש רק אם לא הזכיר טל, אבל אם הזכיר טל (וכבר סיים את הברכה - בה"ל ד"ה אין), אין מחזירין אותו.

נוצר לפני שסיים ברכת גבורות - אין צורך לחזור לראש הברכה. וכתב ראבי"ה שחזור למכלכל חיים וכו', והרא"ש כתב שאין צורך לחזור כלל, ואומר משיב הרוח באמצע הברכה במקום שהוא עומד. וכן פסק המחבר. אמנם אם נזכר לאחר שאמר "ונאמן אתה להחיות מתים", צריך לחזור ולומר "ונאמן אתה להחיות מתים", דבעינן מעין חתימה סמוך לחתימה (מ"ב סקב"ט).

בכל מקום שההלכה היא שצריך לחזור, כתב הראבי"ה, שזה דוקא אם התחיל את הברכה הבאה. הטור הביא את הראבי"ה ללא כל חולק, וכן סובר הרא"ש, וכן פסק המחבר (ע"פ הסבר הב"י שחילק בין דין זה להיכא שלא צריכים לחזור). ואם נזכר לאחר שאמר השם □ יסיים מחיה המתים, ויאמר תיכף משיב הרוח ומוריד הגשם.

אולם עיין מ"ב (סקל"ב) שיש פוסקים שחלקו ואמרו שתיכף משסיים את הברכה הוא כמו שהתחיל ברכה אחרת. והוא הכריע למעשה דאם נזכר אחר שאמר השם, לא יגמור מחיה המתים אלא יסיים למדני חוקיך, ודינו כאלו עומד עדיין באמצע ברכה וחוזר למשיב הרוח, וכן פסקו כה"ג בכל הדברים שמחזירין אותן.

כתב הטור בשם ראבי"ה שבכל מקום שאנו אומרים שחזור לברכה שטעה בה הני מילי שטעה בשוגג, אבל במזיד ובמתכוין חוזר לראש.

ספק

כתוב בירושלמי (פ"א ה"א): "התפלל ואינו יודע מה הזכיר - אמר ר' יוחנן: עד שלשים יום - מה שהוא למוד מזכיר; מכאן ואילך - מה שהוא צריך מזכיר".

הר"ן פירש שדין זה היינו דוקא בקיץ, ואם הזכיר גשם חייב לחזור, אבל בחורף אפילו אם הזכיר טל אינו חוזר, ומאי נפקא מינה?

אולם הטור פירש דין הירושלמי בין בקיץ ובין בחורף. ופירש הב"י שהטור כתב כמנהג אשכנז, שאין מזכירים טל בקיץ, ולכן אם בחורף לא הזכיר שום דבר חייב לחזור. אבל הר"ן כתב כמנהג ספרד, ואם בטעות הזכיר טל בחורף אינו חייב לחזור. וכן הוא בשו"ע, המחבר כתב דין זה רק לקיץ, כמנהג ספרד וכדעת

הר"ן, והרמ"א הוסיף שלפי מנהג אשכנז דין זה קאי גם לימי החורף.

כתב מ"ב (סקל"ח) שאם ברור לו שהיה בדעתו להזכיר מעין המאורע בתוך התפילה (כגון הזכרה, שאלה, יעלה ויבוא וכד"ג) ולאחר זמן מופלג נפל ספק בלבו אם זכר בתפילה או לא - אין צריך לחזור. אמנם אם נתעורר הספק מיד אחר התפילה - יש לחזור.

צ' פעמים

כתב הטור שמהר"ם מרוטנבורג היה נוהג בשמיני עצרת לומר ברכת "אתה גבור" עד "משיב הרוח ומוריד הגשם" תשעים פעם כנגד שלשים יום שאומר שלש פעמים ביום - ועל ידי כך פטר את עצמו מלחזור אם היה מסופק. המהר"ם הביא ראיה ממה שאמרו לגבי שור המועד (בבא קמא כד,א), שאם ריחק נגיחותיו - חייב, קירב נגיחותיו - לא כל שכן? והוא הדין כאן, כיון שאחרי שלשים יום אין צריך לחזור אם הוא מסופק, כל שכן תשעים פעמים ביום אחד. ופסק הרא"ש כדעת מהר"ם.

אולם רבנו פרץ חלק על מהר"ם בזה, ואמר דאין הדינים דומים. השור הוחזק ליגח בשלש רחוקות וכל שכן בשלש קרובות, אבל הזכרת גשם בתפילה תלויה בהרגל לשונו, ולא אמרינן הכי.

ב"י הביא שני הסברים לדברי רבנו פרץ: אבודרהם כתב שמכיון שאין הוא אומר "אתה גבור" אחרי ברכת אבות, אין זה נחשב שהרגיל את לשונו. אין הלשון מתרגלת לדבר בחזרות שעושים בטווח הקצר כמו שהוא מתרגל אחרי חזרות הנעשות למשך תקופה ארוכה. ב"י כתב שכיון שהרא"ש והסמ"ק פסקו כדברי מהר"ם, הכי נקטינן. אמנם הגר"א והט"ז פסקו כרבנו פרץ. אולם רוב וכמעט כל שאר האחרונים העתיקו את דברי השו"ע להלכה (בה"ל ד"ה אם).

כתב מ"ב (סקל"ט) בשם שולחן שלמה שיש להתחיל מ"מחיה מתים אתה רב להושיע" וכו', ואין להתחיל מ"אתה גבור" כדי שלא יאמר שם ה' לבטלה. ואם ישנה את הזכרת ה', ויאמר "השם", יש לחוש שיבוא לשנות אחר כך מפני ההרגל גם בתפילה.

והוא הדין לענין שאלה, דאם אמר צ' פעמים ברכת השנים עד אחר תיבת "ותן ברכה" (בקיץ), או "ותן טל ומטר" (בחורף) - די. ולא יתחיל מתחילת "ברך עלינו" רק מ"ואת כל מיני תבואתה לטובה" (מ"ב סק"מ).

כתב בשע"ת שניתן לצרף ימים וחזרות יחד. כלומר, אם עברו ט"ו יום - די אם יחזור מ"ה פעמים. וכן ש"ץ, שחזור על התפילה פעמיים, יכול לצאת בזה בפחות ימים.

הרמ"א בדרכי משה הקשה על מהר"ם, הרי בשלשים יום יש יותר מצ' תפילות - שהרי בשבת וראש חודש מתפללים תפילת מוסף? ואם כוונת הירושלמי לשאלה, הרי בשלשים יום יש פחות מצ' תפילות ששואלים גשמים? הרמ"א תירץ שהירושלמי קאי אשתיהן, הזכרה ושאלה, ואכן בל' יום מזכירים יותר מצ' פעמים ושואלים פחות מצ' פעמים. והירושלמי כיוון לתפילות התמידיות (כלומר, ללא מוסף) שיש בל' יום.

ועיין מ"ב (סקל"ז) שלפי זה יוצא שאין צורך בל' יום ממש אלא בצ' פעמים, ואכן לענין הזכרה יצא מזה קולא, ולענין שאילה יצא מזה חומרא. אולם הגר"א פסק שדין ל' יום הוא דוקא (ואי אפשר לצאת מזה על ידי צ' חזרות). ופסק מ"ב שיש לנקוט כשניהם לקולא, דספק ברכות להקל.

ועיין מ"ב (סקמ"א) שהביא בשם שו"ת חתם סופר שלכתחילה יש להקפיד לאומרו מאה ואחת פעמים ("אינו דומה מי ששונה פרקו מאה פעמים למי ששונה פרקו מאה פעמים ואחת"). אמנם בדיעבד מי שאמר רק תשעים פעמים, אין בידינו לפסוק שיחזור ויתפלל נגד פסק השו"ע.

כתב הט"ז (סקי"ג) שאם שגג או פשע באיזה יום או יומיים מאלו ל' יום ולא התפלל כלל, מ"מ לא הורעה חזקתו על ידי זה, ואין צריך להשלים כנגד זה יום אחר. וכתב מגן גיבורים דכל שכן אם שאל בשומע תפילה וכדומה, דעולה לו. אולם הרבה אחרונים מפקקים בדינו של הט"ז.

עד מתי שואלים על הגשמים

עיין מש"כ לקמן י, א "שאלת גשמים".

הזכרת גשמים ביו"ט שני של גלויות

עיין גפ"ת ד,ב - ה,א (ואנן - אינו פוסק)
 רי"ף ור"ן א,א; רא"ש אות א
 רמב"ם תפילה ב,טו
 טור, ב"י ושו"ע קיד,א

נחלקו אמוראים בגמ' לגבי מנהג הזכרת גשמים ביו"ט שני של חו"ל. יש אומרים שמזכירים במוסף ומנחה של שמיני עצרת ופוסק מלהזכיר למחרת (שמחת תורה, שהוא תשיעי ספק שמיני) בערבית ושחרית, ושוב מתחיל להזכיר במוסף שלמחרת. אמנם הרי"ף והרא"ש גרסו שלפי דעה זו פוסק מלומר **במנחה**, ערבית ושחרית. ועיין בר"ן שתמה על זה, למה פוסק במנחה, הרי יש לדון אותו כשמיני גמור, וכמו שאנו נוהגים בכל דיני יו"ט? מ"מ, ההלכה נפסקה בגמ' שכיון שהתחיל שוב אינו פוסק.

ברכת הודאת הגשמים

עיין גפ"ת ו,ב - ז,א (א"ר אבהו - רוב ההודאות)
 רי"ף, ר"ן ב,א; רא"ש אות ג
 רמב"ם ברכות י,ה-ו
 טור ושו"ע רכא,א-ב

כתוב במשנה (ברכות נט,ב) שעל הגשמים מברכים הטוב והמטיב. ומקשה הגמ' שם, הרי למדנו בברייתא שיש ברכה מיוחדת שמברכים על הודאת גשמים, "מודים אנחנו לך" וכו'. ומתרצת הגמ': אי בעית אימא, הא דאית ליה ארעא, הא דלית ליה ארעא. ושואלת הגמ', אם יש לו קרקע - היה לו לברך שהחיינו ולא הטוב והמטיב. ומתרצת הגמ': הא דאית ליה שותפות, הא דלית ליה שותפות. (ועיין בה"ל ד"ה מברכין דקיי"ל כתירוץ זו ולא כתירוץ קמא: הא דאתא פורתא, הא דאתא טובא). הרי"ף והרמב"ם למדו מכאן שדין זה מתחלק לשלש ברכות:

- אם אין לו קרקע - מברך מודים אנחנו לך וכו'.
- אם יש לו קרקע, אבל אין לו שותף בקרקע - מברך שהחיינו.

- אם יש לו קרקע, ויש לו שותף עמו בקרקע - מברך הטוב והמטיב.

הרא"ש חלק על הרי"ף בזה, וכתב שלמעשה תמיד יש שותף איתו בטובה הזו של הגשמים, כי כל שכניו גם מפיקים תועלת מהגשמים, ולמה צריך שותף בקרקע שלו ממש? הרא"ש גרס גירסה אחרת בגמ', ולפי דבריו יוצא:

- אם אין לו קרקע - מברך מודים אנחנו לך וכו'.
- אם יש לו קרקע, בין אם יש לו שותף בקרקע ובין אם אין לו שותף - מברך הטוב והמטיב.

המחבר פסק כמו הרי"ף והרמב"ם. אמנם עיין שעה"צ (סק"ב) שרוב הראשונים פסקו כרא"ש. ועיין מ"א (סק"ב) שהביא את דברי הש"ך שאפילו אשתו ובניו הם גם כן בכלל שותפים. ואע"פ שמ"א שם חלק על זה, כן פסק מ"ב (סק"ד) דנהי דבאין לו שותף כלל אין לנו לחלוק על השו"ע, דפסק כרי"ף ורמב"ם, עכ"פ ביש לו אשה ובנים בוודאי יש לסמוך על הרא"ש ולברך.

ברכת "מודים אנחנו לך" היא ברכת הראיה, ואין לברך אותה אלא אם כן ראה את הגשמים. וזאת בניגוד לברכת הטוב והמטיב, שיש לברך אותה גם על שמועות טובות. לכן אם שמע שירדו גשמים על קרקעותיו אחרי עצירת גשמים ויש לו שותף בקרקעותיו, יכול לברך הטוב והמטיב. אם אין לו שותף - מברך שהחיינו (רשב"א מובא ברמ"א, מ"א סק"ב). בשיטה מקובצת כתב שאין חילוק בין רואה לשומע, ויכול לברך ברכת מודים אפילו בשומע. ומ"מ נראה דספק ברכות להקל (מ"ב סק"ז). אם עכו"ם שותף בשדהו - מברך שהחיינו, דטובת עכו"ם אינה טובה (מ"א סק"ב).

רב יהודה אמר שיש לסיים את הברכה: רוב ההודאות, ורבא אמר: א-ל ההודאות. ורב פפא הכריע שיש לומר את שניהם: רוב ההודאות והא-ל ההודאות. גירסת הרמב"ם היא: בא"י א-ל רוב ההודאות והתושבחות. ובשו"ע: בא"י א-ל רוב ההודאות.

מאימתי מברכים על הגשמים

כתוב בגמ': מאימתי מברכים על הגשמים □ משיצא חתן לקראת כלה, והכוונה משירדו כל כך הרבה גשמים שיעלו

אבעבועות מן המטר שיורד בשלוליות. (רש"י גם הביא פי' אחר: שהשווקים מקלחים מים - שוק מקלח וזה מקלח כנגדו.)
 הב"י הביא בשם הכל בו שכתב שבארצות שלנו (מרכז אירופה) אין נוהגים בברכת גשמים לפי שאנו תדירין במטר, ואין אנו מתאווים לו. ולמד מזה ב"י שכשהשנים כתיקונן אין צריך לברך, ורק כשהיו בצער מחמת עצירת גשמים ואח"כ ירדו גשמים יש לברך ברכה זו, וכן פסק בסעיף א, ואע"פ שלא ירדו כדי רביעה.

וכתב מ"ב (סק"א): אפשר דבארץ ישראל, שמצוי שם יובש גדול וכשבא עת הגשמים והגשם יורד בזמנו כל אחד שמח בו, אפילו בסתמא צריך לברך כשיורד בפעם הראשונה. ומפמ"ג משמע דאפילו בפעם ראשונה אין צריך לברך כשהשנים מסודרות כתיקונן. ועיין בה"ל (ד"ה אם) שכתב שדבר זה צע"ג לדינא, ולכן נראה דיברך בלא שם ומלכות כשיורד הגשם הראשון אחרי חודשי הקיץ.

בקשת רחמים על שתי צרות

עיין גפ"ת ח,ב (בימי רב שמואל - מכלל דאיכא אחריתי)
 טור, ב"י ושו"ע תקעו,טו

אין לציבור לבקש רחמים על שתי צרות בבת אחת, מדכת"ב: (עזרא ח,כג) "ונצומה ונבקשה מאלקיננו על זאת ויעתר לנו" - מכלל שיש עוד צרות שמציקות לנו אבל איננו מבקשים רחמים אלא על זאת בלבד.

כשיש להם צרה אחת, יכולים להזכיר בתפילתם גם צרות שעוברות עליהם אגב צרה זו שמתפללים עליה (מ"ב סקל"ד). וכן נוהגים, שבהרבה סליחות ופיוטים מוזכרות כמה צרות ומבקשים עליהן דרך אגב, אבל העיקר מתחננים על מה שגזרו התענית (ערוה"ש סקב"א).

אם יש חולאים בגדולים וקטנים, ואף בשני מינים שונים, נראה דמותר להתפלל על שניהם ביחד, דמ"מ תפילה אחת היא להקב"ה (מ"ב סקל"ה).

אם יש צרת רעב וצרת דבר, נאמר בגמ' שיש לבקש רחמים על צרת הרעב, דכשהקב"ה מביא שובע לעולם □ אין הוא מביאו אלא לחיים ולא למתים.

קבלת תענית לעתיד הרחוק

עיון גפ"ת ח,ב (בימי רבי זירא - נשמעו דבריך)
טור, ב"י ושו"ע תקעא,ג

אם המלכות גזרה גזירה שלא יתענו, יש לציבור לקבל על עצמם כך וכך תעניות לכשתעבור הגזירה. לומדים דין זה ממה שנאמר לדניאל (דניאל י,ב): "ויאמר אלי: אל תירא דניאל, כי מן היום הראשון אשר נתת את לבך להבין ולהתענות לפני ה' אלקיך נשמעו דבריך".

כתב הסמ"ג בשם התוספתא (תענית פ"ב הי"א) שעיר שהקיפוה אויבים, וכן יחיד הנרדף מפני הגייס או ליסטים או רוח רעה, אין רשאים להתענות כדי שלא יישבר כוחם. אמנם על פי הדין דלעיל, כתב ב"י שיש להם לנדור שאם יינצלו יתענו כך וכך תעניות, ועולה להם כאילו התענו אז.

תפילת שוא

גפ"ת ח,ב (היתה אשתו - בדברי תורה כתיב)
רמב"ם ברכות י,כב; שם,כו
טור ושו"ע רל, א-ב

המתפלל על מה שעבר הרי זו תפילת שוא, אלא יש לאדם לצעוק על העתיד לבוא, ולתת שבח והודאה על מה שעבר. הנכנס למוד את גורנו אומר: "יהי רצון מלפניך ה' אלקי שתשלח ברכה בכרי הזה". התחיל למוד אומר: "ברוך השולח ברכה בכרי הזה", בלא שם ומלכות (רמב"ן). מדד ואחר כך בירך □ הרי זו תפילת שוא. שכן, אין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין כדי שלא יהא נראה שהוא כנגד הטבע, דרוב הנסים הם נסתרים (ערוה"ש סק"ה).

מעשר כספים

גפ"ת ח,ב - ט,א (וא"ר יוחנן - כדעבוד לאבוך)
 רמב"ם מתנות עניים ז,א ; שם,ה
 טור ושו"ע יו"ד רמז,ד; רמט,א

"וא"ר יוחנן: 'עשר תעשר' - עשר בשביל שתתעשר". תוס'
 כתבו בשם הספרי (אמנם אין הוא מופיע בגירסאות שלנו): "אין
 לי אלא תבואת זרעך שחייב במעשר; ריבית ופרקמטיא וכל שאר
 רווחים מנין? ת"ל: 'את כל'... לרבות ריבית ופרקמטיא וכל דבר
 שמרויח בו".

מצוות צדקה מופיעה בתורה במפורש (ויקרא כה, לה; דברים טו, ז-ח). אולם, התורה לא נותנת לנו שיעור למצוה זו.
 בגמ' (כתובות נ,א) כתוב שבאושא התקינו שהמבזבז □
 אל יבזבו יותר מחומש, שמא יצטרך לבריות. ואף שלא משמע
 מגמ' זו שיש מצוה לבזבו חומש, מהירושלמי (תחילת פאה)
 משמע שהוא מצוה: "באושא נמנו שיהא אדם מפריש חומש
 מנכסיו למצוה".

בשו"ע כתב המחבר: "שיעור נתינתה - אם ידו משגת, יתן
 כפי צורך העניים, ואם אין ידו משגת כל כך, יתן עד חומש נכסיו
 מצוה מן המובחר, ואחד מעשרה מידה בינונית, פחות מכאן עין
 רעה".

המקור והמעמד של השיעורים הללו אינם ברורים. יש
 אומרים שהם מדאורייתא (כן משמע מפירוש ר' עובדיה
 מברטנורא ושנות אליהו פאה א"א, וכן עלים לתרופה של
 הגר"א); יש אומרים שהם מדרבנן (שו"ת מהרי"ל נ"ד, ברכי יוסף
 יו"ד רמ"ט, ערוה"ש רמ"ט סק"ב); ויש אומרים שהם מנהג בעלמא
 (שו"ת מהר"ם קלא, מובא בפתחי תשובה יו"ד של"א סקי"ב,
 שכתב שמנהג זה אין לבטלו כלל אם לא לצורך גדול, וב"ח יו"ד
 של"א).

הרמ"א הביא את דברי הגמ' שהצדקה מעשרת, ואף
 מותר לנסות את הקב"ה בדבר זה, שנאמר: "ובחנוני נא בזאת"
 וכו'. ויש אומרים דוקא בנתינת מעשר מותר לנסות הקב"ה, אבל
 לא בשאר צדקה (כן הסביר שם הב"י את משמעות הגמ').

שאילת גשמים

עיון גפ"ת י, א (משנה - כלאחר ששים),
 יד, ב (שלחו ליה - בשומע תפילה)
 רי"ף ור"ן ב, א; רא"ש אות ד
 רמב"ם בפי' המשניות על משנה זו
 רמב"ם תפילה ב, טז-יז; י, ט
 טור, ב"י ושו"ע קיז, א-ה

הנוסח

שואלים על הגשמים בברכה רביעית של שמונה עשרה. חלוקים המנהגים לגבי נוסח הברכה. לפי מנהג אשכנז מברכים את אותה הברכה בין בקיץ ובין בחורף, אלא שבימות החורף אומרים "ותן טל ומטר" ובקיץ אומרים "ותן ברכה". אולם לפי מנהג עדות המזרח אומרים בחורף נוסח ארוך: "ברך עלינו", ובקיץ אומרים נוסח קצר: "ברכנו". אמנם שואלים על הטל בין בימות בקיץ ובין בימות החורף.

כתב מ"א (סק"ב) שיש לומר ושבענו 'מטובך' ולא 'מטובה', "ולא שמעתי ולא ראיתי מי שאומר 'מטובה', ואין לשנות ממטבע שטבעו חכמים". אמנם בסידור האר"י כתוב 'מטובה' (מ"ב סק"א).

מאימתי שואלים על הגשמים

נחלקו במשנה מאימתי מתחילים לשאול על הגשמים. ר' מאיר סובר שזמן רביעה ראשונה היא בשלשה במרחשון (לעיל ו, א), ולכן מאותו יום מתחילים לשאול על הגשמים (ר"ן). רבן גמליאל סובר שמתחילים לשאול בז' במרחשון, שהוא ט"ו יום אחר החג, "כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת". וכתוב בגמ' שהלכה כרבן גמליאל.

כתב הר"ן שאע"פ שההליכה ברגל מירושלים לנהר פרת אורכת לפחות עשרים יום, לא רצו לאחר את שאילת הגשמים כ"כ כיון שהעולם זקוק לגשמים. לכן, העמידו את זמן השאלה על ט"ו יום אחרי החג, שהוא זמן רביעה בינונית לר' מאיר, ועולי הרגל יוכלו למהר את דרכם וללכת יומם ולילה.

עוד הקשה הר"ן, למה פוסקים כרבן גמליאל אחרי חורבן הבית? הרי אין עולי רגלים. וכי הלכתא למשיחא יש כאן? הרי יש להתחיל את השאלה מיד אחרי החג! ותירץ, שבגמ' מובא גם

אין שואלים עד ז' במרחשון כדי לא לקלקל את תהליך ייבוש הפירות (למי שהשאיר פירות לייבש בשדה), וטעם זה שייך גם אחרי חורבן הבית. אמנם בסוף דבריו דחה סברה זו (וכן בגמ' לעיל אין סברה זו עומדת לבסוף) וכתב עובדה היסטורית חשובה: גם אחרי חורבן הבית היו עולים לרגל לירושלים, "כמו שעושין גם היום", ומפני העולים הללו ראוי שנאחר את השאלה עד ז' במרחשון.

מתחילים לשאול מטר בתפילת ערבית, ואף בדיעבד אם לא שאל מחזירים אותו (ברכי יוסף). אמנם בספר זכור לאברהם מצדד שלא לחזור בדיעבד אם שכח בתפילת ערבית הראשונה. "אבל מדברי כמה אחרונים שראיתי לא משמע כן" (מ"ב סק"ו).

ששים לתקופה

"תניא: חנניה אומר: ובגולה (בבל) - עד ששים בתקופה".
וכן ההלכה, לפי שבבל הוא מקום נמוך, ואין צריכים למטר כל כך (רש"י). ויום ששים כלאחר ששים, כלומר, מתחילים לשאול מטר ביום ששים עצמו.

תקופת השנה (ארבע עונות השנה) תלויות בשנת החמה, ולכן תקופת תשרי נקבעת על פי לוח השנה האזרחי ולא על פי לוח השנה העברי, שהוא לפי חדשי הירח. לגבי התאריך המדויק של תקופת תשרי קיים בלבול מסויים עקב שינוי הלוח על ידי הנוצרים בתקופות שונות. בעיקרון, תקופת תשרי צריכה להתחיל ביום השוויון בסתיו, שהוא ה-23 בספטמבר, שבו שעות היום והלילה שוותם. באבודרהם כתוב שיום ס' הוא כ"ב לנובמבר (אם פברואר שלאחריו הוא בן 28 יום), או כ"ג לנובמבר (אם פברואר שלאחריו הוא בן 29 יום). אולם בשנת 1582 למנינם הנוצרים שינו את הלוח שלהם ודילגו על 10 ימים (המעבר מהלוח היוליאני ללוח הגריגוריאני). אולם, הלוח הגריגוריאני עדיין אינו מושלם ומדויק, הוא פותח פער של יום כל מאה מאתיים שנה. לכן, בתחילת המאה ה-19 שוב נשתנה זמן השאלה לפי חשבונם, והוא עכשיו בלילה שלאחר ארבעה בדצמבר (אם חודש פברואר שלאחריו הוא בן 28 יום) או חמישה בדצמבר (אם פברואר שלאחריו הוא בן 29 יום). וכן יהיה עד שנת 2100 למנינם, שאז יתקדם שוב ביום אחד.

לכאורה, הדין של ששים לתקופה שייך רק בבבל, דכאמור שם אין צורך בכל כך הרבה גשמים, אבל בשאר הארצות - לא.

וכן כתב הרמב"ם בפירושו המשניות, שזו במרחשון הוא רק בארץ ישראל וארצות הדומות לה (וכן ששים לתקופה הוא רק בארצות הדומות לבל), אבל בשאר הארצות שואלין את הגשמים בזמן שהמטר טוב והגון באותו המקום. "כי יש ארצות שלא יתחילו הגשמים אלא מניסן, וארצות שיש בהם במרחשון הקיץ והגשמים אינם להם טובים אלא ממיתין ומאבדין, והיאך ישאלו אנשי זה המקום גשם במרחשון? הלא זה מן השקר והאיולת, וכל זה דבר אמיתי וגלוי".

וכן כתב הרא"ש בתשובה שאין שום הגיון ששאר הארצות ייגררו אחרי בבל. אמנם הוא הציע שבכל העולם (חוץ מבל והדומים לה) יש לשאול כמו בארץ ישראל, בז' במרחשון. ובאמת כן היה המנהג במקומות שונים, וכן כתב הרא"ש בהלכות, שבפרובנצא "ראיתי שהיו שואלין את הגשמים במרחשון, וישר מאד בעיני"; וכתב המנהיג שכן המנהג בנרבונא, וכן כתב המאירי ש"כן המנהג בכל גלילתנו", וכן בסדר רב עמרם גאון כתוב שכן מנהג בני אפריקה כולה.

אולם בתשובה דלעיל כתב הרא"ש שגם בהיותו בארץ אשכנז, וגם אחרי שעבר עם משפחתו לגור בארץ ספרד ניסה לשנות את המנהג, ובני הארצות הללו לא קבלו את דעתו בזה. ועל פי זה כתב ב"י: "שכיון שלא נתקבלו דברי הרא"ש וכל העולם לא נהגו כן, הוה ליה סוגיה דעלמא דלא כהרא"ש".

הרי"ף לא חילק בין בבל לשאר ארצות הגולה, וכן כתב הר"ן שלפי הרי"ף קיימים רק שני דינים: ארץ ישראל וחול. וכן פסק המחבר בשו"ע. ואע"פ שדין זה קשה להבנה, כן הוא המנהג בכל מקום, "וכאילו יצא בת קול לעשות כבני בבל... וכן הלכה, וכל המפקפק בזה ראוי לעונש" (ערוה"ש סק"ד).

דברי הרמב"ם במשנה תורה נראים כסותרים את דבריו בפירושו המשניות, והר"ן הסביר את דברי הרמב"ם כדברי הרי"ף שיש רק שני דינים: ארץ ישראל וחול. ומקומות שצריכים לגשמים בימות החמה שואלים את הגשמים בעת שהם צריכים להם בברכת שומע תפילה (ולא בברכת השנים כדמשמע מפירושו המשניות).

אולם הרא"ש כתב שהמדקדק בדברי הרמב"ם במשנה תורה, ימצאם מכוונים למה שכתב בפירושו המשניות. ויש לחלק בין "ארצות" ו"מקומות". דארצות שצריכים לגשמים נחשבים לרבים שצריכים לגשמים, והם שואלים בזמן שצריכים - בברכת

השנים, אבל מקומות הצריכים לגשמים אינם נחשבים רבים אלא יחידים, והם שואלים בשומע תפילה. אולם עיין בכסף משנה שחלק על הסבר הרא"ש, ואין לחלק בין ארצות למקומות. לדברי הכסף משנה, דברי הרמב"ם במשנה תורה הם עיקר, ובפירוש המשניות הרמב"ם רצה להדגיש שיש להם לשאול, אבל לא הזכיר שם איפה ישאלו, דיש להם לשאול בשומע תפילה כיחידים. ועיין לקמן "יחידים הצריכים למטר", שכן פסק בשו"ע.

תפילת ערבית

כתב הרא"ש שראבי"ה כתב בשם הירושלמי, שששים יום הללו מחשבים מעת לעת מתחילת התקופה, ולכן לפעמים מתחילים לשאול בלילה ולפעמים מתחילים לשאול ביום. אולם הרא"ש כתב שלא נהגו כן.

אמנם חיי אדם כתב בשם פרי חדש, שבדיעבד יש לסמוך על הראבי"ה, ואם התפלל ושכח לומר "ותן טל ומטר", מונים מעת לעת. לפי זה, כיון דאין תקופת תשרי נופלת אלא בג' שעות או בט' שעות בלילה או ביום, לעולם אין צריך לחזור בתפילת ערבית הראשונה כיון שעדיין לא נשלמו ס' יום מעת לעת. וכן אם התקופה נופלת ביום, אין צריך לחזור אפילו בתפילת שחרית אם מתפלל קודם ג' שעות ביום. וכשנופלת בט' שעות ביום ומתפלל מנחה קודם ט' שעות - גם כן אין צריך לחזור. אולם כתב בה"ל (ד"ה בתפילת) שהאחרונים חלקו על הפרי חדש בזה, דהרי אין ההלכה כראבי"ה (כן כתבו פמ"ג, דרך החיים, וכן משמע מביאור הגר"א).

מתחילים לשאול בתפילת ערבית בתחילת היום הששים. ואחר הקדיש קודם התפילה, השמש מכריז "טל ומטר" כדי שידעו לומר "ותן טל ומטר". ואף אם לא הכריז השמש יש לקהל לומר (מ"ב סק"ג).

בן א"י בחו"ל או להיפך

לענין בן ארץ ישראל בחו"ל או להיפך יש ג' שיטות עקריות:

(א) פ"ח (והביאו פמ"ג) - אם דעתו לחזור לביתו תוך שנה - שואל כמקום מגוריו, ואם דעתו לחזור אחר שנה - שואל כמקום שנמצא שם אע"פ שיש לו אשה ובנים בביתו.

(ב) ברכי יוסף - יש לכל אחד לשאול כבני העיר שנמצא בה כיון דבן חו"ל הנמצא בארץ ישראל צריך באותם הימים לגשמים ככל בני א"י, ובן ארץ ישראל בחו"ל, אע"פ שבביתו צריכים גשמים, מכל מקום כאן הוא יחיד, ואין היחיד שואל. אמנם אם כבר התחיל לשאול בארץ ישראל ואח"כ יצא לחו"ל, אף הברכי יוסף מודה שבהגיעו לחו"ל אין מפסיקים כדי שתפילותיו לא יהיו חוכא ואיטלולא.

(ג) הלכות קטנות (ח"א סי' עד) **והמוהריק"ש** - אם יש לו אשה ובנים בארץ ישראל, אע"פ שאין דעתו לחזור בימי הגשמים, שואל כבני ארץ ישראל.

להלכה:

בן ארץ ישראל שנסע לחו"ל - כתב באגרות משה (או"ח ח"ב סימן קב) שבין אם אין דעתו לחזור אבל יש לו אשה ובנים בארץ ישראל (סברת מוהריק"ש), ובין אם אין לו אשה ובנים ודעתו לחזור באותה שנה (סברת הפר"ח), שואל כבן ארץ ישראל. סברתו: מכיון שברוב המדינות בחו"ל (חוץ מבבל וכדומה) צריכים גשמים מתחילת השנה כמו בארץ ישראל (או כל השנה), ולפי דעת הרא"ש יש להתחיל לשאול שם מז' מרחשון כבני ארץ ישראל (וגם הב"י כתב שהאמת נראית כרא"ש אבל לא נהגו כמותו, ולכן בדיעבד אין לחזור אם שאל מטר, וכן פסק הרמ"א בסעיף ב') לכן מסתבר שאין לנו לעשות נגד הרא"ש אלא במה שנהגו, כיון שהאמת נראית כרא"ש רק שלא נהגו. וכיון שבבן ארץ ישראל שבא לחו"ל ליכא מנהג, יש להצריך לכל בן ארץ ישראל שבא לחו"ל לשאול כמו בארץ ישראל, אלא אם כן הוא יהיה בחו"ל כמה שנים, דאז יש לו דין בן חו"ל, וכן הסכים בציץ אליעזר (ח"ו סי' לח). אך, אם כבר התחיל לשאול בא"י, כו"ע לא פליגי שלא יפסיק לשאול בחו"ל. ואם יוזמן להיות ש"ץ, אע"פ שבתפילת י"ח בלחש ישאל טל ומטר בברכת השנים, יאמר ויתן ברכה" בחזרת הש"ץ, כמנהג המקום שנמצא שם.

בן חו"ל שנסע לארץ ישראל - כתב בשו"ת יחודה דעת (ח"א סי' עג) שיש לפסוק כברכי יוסף וישאל כבני ארץ ישראל, וכשיצא מהארץ לפני ס' בתקופה אין לו להפסיק, אבל כדי לצאת כל הדעות, טוב שישאל בשומע תפילה בהגיעו לשם.

אבל באמת פסק היחודה דעת צריך עיון, כי סברת הברכי יוסף היא שהגשמים לבן חו"ל הזה שנמצא בארץ הם חיי שעה,

אבל לכאורה קשה לומר שהגשמים הם חיי שעה עבור אחד שנמצא בארץ לתקופה קצרה. אבל לפי מה שמובא לעיל בשם האגרות משה, שבעצם הסברא נותנת לפסוק כרא"ש, נראה לכאורה שישאל מו' במרחשון. אבל עוד צ"ע, כי האגרות משה בעצמו כתב שמשמע יותר לעשות כפר"ח כיון שהביאו הפמ"ג. ויתכן שהאגרות משה כתב כן רק למקרה ההפוך - בבן ארץ ישראל שנסע לחו"ל.

יחידים הצריכים למטר

בגמ' לקמן (יד,ב): "שלחו ליה בני נינוה לרבי: כגון אנן דצריכינן מיטרא אפילו בתקופת תמוז, כיחידים דמינן - ובשומע תפילה, או כציבור דמינן - ובברכת השנים? שלח להו כיחידים דמיתו ובשומע תפילה". וכן פסקו כל הפוסקים (ב"י).

וכתב הטור בשם הרא"ש שאפילו עיר אחת גדולה כנינוה כיחידים דמו, ושואלים בשומע תפילה. אבל ארץ אחת כולה, כמו כל ספרד או כל אשכנז, אם צריכים למטר אחר הפסח, יכולים לשאול אחר כך בברכת השנים כפי הצריך להם. אולם, כאמור לעיל, באותה תשובה כתב הרא"ש שדבריו לא נתקבלו על אנשי דורו, וגם הר"ן לא חילק בזה.

אמנם מהר"י אבוהב כתב שאם טעה ושאל גשמים בימות החמה במקום שצריכים גשמים גם בקיץ, אולי יש לסמוך בדיעבד על הרא"ש ולא לחזור להתפלל שוב, ונשאר בצ"ע. ב"י כתב שם שאינו נראה לו כן, ומכיון שאין אנו פוסקים כדברי הרא"ש עליו לחזור ולהתפלל - אבל מכיון שמהר"י אבוהב הסתפק בדבר, "מי יקל ראש כנגדו, ולכן ראוי לצאת מידי ספק ולחזור ולהתפלל בתורת נדבה".

הרמ"א בדרכי משה כתב שאין כאן ספק כלל, ומהר"י אבוהב צודק, ואין להחזירו. הרמ"א הוסיף שלדעתו גם הרמב"ן והר"ן הסכימו עם הרא"ש וכדאיים הם הרא"ש, הרמב"ן והר"ן לסמוך עליהם בדיעבד, ולכן המיקל בדבר ולא חזר - לא הפסיד. וכן בשו"ע, המחבר כתב את דינו, שיש לחזור ולהתפלל בתורת נדבה, והרמ"א הגיה: "אבל אינו מחויב לחזור כלל". ועיין מ"ב (סקי"א) שהיינו דוקא בזמן עצירת גשמים, אבל אם לא היתה עצירת גשמים וטעה והתפלל בקיץ "ותן טל ומטר", מדינא צריך לחזור ולהתפלל בתורת נדבה.

כתב הב"ח: "קבלתי דיש ליזהר שלא לשאול גשמים כלל שלא בזמן שתיקנו חכמים אפילו בשומע תפילה. אלא מרצין לפניו בתענית ובסליחות ואומרים פסוקים ומזמורים של מטר, אבל אין שואלים 'ותן טל ומטר' וכו'. ושמעתי ששני גדולים הורו לשאול בציבור 'ותן טל ומטר' בשומע תפילה בעת עצירת גשמים, ונאספו לעמם באותה שנה, ותלו הדבר על שהטריחו כלפי שמיא".

אולם הט"ז (סק"ב) חלק על הב"ח בזה, דחלילה שאדם יענש על כך, ואין מניעה ליחיד לשאול על הגשמים בשומע תפילה בתפילה בלחש. אמנם אין לציבור לשאול על הגשמים שלא בזמן שתיקנו חז"ל, כלומר אין לש"ץ לומר כן בחזרת התפילה, אפילו בשומע תפילה.

מ"ב (סק"ט) כתב שמנהגנו היום הוא שאם יש צורך אף הש"ץ אומר בשומע תפילה, אבל אינו אומר 'ותן טל ומטר' כי אם פסוקים ושאר לשונות, והנוסח כבר נדפס בסידורים.

שאלה ביו"ט

בין בחו"ל ובין בארץ ישראל אומרים 'ותן טל ומטר' עד תפילת המנחה של ערב יום טוב הראשון של פסח, ומשם ואילך פוסקים מלשאול.

כתב הטור: "ושואלים עד תפילת המוסף של יום טוב הראשון של פסח כל זמן שמזכירים גשמים". וכתב ב"י שזה אינו מדוייק, שהרי אין שואלים ביו"ט, והיה צ"ל ששואלים עד תפילת מנחה של ערב יום טוב. הרמ"א בדרכי משה ניסה לתרץ את קושיתו, עיין שם.

אמנם, הב"ח וחידושי הגהות תירצו שהטור דקדק היטב, שהרי אם בטעות התפלל תפילת חול בערבית ושחרית של יו"ט ושאל אז גשמים, ונזכר אחר כך שהוא יו"ט - אין צריך לחזור, אלא גומר אותה ברכה שעומד בה ומזכיר של יום טוב, ואחר כך אומר שלש ברכות. אבל אם עשה כן אחר מוסף של יו"ט ראשון של פסח ושאל גשמים - חייב לחזור.

אולם מ"א (סק"ב) השיג על הב"ח בזה, דמעיקר הדין היו צריכים להפסיק גם בהזכרה בערבית, וממתינים עד מוסף רק כדי שלא יעשו אגודות אגודות, ומכיון שבשאלה לא שייך טעם זה, ברור הדבר שמפסיקים מתפילת ערבית. וכן פסק בבה"ל (ד"ה

עד) שאם טעה והתפלל של חול, ונזכר אחר שהתחיל "ברך עלינו" אינו אומר "טל ומטר" כיון שגם הציבור אינם אומרים. והוא הדין אם חל יום תחילת השאלה בשבת, וטעה והתפלל של חול, והתחיל "ברך עלינו" אינו אומר "ותן טל ומטר" כיון שהציבור עדיין לא התחיל, והיחיד נגרר אחר הציבור (מ"א שם).

טעה בשאלת גשמים

בקיץ

גשם בימות החמה הוי סימן קללה, והשואל מטר בימות החמה מחזירין אותו. אם עקר רגליו, חוזר לראש. ואם לא עקר רגליו, חוזר לתחילת ברכת השנים. ואפילו אם עדיין לא סיים את ברכת השנים, לכתחילה חוזר לתחילת הברכה, ובדיעבד, אם חזר רק ל'ותן ברכה', יצא (מ"ב סקי"ד).

בחורף

אם לא שאל מטר בימות הגשמים מחזירין אותו, אפילו אם שאל טל. אבל אם שאל מטר ולא טל ("ותן מטר לברכה"), אין מחזירין אותו.

אם שכח בימות הגשמים ונזכר קודם שומע תפילה, אומרה בשומע תפילה. עבר שומע תפילה, אם עקר רגליו - חוזר לראש. לא עקר רגליו, נחלקו הראשונים: (על פי הירושלמי) ר"ח, תוס' ורבנו יונה כתבו שחוזר לשומע תפילה (על פי הגמ' ברכות לג,א: בהבדלה □ "טעה בזו ובזו, חוזר לראש"). בה"ג, רא"ש, רמב"ם, וראב"ד כתבו שחוזר לברכת השנים, וכן פסק המחבר.

וכתב ב"י, שכמו שכתב בשם ראבי"ה (בסימן קיד), אם נזכר אחר שסיים "שומע תפילה" קודם שהתחיל "רצה" - יאמר "ותן טל ומטר לברכה" לפני שיתחיל "רצה", דכל שלא התחיל רצה, כאילו לא סיים שומע תפילה חשבינן ליה. ועיין מש"כ לעיל "גבורות גשמים" בשם מ"ב בענין זה. וכן כאן, אם אמר בא"י ועדיין לא אמר "שומע תפילה", יסיים "למדני חוקיך", ויאמר "ותן טל ומטר" ואח"כ יאמר "כי אתה שומע" וכו'.

וכן אם סיים ברכת השנים ועדיין לא התחיל "תקע בשופר", ונזכר ששכח לשאול, מ"א ושע"ת פסקו כשיטת הב"י, שיכול לשאול אז כיון שכל עוד שלא התחיל את הברכה החדשה

עדיין נחשב שלא סיים את הברכה הקודמת. אבל מ"ב חלק וכתב שעדיף במקרה זה לשאול בשומע תפילה.
 כתב הרמ"א שאם נזכר קודם שומע תפילה והוא יום תענית, יאמר "ותן טל ומטר לברכה" לפני שיאמר 'עננו'.
 ועיין בה"ל (ד"ה אם לא) שהסתפק במקרה שחיסר בשאר הברכות דבר שהוא מעיקר הברכה (כגון קיבוץ גליות בברכת תקע בשופר), אם יכול להוסיף אותו בשומע תפילה ולתקן בזה את מה שחיסר.

אם רוצה לחזור

מובא ברא"ש שבמקרה שטעה וע"פ הדין לא צריך לחזור וסיים את כל התפילה, אך בכ"ז הוא רוצה לחזור ולהתפלל - מותר, דלא גרע מתפילת נדבה. וכן פסק המחבר (רצד,ה).

תענית היחידים

עין גפ"ת י,א-ב (משנה - צער הוא לו)
 רי"ף ור"ן ב,א-ב; רא"ש אות ה
 רמב"ם תעניות ג,א; שם, י
 טור, ב"י ושו"ע תקעה, א

הגיע י"ז במרחשון ולא ירדו גשמים, היחידים מתענים שלש תעניות - שני חמישי ושני. אוכלים ושותים משחשיכה, ומותרים בעשיית מלאכה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה.

התאריך

עין בר"ן שכתב שסתם מתני' כאן הוא לפי ר' מאיר, דזמני הרביעה הם: ג', ז' וי"ז במרחשון, ואין היחידים מתענים עד שיעבור זמן שלש רביעות. אבל לפי ר' יוסי זמני הרביעה הם: י"ז, כ"ג ור"ח כסלו, ולפי דבריו אין היחידים מתענים עד ר"ח כסלו. בגמ' שם (ו,ב) כתוב: "אמר רב חסדא: הלכה כר' יוסי. אמימר מתני לה להא דרב חסדא בהא לישנא: בג' במרחשון שואלין את הגשמים, רבן גמליאל אומר בשבעה בו. אמר רב חסדא: הלכה כרבן גמליאל". יש נפקא מינה בין שתי הלישנות שם לענינו,

דלפי לישנא קמא אין הלכה כסתם משנתנו, ואין ליחידים להתענות עד ראש חודש כסלו. אולם לפי הלישנא של אמימר - הלכה כסתם משנתנו והיחידים מתענים מי"ז במרחשון. אמנם הרי"ף והרמב"ם סמכו על משנתנו והיחידים מתענים מי"ז במרחשון, וכן פסק המחבר.

עוד כתב הר"ן שהיינו דוקא בארץ ישראל, אבל בחו"ל ממתנינים שיעור שלש רביעות אחרי ששים בתקופה, ואם לא ירדו גשמים היחידים מתחילים להתענות, ואחר כך גוזרים שאר התעניות על הסדר השנוי במשנה.

תענית יחיד

בגלל שהם מתענים כיחידים ולא כציבור, מפסיקים הם בראש חודש, ואף על פי שכבר התחילו להתענות, אם פגע בהן ראש חודש מפסיקים. אבל ציבור אינו מפסיק בראש חודש, כדתנן לקמן טו, ב: "אין גוזרין תענית על הציבור בראשי חדשים בחנוכה ובפורים, ואם התחילו אין מפסיקין".
כשאר תענית יחיד, היחידים צריכים לקבל את התענית מבעוד יום (מ"ב סק"ד).

מאן יחידים?

כתוב בגמ', שכל תלמידי חכמים יחידים הם. ואיזהו יחיד ואיזהו תלמיד? יחיד - כל שראוי למנותו פרנס על הציבור; תלמיד - כל ששואלים אותו דבר הלכה בלימודו ואומר, ואפילו במסכת דכלה.

הר"ן הסביר את הגדרת "תלמיד" הכתוב בגמ': דיודע מקומה ולא פירושה, ומשום זה אינו ראוי למנותו פרנס על הציבור, אבל אילו היה יודע פירושה, יחיד הוא.

עוד כתב שם, שהאי מסכת כלה, יש שפירשו בו שהיא קלה, והאי אפילו לקולא איתמר; ואחרים פירשו שאין רגילות ללומדה, והאי אפילו לחומרא איתמר.

לפי גירסתנו כתוב בגמ': "לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה, תלמידים עושים, דברי ר' מאיר. ר' יוסי אומר: עושה וזכור לטוב, לפי שאין שבח הוא לו אלא צער הוא לו". ולפי גירסה זו ר' יוסי חלק על ר' מאיר והתיר אפילו לכל אדם לעשות את עצמו יחיד. אמנם ב"י תמה כאן על הטור שהתיר רק לתלמיד להחזיק את עצמו ליחיד, אבל לא שאר העם, והרי ר' מאיר ור'

יוסי - הלכה כר' יוסי? ב"י תירץ את הטור שהוא גרס כלישנא שניה ברש"י, ולפי זה ר' יוסי התיר בתענית רק את התלמידים, והלכה כר' יוסי.

מלשון הטור משמע שתענית זו היא רשות ליחידים ולא חובה, ותמה על זה הב"י, דלא משמע כן מהברייתא המובאת בגמ'. אמנם המחבר כתב בשו"ע: "וכל התלמידים ראויין לכך". וכתב הט"ז (סק"א) שהתלמיד מחויב בדבר ואינו יכול להפקיע את עצמו לומר: פטור אני. אמנם כתב מ"א (סק"א) שהיינו דוקא לתלמיד חכם ששואלים אותו דבר הלכה בתלמודו ואומרה, אבל אם לא הגיע לכלל כך איננו מחויב להתענות, אך אם רצה להתענות אין בו משום יוהרא. אבל כל שאר אדם אינו רשאי להתענות דמיחזי כיוהרא.

מי שהתענה על הצרה ועברה

עיין גפ"ת יב, (ת"ר מי שהיה - מתענה ומשלים)

משנה לקמן יט, א

רי"ף ור"ן ב, ב; רא"ש אות ו

רמב"ם תעניות א, טו-טז

טור, ב"י ושו"ע תקסט, א

כתוב בגמ': מי שהיה מתענה על הצרה ועברה (או) על החולה ונתרפא - הרי מתענה ומשלים. דאם לאו, נראה כמתנה עם קונו: אם תעבור, לא אתענה; ואם לאו, אתענה (רש"י). וכתב הר"ן שחייב לקיים את נדרו בשלמות ולא רק באותו יום חייב הוא להשלים, אלא הוא הדין לכל התעניות שקבל על עצמו. וכתב רש"י שהוא הדין אם מת החולה, הרי זה מתענה ומשלים. וכן שארי נדרי צדקה וכדומה שקיבל על עצמו בשביל שיחיה פלוני - צריך לקיים אף אם מת (מ"ב סק"ד). ודוקא בשלא נדר בלשון תנאי, אבל אם אמר: "אם יחיה פלוני אתענה" או "אתן כך וכך לצדקה" ומת, אינו מחויב להתענות וליתן (מ"ב שם על פי יו"ד רכ, טו).

הראשונים הקשו על דין זה מהמשנה לקמן (יט, א) דשם מובא שאם היו מתענים וירדו להם גשמים קודם חצות לא ישלימו. תירץ הראב"ד שרק בתענית גשמים אינם חייבים

להשלים, דצרת גשמים עוברת לגמרי, אבל שאר הצרות אינן עוברות לגמרי ולכן חייבים להשלים.

אולם הרא"ש הקשה על הראב"ד בזה, דהרי אפילו אם לא ירדו להם גשמים כל צרכם אינם משלימים אלא קוראים הלל לפי שנתקבלה תפילתם ובוטחים בבורא שירדו להם כל הצורך, וזה שייך לומר גם בשאר צרות. לכן הרא"ש קבל את חילוקו של הרמב"ם בין תענית יחיד, שחייבים להשלים, לתענית ציבור, לפי שאין מטריחים על הציבור להשלים (ר"ן) או בגלל שהציבור צריכים לומר הלל, ואי אפשר לומר הלל אלא מתוך שמחה ובכרס מלאה (רמב"ם ורא"ש) או שבתענית ציבור לב בית דין מתנה עליהם שאם הצרה תעבור לפני חצות לא ישלימו (מגיד משנה). וכתב ב"י שכיון שהרמב"ם והרא"ש הולכים בכיוון אחד - הכי נקטינן.

אמנם יש נפקא מינה בין הטעמים. לפי הר"ן, שהוא משום טירחא דציבורא, אפילו אם מת החולה, אין הציבור חייב להשלים. אבל לפי הרא"ש, שהטעם משום אמירת הלל, דוקא אם נענו אין צריכים להשלים, אבל כשמת צריכים להשלים. וכתב מ"א (סק"א) שמלשון המחבר "ונענו" משמע דסובר כרא"ש (ועיין שעה"צ סק"ו) "אבל בלבוש משמע כהר"ן, וכן נראה לי". אולם עיין ערוה"ש (סק"ג) שכתב שאין כאן מחלוקת כלל, ולכו"ע אם מת החולה אין הציבור חייב להשלים.

כתב המרדכי בשם ראבי"ה שגם היחיד אינו חייב להשלים, אם החולה נתרפא קודם חצות. אולם כתב ב"י שרש"י ושאר ראשונים לא כתבו כן, והלכה כמותם.

כתב אור זרוע שאע"פ שאין הציבור חייב להשלים, אם תלמידי חכמים ורוב הציבור רוצים להשלים, אין היחיד יכול לפרוש מן הציבור, וכן פסק המחבר.

כתוב בתרומת הדשן שאם הציבור קבלו על עצמם להתענות ולאחר שהתענו חצי היום קבלו הודעה שהצרה עברה כבר אתמול, לפני שקבלו עליהם את התענית, מן הדין נראה שזוהי קבלה בטעות, ואפילו היחיד אינו חייב להשלים. אמנם היה מעשה כזה בדורו ותלמידי חכמים וגדולי הציבור השלימו את התענית ואף קראו בתורה והפטירו במנחה כבשאר תעניות. ויתכן שעשו כן מפני שכבר היה סמוך לשקיעה, ולכן לא חשו למילתא. אבל לולא כן, לא שייך לתלמיד חכם להחמיר (מ"א סק"ב).

ההולך למקום שמתעניין

ענין גפ"ת י,ב (ההולך - מתענה ומשלים)
 רי"ף ור"ן ב,ב; רא"ש אות ז
 רמב"ם תעניות א,טו
 טור, ב"י ושו"ע תקע"ד, א-ב

ההולך ממקום שמתעניין

כתוב בגמ': "ההולך... ממקום שמתעניין למקום שאין מתעניין, הרי זה מתענה ומשלים", דנותנים עליו חומרי המקום שיצא משם, כיון דדעתו לחזור (רש"י, רא"ש).

וכתב הט"ז (סק"א) שדוקא אם היה שם במקום המתעניין בשעת קבלת התענית, דאם לא כן ודאי לא חלה עליו גזירת הקהל שלו כיון שלא היה אז שם. אולם אם קבל את התענית על עצמו בפירושו, אפילו אם אין דעתו לחזור, צריך להתענות (מ"ב סק"א).

אמנם אם היה שם בזמן קבלת התענית ולא קבל על עצמו את התענית, ואין דעתו לחזור למקום ההוא - אין התענית חלה עליו כלל (ערוה"ש סק"א).

ההולך ממקום שאין מתעניין

"ההולך ממקום שאין מתעניין למקום שמתעניין, הרי זה מתענה עמהן", לא שנא דעתו לחזור לא שנא אין דעתו לחזור, הואיל וקבל עליו את התענית (תוס').

כתב המרדכי בשם הריב"א שאע"פ שההולך ממקום שאין מתעניין למקום שמתעניין חייב להתענות עמהן, כיון שלא קבל עליו התענית, אם יצא מחוץ לתחום העיר □ מותר לאכול. וראבי"ה כתב שאפילו בתוך העיר עצמה מותר בצנעה.

וכתב הטור שנראה מהריב"א שהוא מפרש שהלך לשם ביום התענית, ובזה מסתבר כדבריו שמחוץ לתחום מותר, ואפילו אם כבר אכל היום קודם שבא לעיר (מ"ב סק"ב). אולם מהגמ' משמע שמייירי שהגיע לשם לפני התענית וקבל עליו את התענית, ואז ודאי הוי תענית גמורה ואסור לאכול אפילו אם יצא מחוץ לעיר.

ב"י הקשה על הטור דמניין לו שהגמ' מיירי שהגיע לשם לפני התענית? ועיין ט"ז (סק"א) שתירץ.
 הא דמחוץ לתחום מותר, היינו דוקא בשדעתו לחזור, אבל אם אין דעתו לחזור - אסור, דכיון שכבר בא לתוך העיר חלה עליו חובת המקום. ואם לא בא לתוך העיר והוא עדיין מחוץ לתחום העיר - מותר אפילו אם אין דעתו לחזור למקומו הראשון. אמנם יש מקילים אם בא לעיר וחזר ויצא מחוץ לתחום. ואם היה שם מבעוד יום בשעת קבלת התענית, אפילו שלא קבל על עצמו בפירוש, חלה עליו התענית אף שדעתו לחזור, ואסור לאכול אפילו מחוץ לתחום (ט"ז סק"א).
 מ"א (סק"ב) כתב שאם מתענים במקום הזה על צרה שעברה, אפשר שמותר לאכול בצנעה. אולם א"ר מצדד בזה להחמיר (מ"ב סק"ג).

שכח ואכל

עיין גפ"ת י, ב - יא, א (שכח ואכל - משום מעיינא)
 רי"ף ור"ן ב, ב; רא"ש אות ז
 רמב"ם תעניות א, טו
 טור, ב"י ושו"ע תקעד, ג

"שכח ואכל ושתה, לא יתראה בפניהן ולא ינהוג עידונין בעצמו". כלומר, אם בטעות אכל או שתה, לא יאמר: "הואיל ואכלתי מעט - אוכל הרבה", אלא יפסיק לאכול מיד כדי שלא ייראה כחתן בין האבלים ויתקנאו בו (רש"י).
 וכתב ראבי"ה שאפילו מי שמותר לו לאכול (כגון מחוץ לתחום או בפרהסיא, כדלעיל) אין לו לנהוג עידונין באכילתו, שמא יהיו פניו צהובות כשיבוא לעיר.
 יש אחרונים שפירשו שהעידונים המוזכרים כאן אינם דברי מאכל, אלא שאר עידונים בגופו (מ"ב סק"ז).

שני רעבון

עיון גפ"ת יא,א (אמר רב יהודה - תצדק בדברך)
 רי"ף ור"ן ב,ב; רא"ש אות ח
 רמב"ם תעניות ג,ח
 טור, ב"י ושו"ע תקעד,ד-ה

אכילה

בשנת רעבון מצוה לאדם להרעיב את עצמו, כלומר, שיאכל בצמצום. וכתוב בגמ' שכל המרעיב את עצמו בשנת רעבון ניצל ממיתה משונה.

תשמיש המטה

כתוב בגמ': "אסור לאדם לשמש מטתו בשני רעבון, שנאמר: 'ליוסף יולד שני בנים בטרם תבוא שנת הרעב'. תנא: חסוכי בנים משמשין מטותיהן בשני רעבון".

הקשו התוס': הרי יוכבד נולדה בין החומות בשנת רעב? הראשונים כתבו כמה תירוצים לקושיה זו:

(א) תוס' - לכו"ע אין כאן איסור אלא מדת חסידות, ויוסף לא שימש, אבל שאר בני אדם שימשו. והקשה על זה הט"ז (סק"ב) דאם כן איך לומדים הלכה זו מיוסף, דלמא יוסף מדת חסידות עשה ולא משום איסור?

(ב) ר' אליהו מזרחי (פרשת מקץ) - כיון שאין מקיימים מצוות פריה ורביה אלא אם כן נולדו לו בן ובת, כל זמן שלא נולדה ללוי בת - חשון בנים מקרי ומותר לשמש. אולם הב"י הקשה עליו דאם כן גם ליוסף היה מותר לשמש דגם לו לא היו בנות (דאם כן היו נמנות בתוך השבעים נפש).

(ג) ר"ן - איסור זה אינו אלא משום שישראל שרויים בצער, ויורדי מצרים יודעים היו בעצמם שהם שְׁבִיעִים ויוסף נמי היו יודעים בו שהוא חי בריוח; אבל יוסף היה סבור שהם שרויים בצער, ולפיכך לא שימש. אולם הב"י הקשה גם עליו דאינו נראה שבני יעקב ידעו שיוסף הוא בריוח. אדרבה, בשעה שלוי שימש (כשבעה עד תשעה חדשים קודם שירדו למצרים) לא ידעו אם יוסף חי או מת.

(ד) ב"י - אכן קודם מתן תורה לא היה אסור לשמש את המיטה בשנת רעבון, וראיית הגמ' מיוסף אינה אלא

אסמכתא בעלמא. וההוכחה לזה היא שאפילו אם היו שנות רעב, מותר היה ליוסף לשמש את מיטתו - דהרי חשוך בנים היה.

כתוב בירושלמי: "תאבי בנים משמשין מטותיהם. א"ר יוסי: ובלבד יום שטבלה". ב"י תמה על זה, דלכאורה משמע שגם לחשוכי בנים מותר לשמש אך ורק בליל טבילה. ואינו כן, דחשוכי בנים צריכים לשמש את מטותיהם תמיד, עד שידעו שנשותיהם מעוברות, ב"י תירץ שר' יוסי קאי אדלעיל, שכתוב שם: בשעה שאתה רואה חסרון בא לעולם, עשה אשתך גלמוד. ועל זה בא ר' יוסי ואומר: דהיינו חוץ מליל טבילה, שבאותה הלילה צריך לשמש אע"פ שהיא שנת רעבון.

וכן פסק המחבר בשו"ע, וחילק את ההיתר לשנים, ופסק שאסור לאדם לשמש את מיטתו בשנת רעבון חוץ:
(א) מליל טבילה (לכל אדם).
(ב) כל הזמן (לחשוכי בנים).

אולם מ"א (סק"ה) חלק על השו"ע כאן - דדוחק גדול לפרש "ובלבד" מלשון "חוץ" - ור' יוסי סובר שמותר לחשוכי בנים לשמש דוקא בליל טבילה, שדוקא אז הסיכויים להרות גדולים יותר, דאין האשה מתעברת אלא סמוך לטבילתה. אולם, מסיים המ"א, אין אנו סוברים כר' יוסי, ולכן לחשוכי בנים מותר לעולם, אבל אין להתיר בליל טבילה לשאר אדם.

כתב מ"ב (סקי"א) שיש אחרונים שהסכימו שאפשר לסמוך ולהקל כפסק השו"ע בזה, ובפרט אם אינה שנת רעבון ממש אלא שאר צרות, בוודאי יש לסמוך להקל בליל טבילה לכל אדם. וכתב ערוה"ש (סק"ד) שהיום "שני רעבון" אינם מצויים.

כתב מ"ב (סקי"ב) שאם יש לו בנים מחללי שבת, וכוונתו רק להוליד בנים כשרים, מסתברא דדינו כחשוכי בנים, וא"ר הקיל ביותר מזה, דכל שאינו לתענוג □ מותר (שעה"צ סק"ט).

כתב ערוה"ש (סק"ד) שאם הוא חושש שיכול לבוא לידי עבירה על ידי זה - ישמש, דהרי לדעת התוס' אין זה אלא מידת חסידות.

הפורש מן הציבור

כל הפורש מן הציבור אינו רואה בנחמת הציבור, וכל המצטער עם הציבור זוכה ורואה בנחמתו. וכתב מ"א (סק"ו) בשם מהרש"ל שהיינו דוקא אם יש בידו להציל את הציבור בין בגופו בין בממונו (והן בתפילה ובתענית - מ"ב סקי"ג), אבל אם אין בידו לשנות את המצב - אין לו להישאר במקום סכנה.

תענית יחיד - חטא או מצוה?

עיון גפ"ת יא, א-ב (אמר שמואל - במלאכת שמים)
תוס' לקמן כב, ב, ד"ה ר' יוסי
טור, ב"י ושו"ע תקעא, א-ב

בגמ' דנו האם עצם התענית הוא דבר שלילי או דבר חיובי. ונראה שיש בזה שתי גישות:

שלילי:

המתענה הוא חוטא - (שמואל).
זה שאינו מתענה הוא חסיד - (ר"ל, לפי לישנא ב' ברש"י והתוס').

חיובי:

המתענה הוא קדוש - (ר' אלעזר).
המתענה הוא חסיד - (ריש לקיש, לפי לישנא קמא ברש"י).

הגמ' כותבת ששתי הגישות הללו אינן חולקות, אלא הדבר תלוי אם יכול לסבול את התענית. אם כן □ הקב"ה משבח; אבל אם אינו יכול לסבול את התענית ובכל זאת מתענה - נקרא חוטא. וכן כתב הטור, וכן פסק המחבר.
וכתב מ"א (סק"א) בשם הב"ח שהיינו דוקא כשמתענה משום תשובה סתם, אבל על עוונות הידועים לו חייב להתענות, אפילו אם לא מצי לצעורי נפשיה.
אמנם ניתן להשיג את התועליות של התעניות בלי לצום באופן מלא:

(א) מ"א (סק"א) כתב בשם "ספרי מוסר" שאם מושך את ידו מן האוכל באמצע אכילתו, בעוד שהוא מתאוה, גם זה נחשב לסיגוף ומתכפרים עוונותיו.

(ב) מ"ב (סק"ב) כתב שעדיף לקבל על עצמו תענית דיבור מאשר תענית מאכילה כי תענית דיבור אינו מזיק לא לגופו ולא לנשמתו, וגם לא יחלש על ידי זה. וכן משמע מאגרת הגר"א שכתב שצריך האדם לייסר את עצמו לא בתעניות וסיגופים, אלא ברסן פיו ובתאוותיו, וזוהי התשובה.

(ג) יש לתלמיד חכם להרבות בלימוד תורה, שהתורה הוי כמקוה טהרה, ועיין בה"ל (ד"ה תלמיד חכם) מה שכתב בשם האריז"ל.

תלמידי חכמים

כתוב בגמ' שאין תלמיד חכם רשאי לישב בתענית, מפני שממעט במלאכת שמים.

כתב הסמ"ג שאע"פ שאין לתלמיד חכם לישב בתענית, כשהציבור בצער חייב הוא לצער את עצמו עמהם. וכן סמ"ק כתב שאם הציבור מתענים חייב הוא לצום עמהם.

כתב מ"א (סק"ב) שכל מי שתורתו אומנתו נקרא תלמיד חכם לגבי דין זה, אף בזמן הזה. וכתב מ"ב (סק"ד) שאף אם יכול לסבול את התענית ואין היא מזיקה לו □ אסור מכיון שעל ידי זה מתמעט לימודו.

כל זה כשאין לו עוונות ידועים, אבל אם יש לו עוונות ידועים שצריך להתענות עליהם, גם תלמיד חכם צריך להתענות, ואפילו אם הצום קשה לו. מ"מ אין צריך לסגף את עצמו כל כך בתענית - ובמקום זה ילמד יותר ממה שהוא רגיל ללמוד. ועיין בבה"ל (ד"ה תלמיד חכם).

כתב הטור: "וכן מלמדי תינוקות", דאין לך עוסק במלאכת שמים גדול מהם שהרי על הבל פיהם של תינוקות בית רבן העולם עומד (ב"י). ויש עוד שתי סיבות לאסור על מלמדי התינוקות לצום:

(א) ממעטים הם מלאכת שמים.

(ב) גוזלים הם את הבריות, דאפילו לשאר הפועלים אסור להתענות, דגוזלים הם את בעל הבית (מ"א סק"ג).

וכל העוסקים בצרכי רבים, כגון שתדלנים, דינם כמלמדים.

השלמת התענית

עיון גפ"ת יא,ב - יב,א (אמר רבי זעירא - את נדרו)
 רי"ף ור"ן ג,א-ב; רא"ש אות י-יג
 רמב"ם תעניות א,י-יג
 טור, ב"י ושו"ע תקסב,א-ד

המתענה צריך להתענות כל היום, כמו שאמר רב חסדא:
 "כל תענית שלא שקעה עליו חמה, לא שמיה תענית".

כתב הרא"ש דשקיעת החמה המוזכרת כאן היא סוף שקיעה, היינו צאת הכוכבים. ועיין תוס' (עבודה זרה לד,א ד"ה מתענין לשעות) שכתב שאע"פ שבגמר שקיעת החמה מתחיל בין השמשות, שהוא קודם צאת הכוכבים (ומאז מותר לאכול מעיקר הדין) נהגו להתענות עד צאת הכוכבים לפי שאין העולם בקיאים מה הוא סוף שקיעה. לא ברור אם הרא"ש חולק על התוס' או אם כתב את מה שיוצא מהתוס' לדינא.

כתבו התוס' שם שיש להמתין עד צאת שלשה כוכבים, דאז הוי ודאי לילה. הגהות מיימון כתבו (דפוס קושטא א,ח) בשם הירושלמי שכיון שהלבנה זורחת ומאירה על הארץ - בידוע שכבר שקעה החמה, וכן הביא הרמ"א בשו"ע. ואע"פ שבמוצאי שבת צריכים להמתין עד צאת שלשה כוכבים קטנים ורצופים, לענייננו די בשלשה כוכבים בינונים ומפוזרים (מ"ב סק"ג). החובה להשלים את הצום עד צאת הכוכבים הוא בכל התעניות, בין בארבעה צומות ובין בתענית יחיד.

אם אכל לפני צאת הכוכבים - אין לתענית כזו שם תענית, כפי שאמר רב חסדא. ממילא איננו יכול להתפלל תפילת תענית, וכן אין הוא יוצא בזה ידי חיוב תעניתו (מ"ב סק"ד). וכתב ב"י שאפילו אם עדיין לא אכל, אך דעתו לאכול קודם שתשקע החמה, אינו מתפלל עננו.

לדעת תרומת הדשן מותר להתפלל תפילת תענית אף אם לא משלימים את התענית. ומה שכתוב בגמ': כל תענית שלא שקעה עליו חמה אינה תענית, היינו דוקא אם קיבל על עצמו להתענות כל היום ולא השלים. אבל אם מלכתחילה קיבל על עצמו להתענות רק עד מנחה, מתפלל תפילת תענית אף שלא השלים. וכן כתב הרמ"א בשם מקצת רבוותא, וכתב שכן המנהג. אמנם כתב הגר"א שהיינו דוקא אם התנה שלא ישלים את התענית, אבל אם לא התנה כן, אינו יוצא אף למקצת

רבוותא ואינו מתפלל תפילת תענית. אולם במחצית השקל משמע שאף אם לא התנה מותר להתפלל תפילת תענית לפי דעה זו. ולמעשה בוודאי יש להחמיר כגר"א, דבלאו הכי רוב הפוסקים מחמירים בכל גווני (שעה"צ סק"ה).

וכתב תרומת הדשן שהיינו דוקא אם התפלל תפילת מנחה לפני האכילה, אבל אם אכל לפני התפילה, לכו"ע אינו יכול להתפלל תפילת תענית.

אמנם רוב הפוסקים חלקו על פסק זה של תרומת הדשן, ולכן אף הרמ"א כתב שלא לסמוך על זה אלא לענין יחיד, שאומר תפילת תענית בשומע תפילה, ומכיון שאינו קובע ברכה לעצמו - אין כאן חשש ברכה לבטלה. אבל ש"ץ לא יאמר עננו אלא אם כן משלימים, וכן נוהגים.

כתב הט"ז שאף היחיד מדלג על המילים "ביום צום תעניתנו", דלא ליחזי כדובר שקרים כיון שאינו תענית. אולם בספר בגדי ישע פוסק דאינו צריך כיון שהוא מתענה עד אחר חצות, וכן מצדד מחצית השקל (מ"ב סק"ז).

אמנם עיין ערוה"ש (ס"ק ח-יא) שחלק על הסבר מפרשי השו"ע, וכתב שכל הדין של הרמ"א הוא דוקא להתיר לאכול בין השמשות ולא קודם לזה. עוד כתב שם שאין תרומת הדשן המקור לדין זה, אלא הוא דעת הרא"ש (במסכת שבת) בשם רבנו יונה, וכן הוא דעת הרמב"ם והר"ן, ולכן הסומך על הני רבוותא ומתענה רק עד בין השמשות "אין מזניחים אותו". אמנם גם לפי דעתו רוב הדעות סוברות שצריכים להתענות עד צאת הכוכבים, ולכתחילה יש לנהוג כן. אבל בדיעבד אם התענה רק עד בין השמשות, מותר להתפלל תפילת תענית אף בציבור.

אם אין הציבור משלים, אין הש"ץ מתפלל תפילת תענית בחזרת הש"ץ כלל, לא "בין גואל לרופא" ולא בשומע תפילה (בה"ל ד"ה אבל, בשם פמ"ג). אולם, כשהש"ץ מתפלל בלחש, הוא מתפלל תפילת תענית בשומע תפילה, כמו כל הציבור.

והוא הדין בתחילת התענית, דהיינו בתעניות שכוללים את הלילה והיום, צריכים לפרוש מאכילה משעת השקיעה, דאע"פ שאם קיבל על עצמו להתענות לילה ויום מדינא מותר לאכול בין השמשות, יש להימנע מאכילה משקיעת החמה כדי לא להיכנס לספק.

לצעורי בעלמא

בגמ' הקשו על רב חסדא מאנשי משמר, שאינם משלימים את תעניתם. תירצה הגמ' שהתם לצעורי בעלמא, ורב חסדא לא אמר את דינו אלא כשקבל עליו תענית בפירושו, וסתם תענית יום שלם הוא.

על פי זה כתב ראבי"ה שמי שרגיל להתענות בעשרת ימי תשובה - אין צריך להתענות עד צאת הכוכבים ומותר לו לאכול משעה שיוצא מבית הכנסת (שהיו נוהגים להתפלל ערבית מפלג המנחה), דצערא בעלמא קיבל עליו. וכן כתבו הגהות אשר"י והמרדכי, ומותר לו לומר תפילת תענית. אמנם הרוקח חלק על זה ולדעתו אינו מתפלל תפילת תענית בעשרת ימי תשובה (חוץ מצום גדליה), דתעניות אלו אינם אלא בשביל תשובה בלבד.

בשו"ע, המחבר הביא דין זה בשם יש אומרים (דהרי דעה זו חולקת על הכרעת המחבר בסעיף א'), והרמ"א הוסיף שהיינו דוקא למי שרגיל להתענות בעשרת ימי תשובה, ולכן אינו מקבל את התענית בתפילת מנחה. אבל אם אינו רגיל בכך ורק מתענה יום או יומים בעשרת ימי תשובה, חייב להשלים את התענית כיון שמקבל אותה על עצמו בתפילת מנחה. אמנם אם בכל שנה הוא מתענה באותו יום של עשרת ימי תשובה הוי מקובל ועומד, ואינו צריך קבלה והשלמה.

עוד כתב הרמ"א שאם בשעת קבלת תענית התנה בפירושו שלא להשלים - הכל לפי תנאו, דלא עדיף מתענית שעות, כפי שנראה לקמן. וכתב מ"ב (סקט"ז) דייתכן שמותר להתנות אף לפני קבלת התענית וקבלת התענית תהיה על פי התנאי הראשון. כתב מחצית השקל שהיום רבים נוהגים להתענות רק עד זמן מנחה גדולה, ואז מתפללים מנחה עם תפילת תענית ואחר כך אוכלים, וכן כתב פמ"ג. וכתב מ"ב (סק"י) שאדם חלש בוודאי יכול לסמוך על זה בתעניות אלו שהם לצעורי בעלמא. אמנם לפי ערוה"ש לעיל אינו כן.

וכן הנוהגים להתענות ביום א' של סליחות, מקובלים הם מכח מנהגם ואינם צריכים קבלה והשלמה. והוא הדין חתן ביום חופתו, שאינו מתענה אלא לצעורי בעלמא ואינו מקבל את התענית על עצמו, מתפלל תפילת מנחה קודם שנכנס לחופה ויכול לשתות מכוס של ברכה אף קודם צאת הכוכבים. וכתב מ"ב (סקי"ב) שמ"מ טוב יותר שהחתן יתנה בפירושו שלא ישלים.

אולם מי שמתענה בשלשה שבועות שבין י"ז בתמוז ותשעה באב - צריך להשלים, דתעניות אלו הם על החורבן ולא לצערא בעלמא.

קבלת תענית

עיון גפ"ת יב, א (אמר שמואל - את נדרו)
 רי"ף ור"ן ג, ב; רא"ש אות יג
 רמב"ם תעניות א, י-יא
 טור, ב"י ושו"ע תקסב, ה-ו; שם, יב; טור וב"י ריש תקסג

תענית יחיד

אדם צריך לקבל על עצמו את התענית לפני שהוא מתענה תענית יחיד, שנאמר: "קדשו צום", משמע דבעינן הזמנה מקודם (רי"ף).

"אמר שמואל: כל תענית שלא קיבל עליו מבעוד יום לאו שמיה תענית. ואי יתיב מאי? אמר רבה בר שילא: דמי למפוחא דמליא זיקא. אימת מקבל ליה? רב אמר: במנחה, ושמואל אמר: בתפילת מנחה. אמר רב יוסף: כוותיה דשמואל מסתברא" וכו'.

מדברי רבה בר שילא, שתענית שלא קיבל עליו מבעוד יום דומה למפוח מלא רוח, משמע שתענית כזו אין לו ערך כלל ואינו מתפלל תפילת תענית. אמנם מרדכי הביא את הר"י שיכול להתפלל תפילת תענית (וכן משמע מר"ת בתוס' עבודה זרה לד, א ד"ה מתענין). אולם חלקו עליו המרדכי, התוס', ראבי"ה ומהר"ם דכיון שלא קיבל מבעוד יום כאילו לא קיבל כלל, ואין הוא יכול להתפלל תפילת תענית.

בשו"ע, המחבר כתב כרוב פוסקים הנ"ל, ואם לא קיבל מבעוד יום אינה תענית. אולם הרמ"א הביא את דעת הר"י בשם יש אומרים, והוסיף: וכן נראה לי לנהוג בתענית יחיד.

הרמ"א מיקל בתענית יחיד בגלל שהיחיד אינו קובע ברכה לעצמו אלא אומר בשומע תפילה. וכתב מ"ב (סקכ"ה) דייתכן שמה שהיקל הרמ"א בתענית יחיד היינו דוקא כשיש חדא לריעותא, כלומר שלא קיבל עליו מבעוד יום, אבל דעתו להשלים את התענית. אבל אם לא קיבל עליו מבעוד יום וגם אין דעתו להשלים את התענית, הוי תרתי לריעותא ובזה גם הרמ"א מודה שאינו מתפלל תפילת תענית. ונכון שבמקרה זה ידלג על תיבות

"ביום צום תעניתנו" ויאמר: "עננו ה' עננו ביום זה כי בצרה גדולה אנחנו" וכו'.

בתענית חלום לכו"ע יכול לומר תפילת תענית אע"פ שלא קיבל את התענית עליו אתמול (רמ"א), דכיון דמשמיא רמו עליה הוי במקום קבלה מעצמו (מ"ב סקכ"ו).

אע"פ שאינו יוצא בזה ידי נדרו, כתב פמ"ג שאם התחיל להתענות ביום זה צריך להשלים את התענית אף אם לא קבלו מבעוד יום, דלא גרע ממצער עצמו מבשר ויין, שחייב להשלים את התענית. אולם הגר"א, יד אפרים ושיורי הלקט חלקו על זה דכיון שחשב שיוכל לצאת בזה ידי נדרו הוי קבלה בטעות, ויכול לחזור בו ולאכול בו ביום (מ"ב סקכ"ג, וכן כתב ערוה"ש סק"כ).

בתפילת מנחה

הרי"ף והרמב"ם פסקו כשמואל שאומרו בתפילת מנחה, דכיון שאמר רב יוסף "כוותיה דשמואל מסתברא", הכי נקטינן. אולם הראב"ד כתב שהגמ' דוחה את ראיית רב יוסף, ולכן רב ושמואל הלכה כרב, ויש לאומרו בזמן המנחה.

כתב מ"ב (סקכ"ז) דלכתחילה עדיף לקבל את התענית במנחה קטנה, דהוא אחר ט' שעות ומחצה, ולא קודם. ובדיעבד מהני אפילו במנחה גדולה. וכתבו האחרונים (ב"ח ומ"א) שבדיעבד אם לא קיבל בתפילת המנחה יכול לקבלה אחר כך כל זמן שהוא יום. ועיין בה"ל (ד"ה אימתו) שהסתפק אם מותר לקבל את התענית גם אחרי השקיעה, בין השמשמות, ונשאר בצ"ע. אם מתחיל להתפלל מנחה סמוך לשקיעה וצופה שיגיע לסוף התפילה אחר השקיעה, עיין בה"ל (ד"ה והוא) דנכון שיקבל את התענית לפני התפילה ויחזור ויקבל גם בתפילתו כדי לצאת ידי כולם.

בסוף התפילה

הרא"ש והטור (סי' תקסג) כתבו בשם רבנו חננאל שהיחיד מקבל את התענית בשומע תפילה ואומר: "הריני בתענית יחיד למחר, יה"ר מלפניך שתקבלני באהבה" (וברא"ש מופיע: "שתהא תפילתי ביום תעניתי מקובלת").

מדברי רש"י משמע שיש לקבל את התענית בסוף התפילה ולא בשומע תפילה. בשו"ע המחבר הביא שתי דעות:

אומרו בשומע תפילה (ר"ח) או אומרו בסוף התפילה קודם שעוקר רגליו (באלוקי נצור).

כתב הטור: "וכיון דאיכא פלוגתא דרבוותא טוב לא להפסיק בתפילה". ב"י פירש דבריו של הטור דכיון שנחלקו אם הלכה כשמואל, עדיף לפסוק כרב ולקבל את התענית שלא במהלך התפילה כדי שלא להפסיק בה. אולם ב"י חלק על הטור בזה כיון דאין כאן הפסק בתפילה, דהרי מותר לאדם לשאול צרכיו בשומע תפילה. ועוד, הא אפשר לאומרו בסוף התפילה כדברי רש"י. ועוד, רב ושמואל לא נחלקו על הפסק כלל, דודאי גם רב מודה לשמואל שמותר לקבל את התענית בתפילת מנחה, אלא רב מיקל ולא מחייב לקבל את התענית בתפילה, אך ברור שאם קבל בזמן המנחה שפיר דמי.

וכן בשו"ע, המחבר פסק שיש לקבל את התענית בשומע תפילה או בסוף התפילה קודם שעוקר את רגליו. הרמ"א הגיה שעדיף לקבלה אחר התפילה (כלומר קודם יהיו לרצון וכו'), לפני שעוקר רגליו) כדי שלא להפסיק את תפילתו. והאחרונים כתבו דטוב שגם בשומע תפילה יהרהר שמקבל עליו התענית למחר (מ"ב סקל"ד).

"הריני בתענית יחיד"

כשמקבל את התענית יאמר: "הריני בתענית יחיד מחר. יה"ר שתהא תפילתי ביום תעניתי מקובלת". ואומר תענית יחיד כדי שלא נטעה שהוא מקבל על עצמו כחומרות תענית ציבור (גמ' לקמן יב,ב). ומ"מ בדיעבד דינו כתענית יחיד, אף אם אמר בסתמא: "הריני בתענית מחר" (מ"ב סקכ"ט).

קבלת תענית עם אמירת "עננו"

הרא"ש כתב בשם השאילתות שבתפילת מנחה שלפני התענית אומר "עננו" בשומע תפילה, וגומר בלבו להתענות למחר. הרא"ש הקשה שאמנם מצאנו שאומרים תפילת תענית בערבית, שחרית ומנחה של יום התענית (ועיין לקמן מנהגנו היום), אבל לא כתוב בשום מקום שיש לאומרו במנחה שלפני התענית. הטור והמגיד משנה הביאו שיטה זו גם בשם הרמב"ם וגם הקשו עליו. אמנם אין הוא מופיע בנוסחאות שלנו ברמב"ם.

הרהר בלבו

מהתוס' (עבודה זרה לד, א סוד"ה מתענין) למדנו בשם רבנו תם שקבלה בפה היינו רק לכתחילה, אבל אם קיבל את התענית רק בלב ולא הוציא בשפתיו - נמי הוי קבלה, וכן כתבו בשמו סמ"ג, סמ"ק, הגהות מיי, מהרי"ק, הרא"ש והטור. וכתב ב"י שהיינו דוקא אם הרהר בשעת תפילת המנחה, וכן פסק בשו"ע, דאפילו קבל את התענית בפה קודם שעת תפילת מנחה - אינה קבלה, וכל שכן אם רק הרהר בלבו.

אע"ג דכשאוסר איזה דבר על עצמו בנדר או בשבועה לא מהני עד שיוציא בשפתיו, מ"מ קבלת תענית דומה לנדר של צדקה, דמהני כשגומר בלבו.

כתב מ"ב (סק"ל) שהיינו דוקא אם הרהר בלשון זה שהוא מקבל, אבל אם הרהר בכך שבדעתו להתענות - לא מקרי קבלה ויכול לחזור בו. אך אם התחיל להתענות, אסור לו לאכול בלא התרה.

תענית ציבור

כתב הרא"ש בשם הראב"ד שתענית ציבור אינה צריכה קבלה כלל, אלא שליח ציבור מכריז והתענית מתקבלת מיד על כל הציבור ומתפללים תפילת תענית. וכן כתבו הגהות מיי (אות ז') שאם הקהל קבעו תענית, אע"פ שהיחיד לא ידע ולא קבל, צריך להתענות עמהם. וכתב הטור: וכל שכן בארבע תעניות הכתובות בפסוק.

וכן משמע בגמ' לקמן (כד, א): "דבי נשיאה גזר תעניתא ולא אודעינהו לרבי יוחנן ולריש לקיש. לצפרא אדעינהו, אמר ליה ריש לקיש לרבי יוחנן: והא לא קבלינן? אמר ליה: אנן בתרייהו גרירינן". מכאן רואים שכל תענית ציבור מחייב את כולם, אפילו אם לא קבלו אותה. וכן פסק הרמב"ם: "כל תענית שלא קבלו עליו היחיד מבעוד יום אינו תענית". משמע דדוקא יחיד, אבל ציבור לא בעי קבלה (ב"י).

אולם הר"ן כתב בשם הרמב"ן שדין זה היינו דוקא בארץ ישראל, שהיה להם נשיא וגזירתו קיימת על כל ישראל, אבל כל התעניות שמתענים בבבל אינם אלא כתעניות יחיד כיון שהדיינים שלהם הדיוטות הם ולא סמוכים. לכן כשהציבור מקבל תענית בבבל, כל אחד ואחד צריך לקבל את התענית עליו באופן אישי.

בשו"ע, המחבר סתם כמשמעות הרמב"ם, ואחר כך הביא את דעת הרמב"ן בשם יש אומרים. וכתב מ"ב (סק"נ) שלדינא נראה שיש להחמיר כדעה ראשונה, ואף אם לא ידע ולא קיבל את התענית עליו - חייב להתענות. וכל שכן שבוודאי אין צריך לקבל את התעניות הכתובות בפסוק. ונראה דאף הרמב"ן מודה בזה, דא"ל כבר רצו בהן כל ישראל וקבלו עליהם. עיין ערוה"ש (סקל"ב) שאף לדעת הרמב"ן, שהציבור בחו"ל חייב לקבל את התענית על עצמם, בכל זאת אין חיוב הקבלה כיחיד ממש, שחייב לקבל בשעת תפילת מנחה ממש, אלא מתי שמקבלים הוא מקובל וכמו שאנו נוהגים בתענית בה"ב, שמקבלים את התענית בזמן "מי שברך", ואין צריך לקבלה אחר כך.

בדיני הלילה שלפני התענית נעסוק לקמן יב,א.

בדין תפילת תענית ליחיד נעסוק לקמן יג,ב.

תענית שעות

עיון גפ"ת יא,ב - יב,א (אמר רבי זעירא - הוא דעבד)
 רי"ף ור"ן ג,א-ב; רא"ש אות י-יב
 רמב"ם תעניות א,יג
 טור, ב"י ושו"ע תקסב,ז-יא

הפסק בין הקבלה לתענית

כתוב בגמ': יחיד שקיבל עליו תענית, אפילו אכל ושתה כל הלילה, למחר מתפלל תפילת תענית. לפי פירוש רש"י הדין בא ללמד אותנו שאם קיבל עליו תענית במנחה, אע"פ שאין הקבלה סמוכה ממש לתענית - לא הפסיד ומותר לו לאכול ולשתות כל אותו הלילה.

אמנם לפי גירסת הר"ח (וכן פסקו הרי"ף והרמב"ם) הגמ' מלמדת אותנו חידוש יותר גדול. והוא, דאם היחיד קיבל עליו במנחה להתענות שני ימים זה אחר זה ולאכול בלילה שבינתיים □ ואפילו אם באמת אכל כל אותו הלילה □ מתפלל למחר

תפילת תענית, דמיקרי שפיר קבלה מה שקיבל שתי תעניות ביחד. וכתב הרא"ש דהוא הדין אם קיבל כמה תעניות רצופות, מותר לו לאכול בלילות שבינתיים, אפילו אם לא התנה על כך בפירוש.

וכתב הכלבו שכל זה דוקא אם לא כלל את הלילה שבינתיים בתוך התענית, אבל אם אמר בשעת קבלת תענית: הריני בתענית שני ימים עם הלילה שביניהם, ואכל באותו לילה - איבד את תעניתו ואין מתפלל תפילת תענית במנחה, וחייב להשלים יומיים אחרים במקומם.

כתב הרוקח שאם קיבל על עצמו להתענות יומיים רצופים, אינו חייב להתפלל תפילת תענית בשני הימים כיון ששני הימים נחשבים ליום ארוך, אלא מתפלל תפילת תענית ביום אחד בלבד. אולם דרכי משה כתב שאין המנהג כן, אלא מתפלל "ענגו" בכל יום בתפילת מנחה, וכן פסק מהרא"י, וכן כתב הרמ"א.

כתב הרא"ש שיש להסתפק אם די בקבלה אחת אם רוצה לקבל על עצמו בשעת מנחה כמה תעניות שאינן רצופות. וכתב מרדכי שכן המנהג לקבל כמה תעניות ביחד, אפילו אם אינן רצופות, כגון תענית בה"ב, וכן כתבו הגהות מיי"י. בשו"ע, המחבר הביא את ספקו של הרא"ש, והרמ"א כתב שנהגו לקבל כמה תעניות יחד אפילו אם אינן רצופות, וכדעת המרדכי.

וכתב מ"ב (סקל"ט) שכן מנהגנו בתעניות בה"ב, מברכים בשבת שלפני התעניות "מי שברך" למי שיתענה, והעם עונה "אמן", וזוהי הקבלה, ואין צריך לקבלה עוד במנחה ביום שלפני התענית. מ"מ, אם רוצה אחר כך שלא להתענות - הרשות בידו, כיון שלא הוציא בפיו. אמנם, לפי מה שלמדנו לעיל דיש מחמירים שאפילו הרהור בלבד הוי קבלה, צריך לזהר שלא לחזור מזה אם בעת שענה אמן היה בלבו להתענות.

ועיין בשעה"צ (סקל"ז) בשם פמ"ג שיצאה תקלה מהמנהג הזה, שרוב הציבור נמנע מלענות "אמן" אחר "מי שברך" הזה. מחשש שזה יחשב להם לקבלת התענית, ואין שום צורך בזה. אלא יש לענות "אמן" על הברכה עבור כל מי שיתענה, אבל אין לכוין בעניית "אמן" לקבל את התענית על עצמו.

לן בתעניתו

כפי שלמדנו לעיל, כל תענית שלא קיבל עליו מבעוד יום אינה תענית. וכתוב בגמ' שאם לן בתעניתו - אינו מתפלל תפילת תענית. כלומר, אם קיבל עליו להתענות ביום א' בלבד, ואחר כך המשיך להתענות ביום ב', אין הוא נחשב לתענית ואינו מתפלל תפילת תענית אפילו אם לא אכל כלום כל אותו לילה שבין הימים, כיון שלא קיבל על עצמו את התענית של היום השני מבעוד יום.

עיי' מ"א (סקט"ו) שדין זה הוא דוקא אם קיבל את להתענות ביום השני אחר שהתחיל להתענות את היום הראשון לשם תענית (דקבלת התענית חייבת להיות לפני התחלת התענית, הן בתענית שעות והן בתענית יום שלם), אבל אם קיבל על עצמו בלילה ביו שתי התעניות, תענית שעות מקרי לפי הדעה הראשונה בסעיף י' (כפי שנראה לקמן), ומתפלל למחר "עננו".

אולם יש מהאחרונים שחולקים וסוברים דכיון שמתכוון להתענות יום שלם, אין עליו שם תענית שעות, ואם לא קבלה מבעוד יום - אף לדעה הראשונה אין עליו שם תענית כלל, אף לענין להתפלל עננו. אמנם לפי מה שלמדנו לעיל ברמ"א, שבתענית יחיד יש לומר עננו בשומע תפילה אף בלא קבלה כלל, הוא הדין בעניננו (מ"ב סקמ"ב).

תענית שעות

כפי שראינו לעיל, צריכים להשלים את התענית עד סוף היום. אמנם דנו בגמ' האם מתענים לשעות, כלומר האם יש ערך לתענית שהיא רק לשעות ספורות של היום? עוד שאלו, בהנחה שכן מתענים לשעות, האם המתענה לשעות מתפלל תפילת תענית ("עננו")? מסקנת הגמ' היא שמתענים לשעות והמתענה לשעות מתפלל תפילת תענית.

אמנם בגמ' מובאות שתי מימרות של רב חסדא:

(א) "הא דאמרת מתענין לשעות, והוא שלא טעם כלום עד הערב".

(ב) "ואמר רב חסדא: כל תענית שלא שקעה עליו חמה לאו שמיה תענית".

על המימרא הראשונה הקשה אביי: אם לא טעם כלום עד הערב - "הא תענית מעלייתא היא?" וענתה הגמרא: "לא צריכא - דאימלך אימלוכי".

רש"י כאן פירש: כלומר לא היה בדעתו כלל להתענות, אלא אתא ליה טרדא ולא אכל עד חצי היום. וכי מטא חצי יום ממליך, אמר: הואיל והתענית עד חצי היום אתענה כל היום (רש"י). אולם רש"י בעבודה זרה פירש אחרת: כגון שקיבל עליו תענית משש שעות ומעלה, אך לא טעם כלום כל חצי היום הראשון, אלא שלא נתכוין לשם תענית. אך הרא"ש פירש שקיבל על עצמו להתענות עד חצי יום, ושוב נמלך והתענה עד הערב. וכתב הרא"ש שגם לפי רש"י חייבים לקבל את התענית מאתמול.

בדין זה של תענית שעות מצאנו שלש שיטות עיקריות:

(א) **רש"י ורא"ש** - צריכים לקבל גם תענית שעות מאתמול בשעת תפילת מנחה, ואם לא קבלה אז, אינה תענית כלל.

(ב) **רמב"ן ור"ן** - אינו צריך לקבל את התענית מאתמול, אלא כל שקבל את התענית לפני תחילת התענית, שפיר דמי. דכמו שבתענית של יום שלם מקבלים את התענית לפני אותו יום, גם בתענית שעות, כל שקבל את התענית לפני אותן השעות שפיר דמי.

לשתי השיטות הנ"ל, גם בתענית שעות אסור לו לאכול כל אותו היום, וכמו שמשמע מהמימרות של רב חסדא.

(ג) **רמב"ם** - אפילו אם אכל ושתה במהלך היום, ורוצה להתענות בשאר היום, זה נחשב לתענית שעות.

בשו"ע, המחבר סתם כדעת הרמב"ן ואחר כך הביא את

דעת הרא"ש בשם יש אומרים.

המגיד משנה כתב ששיטת הרמב"ם תמוהה מאד כיון שלא נמצא כזה לאחד מן המפרשים, ונראה שהיא סותרת את הגמ' שלנו. הרשב"א כתב בתשובה ששמע שהרמב"ם חזר בו מן הפסק הזה.

הרא"ש כתב שבירושלמי (נדרים פ"ח ה"א) משמע כרמב"ם. ולמרות שנראה שהגמ' שלנו חולקת עם הירושלמי, אפשר לומר שאינו כן, דהגמ' שלנו מדברת רק לענין תפילת תענית, אבל גם הבבלי מודה דמיחשב תענית שעות, ויש לו שכר ואסור לאכול בשעות אלו, אלא שאינו מתפלל "עננו". וכן כתב המחבר בשו"ע. אמנם לפי מה שלמדנו לעיל ברמ"א, שהיחיד

יכול לומר "עננו" בשומע תפילה מכיון שאינו קובע ברכה לעצמו, הוא הדין כאן.

הלילה שלפני התענית

עין גפ"ת יב, א-ב (תנו רבנן □ מדכר)
 רי"ף ור"ן ג, ב; רא"ש אות יד
 רמב"ם תעניות א, ח
 טור, ב"י ושו"ע תקסד, א

"תנו רבנן: עד אימתי אוכל ושותה? (כלומר, בתענית שאוכלים ושותים משתחשך, עד אימתי אוכל ושותה כשמתענה למחרת?) עד שיעלה עמוד השחר, דברי רבי. ר' אליעזר בר' שמעון אומר: עד קרות הגבר". כל הפוסקים פסקו כרבי על פי הכלל דהלכה כרבי מחברו.

אמנם בפרטי הלכה זו מופיעות שתי מימרות בגמ':

(א) "לא שנו אלא שלא גמר סעודתו, אבל גמר סעודתו אינו אוכל. איתיביה אביי: גמר ועמד, הרי זה אוכל? התם כשלא סילק". לפי זה, אם גמר וסילק את סעודתו, שוב לא יאכל.

(ב) "לא שנו אלא כשלא ישן, אבל ישן אינו אוכל. איתיביה אביי: ישן ועמד הרי זה אוכל, התם במתנמנם". לפי זה, אפילו גמר וסילק את סעודתו - מותר לו לאכול כל שלא ישן.

הראב"ד פסק שאפילו אם ישן בתוך סעודתו אינו אוכל. אולם הרא"ש דחה את פירושו, דחומרא גדולה היא, ואין משמעות הגמ' כן ולא נהגו כמותו.

רבנו ירוחם כתב שכל שאינה שינת קבע על מיטתו לא הוי הפסק. אולם ב"י חלק עליו, דשינת קבע ודאי הוי הפסק אפילו אם היא לא על מיטתו, ורק אם התנמנם או ישן בתוך סעודתו לא הוי הפסק ומותר לו לאכול.

עין מ"ב (סק"ג) שהסכימו האחרונים שאם ישן בתוך סעודתו אינו הפסק, ומותר לו לשוב ולאכול כיון שמתחילה היתה דעתו לאכול עוד. אמנם המחמיר בזה - קדוש יאמר לו. ועיין שעה"צ (סק"ג) שגם אם ישן בטרם התחיל את סעודתו, מ"מ

מותר לו לאכול, דכיון שדעתו לאכול לא סילק את עצמו מאכילה על ידי השינה.

כתב הר"ן שלכל אחת מהלישנות יש קולא וחומרא: לפי לישנא קמא, הכל תלוי בגמר או לא גמר את סעודתו - ואם לא גמר, אע"פ שישן, מותר לו לאכול. ואם גמר, אע"פ שלא ישן, אסור לו לאכול. אולם לפי לישנא בתרא, הכל תלוי בישן או לא ישן - ואם לא ישן, אע"פ שגמר, מותר לו לאכול. ואם ישן, אע"פ שלא גמר, אסור לו לאכול.

אולם הרי"ף כתב שפוסקים כלישנא בתרא, שכן מדחזינן לגמרא דקא טרח לפרושי מתנמנם, שמעינן דהלכתא כלישנא בתרא, ועוד, דאיסורא דרבנן היא ולקולא. ולפי דבריו נראה שהלישנא בתרא תמיד יוצאת לקולא, וצריכים לומר דכל שישן הוי כאילו גמר (ב"י). וכן פסקו הרמב"ם והרא"ש. הרמב"ם לא הזכיר דין מתנמנם. וכתב על זה ב"י דלא איצטריך ליה, דסתם ישן - ישן ממש משמע ולא מתנמנם.

תנאי

כתבו התוס' בשם הירושלמי דאם התנה לאכול עוד, מותר לאכול עד שיעלה עמוד השחר אפילו אם גמר וישן. וכן כתבו הרא"ש בשם ר"ח, ר"ן, מרדכי, סמ"ג והגהות מיי. אמנם המגיד משנה כתב כן בשם הראב"ד, והוסיף: "אבל לא נכתב בהלכות (הרי"ף) ויש להחמיר". אולם כתב ב"י: "וכדאי הם כל הני רבנותא שכתבו הירושלמי הוזה לסמוך עליהם להקל בדרבנן".

כתב מ"א (סק"א) דבתענית חלום אסור לאכול אפילו אם התנה, דתקנת התענית היא משעה שחלם את חלומו.

שתייה

כמה ראשונים (מרדכי, הגהות מיי' בשם אור זרוע וסמ"ק, הגהות אשר"י בשם אור זרוע, הכל בו בשם רבנו פרץ, תוס' שבת קיח, א סוד"ה לפי בשם ריב"א) כתבו שאין צריך תנאי לשתייה דמסתמא דעתו של אדם לשתות אחר השינה, וכיון שדרך כל אדם להיות צמא בלילה הוי כאילו התנה. אולם יש חולקים על זה, ולדעתם גם שתיית מים מותרת דוקא כשהתנה במפורש (ר"י בתוס' שם, רא"ש בתשובה כלל כו סי' ז). וכתב ב"י שנראה לפסוק

כדברי האומרים שצריכים תנאי. אמנם הרמ"א הביא את דעת המקילים בשם יש אומרים.

כתבו האחרונים דלכתחילה ראוי להחמיר ולהתנות אף לשתיה, כדעת המחבר. אמנם אין להחמיר בזה בדיעבד (א"ר, גר"א). ומ"א (סק"ג) כתב שהכל תלוי ברגילות שלו, דאם רגיל לשתות אחר השינה, אין צריך להתנות.

תענית יחיד

עיינן גפ"ת יב,ב (אמר רב כהנא - תשעה באב בלבד)
 רי"ף ור"ן ג,ב ור"ן ה,א (ד"ה קא וכו'); רא"ש אות ט
 רמב"ם תעניות ג,יא
 טור, ב"י ושו"ע תקסח,ו; תקעה,י

"אין תענית צבור בבבל אלא תשעה באב בלבד". כלומר, כל התעניות בחו"ל הן בגדר תעניות יחיד לענין איסור מלאכה והפסקת אכילה מבעוד יום, ורק תשעה באב בלבד אסור במלאכה וצריכים להפסיק לאכול מבעוד יום.

אמנם בגמ' מובא שיחיד שקבל על עצמו תענית - אסור בנעילת הסנדל, דחיישינן שמא תענית ציבור קבל עליו. אך אין הלכה כדעה זו אלא לא חיישינן שמא תענית ציבור קבל עליו. ומכל מקום עדיף לפרש בשעת קבלת התענית: "הריני בתענית יחיד לפניך מחר".

אמנם אם אמר הריני בתענית ציבור למחר - חייב להפסיק מבעוד יום עד שיתיר את נדרו (ערוה"ש סקי"ב).

כתב מ"ב (סק"מ) שמלשון המחבר משמע שאם קבל עליו תענית סתם בארץ ישראל, חיישינן שמא תענית ציבור קבל עליו, וצריך להפסיק מבעוד יום ואסור במלאכה. אולם יתכן שהיום, שאין אנו נוהגים בתעניות גשמים שבארץ ישראל, מסתמא כוונתו אסתם תענית, וצ"ע.

טעימה בתענית

גפ"ת ברכות יד, א
 רי"ף ור"ן ד, א; רא"ש אות טו;
 רא"ש ברכות פרק ב אות ו
 רמב"ם תעניות א, יד
 טור, ב"י ושו"ע תקסז, א

הרי"ף והרא"ש הביאו כאן את סוגית הטעימה בתענית ממסכת ברכות.
 לפי הגמ' טעימה בתענית מותרת. על אלו תעניות מדובר?
 יש בזה ג' שיטות:

תענית יחיד	תענית צבור	תעניות הכתובים	י"ב ות"ב	
מותר	מותר	מותר	אסור	רא"ש
מותר	מותר	אסור	אסור	תוס' ורמב"ם
מותר	אסור	אסור	אסור	תרומת הדשן

הב"י הסתפק אם תרומת הדשן אכן חלק או שמא פסק כתוס'.

המחבר פסק כדברי הרא"ש, ורמ"א פסק כתוס' ורמב"ם. תענית אסתר - צ"ע אם יש לה דין תענית הכתוב או תענית צבור. מחד, תענית אסתר אינה מופיעה במקרא, ומאידך היא אינה צריכה קבלה. ומלשון מ"ב (סק"ה) אין להכריע. טעימה מותרת, ודוקא כשחוזר ופולט - כן כתבו התוס' בשם ר"ח, וכן כתבו רי"ף, רא"ש ורמב"ם. וכן נפסק להלכה. דוקא רביעית - עיין הגה"מ שכתב דלא יטעום רביעית בבת אחת, אלא דוקא מעט מעט ורוקקו. וכל היום מצטרף לרביעית, ויתר מכן אסור (מ"א סק"ד). אולם הרשב"א כתב שמותר לטעום עד רביעית אפילו בבת אחת, אם יודע בעצמו שיכול להעמיד עצמו שלא יבלע כלום. ומותר לטעום כמה פעמים, ובכל פעם עד רביעית (מ"א סק"ה). המחבר בסעיף ב' הביא את שתי השיטות בשם יש אומרים. ועיין מ"ב (סק"ח) שנראה מזה שדעת המחבר להקל (ועיין שעה"צ סק"ו שכן דעת

הרבה פוסקים). וכן כתב ערוה"ש (סק"ב). אולם הח"א כתב להחמיר, ורק הביא את דעת הגה"מ.

שכח ואכל

רי"ף ור"ן ד,א; רא"ש אות טז
 רמב"ם נדרים ד,טז; תעניות א,יד
 טור, ב"י ושו"ע תקסח,א

הרי"ף הביא את הירושלמי (נדרים פ"ח ה"א): אם שכח ואכל - איבד תעניתו (וחייב להתענות יום אחר). אמנם היינו דוקא אם נדר להתענות "יום סתם", אבל אם נדר להתענות "יום זה" (כלומר יום מסויים) - מתענה ומשלים, וכן פסק הרמב"ם. כתב הר"ן בשם הרא"ה, שכח ואכל איבד תעניתו - היינו כשאכל שיעור כותבת, שכן הוא שיעור האכילה בתעניות (וכמו שמצינו ביום כיפור). אולם הרא"ש כתב שהשיעור הוא כזית, וכן כתב הטור, וכן פסק המחבר בשו"ע.

כתבו הגהות מיי" שמה שלמדנו: שכח ואכל - משלים תעניתו, היינו דוקא אם ירצה, אבל אם ירצה, יכול הוא ללוות את תעניתו ולפרוע ביום אחר, וכן כתב הרשב"א בתשובה. כתב הסמ"ק שבתענית חלום אינו יכול ללוות ולשלם, שהרי חייב להתענות ביום זה דוקא, ואם שכח ואכל כזית מתענה ומשלים.

וכן אם שכח ואכל בתענית ציבור (או יום שידוע לו שמתענה, כגון יום שמת בו אביו או רבו) מכיון שחייב הוא להתענות באותו יום, אינו יכול ללוות ולפרוע ביום אחר וחייב להשלים את תעניתו. אמנם כתב תרומת הדשן שיש מחמירים לעשות את שניהם, משלימים את התענית וגם מתענים יום אחר לכפר על עוונו ושגגתו.

כתב ב"ח שבמקרה שחייב להשלים את נדרו, אפילו הזיד ואכל, לא יאכל יותר. אולם כשאינו חייב להשלים את נדרו, מותר לו לאכול באותו יום כמה שירצה (מ"ב סק"ז). אע"פ שלכתחילה אסור לאכול בתענית אפילו משהו, אם בדיעבד אכל פחות מכזית - מתענה ומשלים, אפילו ב"יום סתם". אכילת כזית ביותר מכדי אכילת פרס או שתיית פחות ממלוא

לוגמיו אינן נחשבות לאכילה או שתיה, ומשלים את תעניתו בכל מקרה (מ"א סק"ב).

יכול לומר "עננו" בתפילתו בתענית ציבור אע"פ שאכל, דשייך לומר "עננו ביום צום התענית הזה" כיון שתיקנו חכמים להתענות ביום זה. אבל אם שכח ואכל בתענית יחיד (כגון שאמר "יום זה" בקבלת התענית) אע"פ שמחוייב להשלים את תעניתו, כל שאכל שיעור כזית לא יאמר "עננו" (מ"ב סק"ג).

הגדרת התענית כ"יום סתם" או כ"יום זה" היא בזמן שקיבל על עצמו לכתחילה, ולא בזמן קבלת התענית בפועל. כלומר, אם קבל על עצמו להתענות עשר תעניות, וביום אחד אמר: "הריני בתענית מחר", אע"פ שקבל על עצמו להתענות למחר, אין זה תענית של יום זה, דהרי לא ייחד אותו היום דוקא, ויכול לצאת ידי חובתו במה שישלים יום אחר (רא"ש).

לוח אדם תעניתו ופורע

עין גפ"ת יב,ב (אמר רב יהודה - תעניתא לתעניתא)
 רי"ף ור"ן ד,א; רא"ש אות טז
 רמב"ם נדרים ד,טז; תעניות א,יד
 טור, ב"י ושו"ע תקסח,ב-ד

"אמר רב יהודה אמר רב: לוח אדם תעניתו ופורע".
 בתגובה למימרא זו מופיעות שתי לישנות בגמ':

(א) "כי אמריתיה קמיה דשמואל, אמר לי: וכי נדר קבל עליה (דלא סגי דלא משלם) (יש שאינם גורסים מילים אלו), לצעורי נפשיה קבל עליה; אי מצי - מצער נפשיה, אי לא מצי - לא מצער נפשיה.

(ב) "כי אמריתיה קמיה דשמואל, אמר לי: פשיטא, לא יהא אלא נדר, נדר מי לא מצי בעי לשלומי ומיזל למחר וליומא אחרינא.

יש נפקא מינה בין שתי הלישנות, דלפי לישנא קמא מותר ללוות ולפרוע את תעניתו דוקא אם יש לו איזה צורך או צער שמונע ממנו לקיים את קבלתו באותו היום. אולם לפי לישנא בתרא, התענית היא כמו נדר, ומותר לו ללוות ולפרוע ביום אחר, אפילו ללא כל צורך.

הר"ח פסק כלישנא קמא, וכן פסקו הרמב"ם והרא"ש. אולם הרי"ף פסק כלישנא בתרא, וכן משמע מדברי הרשב"א. וכתב ב"י שמכיון שהרמב"ם והרא"ש פסקו כלישנא קמא, הכי נקטינן, ואין ללוות ולפרוע את התענית אלא כשיש צורך או צער. כתב הרא"ש שרבותיו היו מזיקים להתיר נדר תענית בשלשה. אולם הוא חלק עליהם, דכיון שצריך לפרוע את התענית ביום אחר - לא נתבטל הנדר ואין צריך לשאול על נדרו, וכן נפסק להלכה.

לדבר מצוה

בתענית יחיד ("יום סתם") מותר ללוות ולפרוע לדבר מצוה, כגון סעודת ברית מילה, פדיון הבן או סיום מסכת, ואפילו אם הוא לא שייך לאותה שמחה.

ויש אומרים דאפילו אם הפצירו בו להשתתף בשמחת מַרְעוֹת שרי מפני דרכי שלום (מ"א). אמנם מלשון המחבר משמע שדוקא אם המזמין הוא אדם גדול וקשה לסרב מחמת כבודו, אבל לא עבור שאר אנשים (מ"ב סק"ט). וכן ערוה"ש (סק"ו) כתב שדין המ"א הוא דבר תימא.

כתבו הגהות מיי' בשם מהר"ם שהמתענים תעניות בה"ב אחר החג או המתענים בעשרת ימי תשובה ואירע להם סעודת מצוה, כגון ברית מילה, מצוה לאכול ואין צריך התרה, ואין צריך להתענות ביום אחר עבור יום זה כי בכהאי גוונא אין בכלל מנהג להתענות. אמנם בשאר תעניות שגוזרים על הציבור אסור לאכול אף בסעודת מצוה.

וכתב הרמ"א בשם הגהות מיי' שהיינו דוקא האוכלים באותה סעודה, אבל אם שולחים לאדם מן הסעודה לביתו - אין לו לאכול.

אמנם, בתענית כזו, אם קבל את התענית במנחה שלפניו צריך התרה, וכן פסק הרמ"א. אולם לדעת מ"א וכמה אחרונים אף כשקיבל עליו במנחה - מותר כיון שקבלתו היה עבור המנהג. ופשוט דבמקום שמותר לאכול בסעודת מצוה אינו תענית כלל ומותר לאכול ולשתות אחר כך אף בביתו. ומיהו קודם הסעודה אסור לאכול ולשתות בביתו חוץ מבעלי הברית, שמותרים לאכול ולשתות מיד דיום טוב שלהם הוא (מ"ב סקי"ח).

פדיון הבן - עיין מ"ב (סק"כ) שאף שמילה שלא בזמנה הוי סעודת מצוה, דכל שעתא ושעתא זמניה הוא כדי שלא יהיה ערל, מסתפק מ"א (סק"י) אם הדין שונה בפדיון הבן שלא בזמנה. ומצדד הוא שבמקומות שנוהגים להתענות בעשרת ימי תשובה או בה"ב עדיף לערוך את הסעודה בלילה. אולם הסיקו האחרונים (מור קציעה, בית מאיר, חיי אדם) שגם פדיון הבן שלא בזמנה הוי סעודת מצוה, ומותר לעשותה ביום (שעה"צ סקכ"ג).

מקצת היום

כתב אור זרוע שאע"פ שלוח על תעניתו צריך בכל אופן להתענות מקצת היום, זמן מועט יותר משהוא רגיל. כלומר, לאכול בשעה יותר מאוחרת מאשר הוא רגיל לאכול בבוקר. וכתב ב"י שטעם הדבר הוא על פי מה שכתב הרא"ש שהמתענה מקצת היום נחשב לתענית לענין זה שאינו צריך לישראל על נדרו. כמו שכתבנו לעיל, רוב הראשונים (רי"ף, רמב"ם, רא"ש) כתבו על פי הירושלמי שמותר ללוות ולפרוע את תעניתו ביום אחר דוקא ב"יום סתם", אבל אם אמר "יום זה" אינו יכול ללוות על תעניתו. אולם יש לציין שהראב"ד חלק ואפילו ב"יום זה" לוח ופורע. וההלכה כרמב"ם ואחרים.

אמנם הט"ז כתב שאם הוא מצטער מתעניתו ומתענה מקצת היום, יכול ללוות ולפרוע יום אחר, אפילו ב"יום זה". אבל לדעת מ"א ועוד כמה אחרונים איננו יכול ללוות ולפרוע אלא בקבלת תענית סתם, וגם שם דוקא אם התענה מקצת היום.

שנה תמימה

כתב תרומת הדשן שאם נדר להתענות שני וחמישי שנה תמימה או חצי שנה, - דינו דומה לנודר להתענות ב"יום זה" ואינו יכול ללוות על תעניתו.

אמנם היינו דוקא אם נדר להתענות בשנה זו, אבל אם נדר להתענות שני וחמישי חצי שנה או שנה, ולא אמר **השנה**, לא מיקרי "יום זה" ויכול ללוות ולפרוע בב' וה' אחרים לאחר שיכלה חצי שנה או שנה.

תענית ציבור

כתבו הראשונים בפשיטות שאסור ללוות על תענית ציבור (מרדכי, רבנו ירוחם, הכל בו בשם הראב"ד, ופסקי התוס' סי' טז).

פדיון התענית בצדקה

כתב הרא"ש בשם הראב"ד שמותר לפדות את נדר התענית בצדקה, וכמו שמצינו באומר "סלע זו לצדקה" שעד שלא בא לידי הגבאי מותר להמיר אותו במטבע אחר. הוא הדין כאן, דעד שלא התחיל להתענות כמאן דלא בא לידי הגבאי דמי. ואומדן דעתא הוא דאדעתא דהכי קיבל עליו - שיוכל לפרוע את תעניתו במעות. אולם הרא"ש חלק עליו בזה, דהרי למדנו (ברכות לב, ב) "גדולה תענית מן הצדקה, שזה בגופו וזה בממונו" נמצא שאין התשלום שזה לתענית בפועל.

הרמ"א הביא את דעת הראב"ד בשם יש אומרים, אמנם היינו דוקא כשקבל עליו תענית בעלמא, אבל אם קבלו דרך נדר צריך לקיים את נדרו.

וכל זה בתענית יחיד, אבל בתענית ציבור לא מהני פדיון אלא אם כן התנו הציבור בכך מלכתחילה (מ"ב סקכ"ב). ועיין בה"ל (ד"ה יכול) דאין לנו להקל בזה אלא באופנים המבוארים שיכול ללוות ולפרוע, דהיינו בקיבל עליו תענית סתמא. אבל אם אמר הריני בתענית למחר, דאז קיי"ל דאינו לזה ופורע משום דייחד יום זה, כל שכן דאינו יכול להחליפו בממון. לפי זה, פשוט שאינו יכול לפדות בממון תענית חלום או יום שמת בו אביו ואמו. אולם עיין מ"ב (סי' רכ סק"ה) בשם פמ"ג שאין להורות לעוברות ומניקות להתענות תענית חלום, אלא יפדו בממון.

שיעור הפדיון - העשיר לפי עשרו, דהטעם משום ששקול צער הממון נגד צער התענית, ולכן צריך כל אחד לתת כפי מה שהוא (מ"ב סקכ"ד).

ימים קצרים

כתב תרומת הדשן שמי שנדר להתענות סך ימים של תענית יכול לדחותן עד ימות החורף, אף שהימים הם יותר קצרים אז.

מ"א (סקי"ג) כתב דהיינו דוקא בנאנס, שאינו יכול לקיים תיכף, אבל בלאו הכי אינו רשאי לדחותם דחיישינן שמא ימות, אא"כ הוא זמן מועט עד ימות החורף. וערוה"ש (סק"ד) כתב שמלשון הפוסקים לא משמע כן, ואפילו אם ימות אין זה נקרא שעבר על נדרו.

יומיים רצופים

עוד כתב תרומת הדשן שנראה לו שאפשר להשוות שני ימים ושני לילות רצופים לארבעים תעניות שאינן רצופות. לכן מי שנדר להתענות ארבעים יום, יכול להמיר אותם בשני ימים ושני לילות רצופים.

פמ"ג הסתפק אם הוא הדין להיפך, כלומר, אם נדר להתענות שני ימים רצופים, האם יכול להמיר אותם בארבעים יום שאינם רצופים?

כתב הרמ"א שיש אומרים דהיינו דוקא באדם חלש, אבל אדם בריא צריך להתענות ג' ימים רצופים. וכל זה לא מיירי אלא במי שנתחייב לצום מ' ימים שאינם רצופים מכח התשובה כדי להצטער, ואז משוינן האי צער להאי צער. אבל מי שנדר לצום מ' יום צריך לקיים את מה שנדר, דלא גרע מ"יום זה", דאינו לזה ופורע.

בכל זאת כתב מ"א (סקט"ו) שעדיף שהתעניות תהיינה מפוזרות ולא להמיר אותן ביומיים רצופים, ועל ידי כן לכו יהיה נכנע בכל עת ויהיו חטאיו לנגדו תמיד. וכתב ערוה"ש (סק"ט) שבעוונותינו, בזמננו, מפני חולשת הדורות, לא שמענו מי שיצום שני ימים רצופים ולא יאכל בלילה שביניהם.

תענית חלום

מוכח מהגמ' שאסור ללוות על תענית חלום דכיון שחייב הוא להתענות למחרת החלום, הוי כאילו נדר להתענות ב"יום זה". והוא הדין המתענה ביום שמת בו אביו או אמו.

תענית חלום

עיין גפ"ת יב,ב
 רי"ף ור"ן ד,א; רא"ש אות טז
 רמב"ם תעניות א,יב
 טור, ב"י ושו"ע תקסח,ב; שם,ד; רכ,ב; רפח,ד-ו

תענית לתעניתו

כדי לבטל חלום יש להתענות למחרת החלום, ואפילו בשבת. טעם ההיתר להתענות בשבת הוא דכיון שנפשו עגומה עליו מחמת החלום וחושב הוא שהחלום יתבטל בשכר התענית, נמצא שהתענית עונג הוא לו. אמנם המתענה תענית חלום בשבת חייב להתענות תענית לתעניתו לכפר על זה שביטל עונג שבת.

לפי זה, אין להתענות אלא כשהתענית עונג הוא לו וימצא נחת רוח בתענית. אבל אם הוא אדם שלא מקפיד מחלום רע או שהתענית קשה עליו ומצטער יותר בתעניתו ממה שמצטער בפחד החלום, אסור לו להתענות בשבת (מ"ב סקט"ו).

כתבו המרדכי והמגיד משנה שאין חובה להתענות תענית לתעניתו דוקא למחרת השבת, וכן כתב הטור. אולם הרשב"א כתב שהיינו דוקא מי שתשש כוחו ואינו יכול להתענות שני ימים רצופים, שאם לא כן אינו ראוי שידחה את בקשת כפרתו וסליחתו. וכתב ב"י שהזוהר מצריך להתענות דוקא ביום ראשון, מיד אחרי השבת. וכן כתבו הגהות אשר"י שכן המנהג, ואין לשנות. ופסק המחבר (סי' רפח) כרשב"א, ומי שתשש כוחו יכול להתענות אחר כך.

אם ביום ראשון בשבת חל תענית ציבור, נחלקו האחרונים אם אותה תענית עולה לו. מ"א סובר שאין תענית החובה עולה לו, והט"ז חולק שאף תענית זו עולה לו ויכוין ביום תענית החובה שיהיה לו לכפרה על מה שהתענה בשבת. ומי שקשה לו התענית יכול לסמוך על המקילים דעולה לו (מ"ב סק"ח).

ועיין בה"ל (ד"ה ביום ראשון) שאם איקלע החלום בתענית ציבור אין צריך להתענות יום אחר, דיום זה עולה לו גם עבור תענית החלום.

יו"ט שני של גלויות

כתב תרומת הדשן בשם המנהגים שהמתענה תענית חלום בשבת חנוכה לא יתענה ביום ראשון בחנוכה, אבל המתענה תענית חלום ביו"ט ראשון מתענה תענית לתעניתו ביו"ט שני, וכן כתוב בספר חסידים. אולם ב"י תמה על דין זה, דאיך יזלזל בכבוד יו"ט שני, והרי לא גרע יו"ט שני מחנוכה ופורים? וכן הקשה על זה בשבלי הלקט, ואכן המחבר לא הביא דין זה, אמנם הרמ"א (רפח) הביאו.

ראש חודש, חנוכה ופורים

כתבו הגהות מיי' (פרק א אות ט) שהנודר להתענות בשבת חייב להתענות תענית לתעניתו, והוא הדין המתענה תענית חלום או הנודר להתענות בראש חודש, חנוכה, פורים או ערב יום כיפור.

מתענים תענית לתעניתו דוקא בימים הללו, אבל ימים אחרים שאין אומרים בהם תחנון (כל חודש ניסן, ל"ג בעומר, ג' ימי הגבלה, ט"ו באב, ט"ו בשבט, בין יו"כ לסוכות וכו') אין צריך למיתב תענית לתעניתיה (מ"ב סקל"ז בשם פמ"ג).

המתענה תענית חלום בראש חודש ניסן או בראש חודש אב אין צריך למיתב תענית לתעניתיה, שהרי יש אומרים דמצוה להתענות בימים אלו. אולם עיין מ"ב (רפח סק"י) שמ"א כתב שמי שאינו רגיל להתענות תענית צדיקים (ר"ח ניסן) ואירע לו איזה צרה ח"ו אל יתענה בו, והוא הדין לתענית חלום. עיין בה"ל (ד"ה או) דמי שקשה לו התענית יכול לסמוך על דעת הט"ז ושער אפרים, דאחרי שעבר יום כיפור אין צריך שוב להתענות, דיום כיפורים כיפר לו, ואפילו בשאר תענית חובה גם כן יש לסמוך במקום הדחק על דעת המקילים.

בזמן הזה

כתב הטור בשם ר' קלונימוס שבזמן הזה אין להתענות תענית חלום בשבת כיון שאין אנו בקיאים לידע איזה חלום רע ואיזה טוב ואין מתענים מספק, וכן כתב ראבי"ה. אולם הגהות אשר"י כתבו שהמנהג בזמן הזה שמתענים תענית חלום בשבת, וכן היו נוהגים רבותינו. אמנם אם הוא תלמיד חכם - י"ש כל היום וילמוד בתעניתו ויתכפר לו.

המרדכי (שבת פ"א רכט) כתב שאין להתענות אלא על חלום שראה שלש פעמים. והעולם נוהגים להתענות בשבת על אחד משלשה חלומות: (א) הרואה ספר תורה שנשרף; (ב) הרואה בחלום שהוא יום כיפורים בשעת נעילה; (ג) קורות ביתו או שינוי שנפלו. ויש אומרים הקורא בספר תורה; ויש אומרים הנושא אשה; ויש אומרים יום כיפורים, אפילו שלא בשעת נעילה; ויש אומרים שהרואה לחייו שנפלו, חלום טוב הוא. ובדק הבית (רפח) כתב שמתענים בשבת על כל החלומות הרעים המוזכרים בפרק תשיעי דברכות. אמנם היינו דוקא אם נפשו עגומה עליו כדלעיל (מ"ב סק"ט).

כתבו בשם השל"ה שאף בג' תעניות הללו שהזכרנו לעיל לא היה פוסק להתענות בשבת, אלא יתענה ב' ימים בחול נגד יום השבת ויום ראשון שאחריו.
 כתב הט"ז שאם הרהר ביום וחלם בלילה מענין ההרהור - אין לו להתענות בשבת, דההרהור גרם לזה ולא הראוהו מן השמים.
 אם חָבְרו חלם עליו חלום רע וסיפר לו - לא יתענה בשבת, אבל יש להתענות אם אירע לו כן בחול (מ"ב רפח סק"ו).

תפילת תענית

כתב הטור שיש אומרים שהמתענה בשבת אומר "עננו" בברכה בפני עצמה. אמנם יותר נראה לכולנו ב"אלקי נצור" בלי חתימה, וכן פסק המחבר (רפח). ויש לאומרו לפני "יהיו לרצון", דאחר כך לא שייך לתפילה כלל (מ"ב רפח סק"ב ושעה"צ סק"כ). וכתב הרמ"א שיש לומר "רבון העולמים גלוי וידוע" וכו' כמו בחול.

כתוב בסדר היום שהמתענה בשבת יכול להתוודות על חטאיו כמו בחול (מ"ב רפח סק"ז).

חלום בשינת הצהרים

כתב הרמ"א שאם חלם חלום רע בשינת הצהרים של שבת יתענה מחצי היום עד חצי הלילה, ואז יבדיל, וביום ראשון יתענה כאלו התענה כל יום השבת. כתב מ"ב (סק"ג) שיש מקילים שלא יתענה אלא עד הלילה, ויש לסמוך על זה כשיש יו"ט במוצאי שבת. כתב מ"א שאם התענה לאחר שכבר אכל סעודה שלישית, ואפילו בלא החלום אין חובה עליו לאכול עוד,

מכל מקום עבירה היא בידו כיון שהתענה לשם תענית, וצריך למיתב תענית לתעניתיה.

סדר היום בתענית

עיון גפ"ת יב,ב (מגילה ל,ב)
 רי"ף ור"ן ד,ב (מגילה י,א-ב)
 רא"ש אות יח (מגילה פרק א ריש אות י)
 רמב"ם תעניות א,יז
 טור, ב"י ושו"ע תקעו,טז

כתוב בגמ' על סדר היום שהיה להם ביום תענית. היו מתקבצין ובאין לבית הכנסת מן הבוקר (רש"י). ואמר אביי שמהבוקר עד חצות היו מעיינים בענייני העיר. וכתב רש"י שהיו בודקים את מעשיהם של עסקי בני העיר אם היה חמס או גזל ביניהם ומפייסים ביניהם. ובחצי השני של היום, ברבע הראשון היו קוראים בספר תורה ובהפטרות וברבע השני היו מתפללים.

על פי מימרא זו של אביי כתב הרמב"ם את סדר היום של תענית ציבור, וכן הביא המחבר בשו"ע: "בכל תענית שגוזרין על הציבור מפני הצרות, בית דין והזקנים יושבין בבית הכנסת ובודקים על מעשה אנשי העיר מאחר תפילת שחרית עד חצי היום, ומסירין המכשולות של עבירות, ומזהירין ודורשין וחוקרין בעלי חמס ועבירות ומפרישין אותן, ועל בעלי זרוע ומשפילין אותן, וכיוצא בדברים אלו. ומחצי היום ולערב - רביע היום קוראין... בתורה... ומפטירין בנביא... (עיון לקמן "קריאת התורה בתענית ציבור"), ורביע היום האחרון מתפללין מנחה, ומתחננים וזועקים ומתוודים כפי כחם".

ומ"א (סקי"ב) תמה למה אין אנו נוהגים כן, הלא זהו עיקר התענית. וכתב ערוה"ש (סקכ"ב) שהטעם הוא מפני שאין בידינו למחות בעוברי עבירה, כידוע.

רחיצה וחייבי טבילות בתשעה באב

עין גפ"ת יג, א-ב (אמר רפרם - את הזוהמא מותר)
 רי"ף ור"ן ד, ב; רא"ש אות יט
 רמב"ם תעניות ה, י
 טור, ב"י ושו"ע תקנ"ד, ז-ח

הגמ' דנה בארוכה בדיני רחיצה בתענית ולאבל, וממסקנת הגמ' נראה שיש בזה ארבע דרגות, ונדון בכל אחת בנפרד:

- (א) יום הכיפורים ותשעה באב
- (ב) אבל
- (ג) תענית ציבור (תענית גשמים)
- (ד) תענית יחיד (וכן ארבע התעניות וכל תענית שגוזרים על הציבור)

בגמ' שלנו כתוב: "כל (תענית) שהוא משום אבל - אסור בין בחמין בין בצונן". אמנם לא הובהר בגמ' אם אסור רק כל גופו ביחד או אפילו פניו ידיו ורגליו אסור. ולענין תענית ציבור כתוב לקמן בגמ': "כשאמרו 'אסור ברחיצה' לא אמרו אלא כל גופו, אבל פניו ידיו ורגליו מותר". אולם מסקנת הגמ' (פסחים נד, ב) היא שתשעה באב חמור הוא מתענית ציבור, "דאמר ר' אלעזר: אסור לו לאדם שיושיט אצבעו במים בתשעה באב כדרך שאסור להושיט אצבעו ביום הכיפורים", וכן ההלכה.

חייבי טבילות

בברייתא בגמ' נחלקו התנאים אם חייבי טבילות טובלים בתשעה באב. תנא קמא אמר: "כל חייבי טבילות טובלין כדרך בין בתשעה באב בין ביום הכיפורים". ר' חנינא סגן הכהנים חלק: "כדאי הוא בית אלקינו לאבד עליו טבילה פעם אחת בשנה". הרמב"ם פסק כתנא קמא, וכן כתב הרמב"ן בתורת האדם, ודוקא טבילה בזמנה שהיא מצוה, אבל שלא בזמנה - אסור.

אולם התוס' (ביצה יח, ב ד"ה כל; שבת קיא, א ד"ה וטובלין) פסקו כר' חנינא. טעמם:

- (א) דין זה לא שייך בזמן הזה, שכן כל טבילות נשותינו אינן בזמן בגלל שסופרות שבעה נקיים מספק, שמא הן זבות.

ב) מהירושלמי (ביצה פ"ב ה"ב) משמע שהלכה כר' חנינא. שכן, כתוב שם אותו דין בשם ר' חנינא בן אנטיגנוס, ו"הורה רבי לוי כרבי חנינא בן אנטיגנוס".

ג) בזמן הזה אין טובלין לא ביום הכיפורים ולא בתשעה באב, דדוקא הם היו צריכים לטבול מיד בגלל שהיו עוסקים בטהרות. אבל השתא, הטבילה אינה באה אלא לטהרה לבעלה, ואפילו אם תטבול הרי אסורה על בעלה בימים אלו.

וכן הטור (סי' תריג) כתב בשם רבנו תם שדין זה, שכל חייבי טבילות טובלים כדרכם, היינו דוקא למאן דאמר שטבילה בזמנה מצוה, אבל אנן קיימא לן שטבילה בזמנה אינה מצוה, הלכך ימתין עד למחר. וכן מהרי"ק כתב שמעולם לא שמע על מי שטבלה בימי אבלה וכל שכן ביום הכיפורים או בתשעה באב, וכתב ב"י: והכי נקטינן. וכן בשו"ע, המחבר הביא את דעת הרמב"ם, שחייבי טבילות טובלים בזמנם, ואחר כך כתב: "אבל בזמן הזה אין טבילה בזמנה, הלכך לא תטבול בו, וכן נהגו".

נעסוק בשאר דיני רחיצה בתשעה באב בסוף פרק רביעי.

רחיצה לאבל

עיי' גפ"ת יג, א-ב

רי"ף ור"ן ד, ב; רא"ש אות יט

רמב"ם אבל ה, ד

טור, ב"י ושו"ע יו"ד שפא, א-ב

מסקנת הגמ' היא: "אבל - אסור לרחוץ כל גופו בין בחמין בין בצונן כל שבעה; אבל פניו ידיו ורגליו בחמין - אסור, בצונן - מותר".

אם היה מלוכלך בטיט או בשאר מין טינוף רוחץ כדרכו ואינו חושש, דהרי אפילו ביום כיפור מותר. שכן, לא אסרו אלא רחיצה של תענוג ולא רחיצה שבא להסיר את הצער (ערוה"ש סק"א).

כתב הרמ"א (דרכי משה אות ג) שאע"פ שמעיקר הדין מותר לאבל לרחוץ בחמין ולחוף את ראשו מיד אחר השבעה - דאין גזירת שלשים אלא לענין גיהוץ ותספורת - המנהג לאסור

רחיצה כל שלשים יום, וכן כתבו מהר"ם ודהגהות מיי. טעם המנהג, כתב אור זרוע, דחיישינן דילמא אתי למיסרק, וזה אסור כל שלשים מחמת תספורת. ונהגו לאסור רחיצה כל שלשים משום גזירת כיבוס, "ואסור לשנות המנהג".

הט"ז (סק"א) הביא את טעם אור זרוע, שמא יבוא לסרוק את שערו, וכתב שלפי מה שפסק המחבר לקמן (שצ"ו) שמותר לאבל לסרוק את השער, לכאורה לא שייך טעם אור זרוע. ומהרש"ל כתב שהטעם משום תספורת, כי כן דרך הנכנס למרחץ לגלח את שערות ראשו.

בשו"ע, המחבר כתב את עיקר הדין שהאיסור הוא כל שבעה, והרמ"א הביא את המנהג להימנע מרחיצה כל שלשים, "ואין לשנות המנהג כי מנהג קדום הוא, ונתייסד על פי ותיקין". כתב הש"ך (סק"א) שרק בחמין אסור, אבל בצונן ליכא איסור כלל. וכן לפי מה שכתב הט"ז לעיל, שהטעם הוא משום תספורת, שכן דרך הנכנס למרחץ לחוף ראשו, היינו בחמין, ובצונן מותר (ערוה"ש סק"ב). אמנם יש אחרונים (דגול מרבבה, רע"א) שכתבו שלפי המנהג אסור להתרחץ אפילו בצונן כל שלשים. אולם עיין בערוה"ש (ס"ק ב-ד) שדחה את דבריהם. ועיין שם עוד שאחר השבעה אף מותר להשתמש בסבון, דאין מנהג כל שלשים אלא לרחיצה ולא לסיכה.

סיכה

מסקנת הגמ' היא: "לסוך אפילו כל שהוא אסור; ואם לעבר את הזוהמא מותר". וכתב הרמב"ן (תורת האדם) שכל שכן מי שיש לו חטטין בראשו סך כדרכו ואינו חושש.

רחיצה בתענית ציבור

עיון גפ"ת יג, א-ב

רי"ף ור"ן ד, ב; רא"ש אות יט

רמב"ם תעניות ג, ד

טור, ב"י ושו"ע תקעה, ג

כתבו במשנה: בתענית ציבור (והכוונה לתעניות גשמים האמצעיות) נועלים את המרחצאות. וכתוב בגמ': "אמר רב חסדא: כל שהוא משום תענוג, כגון תענית ציבור - בחמין אסור,

בצונן מותר". וכפי שהזכרנו לעיל, לגבי תענית ציבור כתוב: "כשאמרו 'אסור ברחיצה' לא אמרו אלא כל גופו, אבל פניו ידיו ורגליו מותר". והסיקו מכאן הראשונים שבצונן - אפילו כל גופו מותר; ובחמין - פניו ידיו ורגליו מותר, כל גופו אסור

סיכה

כפי שכתבנו לעיל, כתוב בגמ' שאבל אסור לסוך אפילו כל שהוא. והיינו דוקא בסיכה של תענוג, אבל להעביר את הזוהמא מותר. וכתב המגיד משנה שניתן ללמוד שהוא הדין בתענית ציבור, מקל וחומר. וכן פסק הרמב"ם וכן ההלכה. ואם הסיכה היא לרפואה, כגון מי שיש לו חטטין בראשו, כל שכן שמותר, כנ"ל.

רחיצה בארבע תעניות

עיינן גפ"ת יג, א

רי"ף ור"ן ד, ב; רא"ש אות יט

טור, ב"י ושו"ע תקנ, ב

כתבו התוס' (ד"ה וכל) בשם ראבי"ה דכיון שאין תענית ציבור בבבל, אלא תשעה באב בלבד, כל התעניות שלנו הם בגדר תענית יחיד. לכן, אפילו ארבע התעניות שמוזכרות בכתוב מותרות ברחיצה, ואפילו בחמין. אולם רבנו יואל אביו אסר לרחוץ בחמין.

הר"ן (ר"ה ה, א) כתב בשם הרמב"ן שמסתברא שלארבע התעניות יש גדר של תענית ציבור, כיון שהן גזירת הנביאים, ולפי זה היו צריכים להיות אסורים בחמשה עינויים כתשעה באב. אולם מכיון שהיום לא נהגו בהן חומרות הללו, צריכים לומר שמלכתחילה לא חייבו את העם בחומרות הללו, ונתנו את הרשות בידם. "אבל מעיקר התקנה ודאי אסורין בכולן".

המרדכי כתב בשם ראבי"ה שנהגו היתר בדבר וכן פסק הטור, וכן המנהג הפשוט (ב"י).

וכתב מ"ב (סק"ו) שבעל נפש יחמיר על עצמו בכל חמשת העינויים חוץ מנעילת הסנדל משום חוכא ואיטלולא. וכן אם חל ליל טבילה בתענית - יקיים עונתו. וכן בערב שבת רוחצים בחמים מפני כבוד השבת. אבל בצונן אין מנהג כלל ויכול לרחוץ בצונן.

ופניו ידיו ורגליו מותר אפילו בחמין (שעה"צ סק"ח). וכן להזיע במרחץ גם כן מותר, דאין זה תענוג אלא הסרת צער (ערוה"ש סק"ג).

איסור מלאכה בתענית גשמים

עיין גפ"ת יג, א
רי"ף ור"ן ד, ב; רא"ש אות יט
רמב"ם תעניות ג, ד
טור, ב"י ושו"ע תקעה, ג

כתוב בגמ': "כשאמרו 'אסור במלאכה' לא אמרו אלא ביום, אבל בלילה מותר. וכן ההלכה.

נעילת הסנדל בתענית גשמים

עיין גפ"ת יג, א
רי"ף ור"ן ד, ב; רא"ש אות יט
רמב"ם תעניות ג, ד
טור, ב"י ושו"ע תקעה, ג

כתוב בגמ': "כשאמרו 'אסור בנעילת הסנדל', לא אמרו אלא בעיר, אבל בדרך, מותר". הא כיצד? יוצא לדרך - נועל, נכנס לעיר - חולץ". וכן ההלכה.

תכפוהו אבליו

עיין גפ"ת יג, א
רמב"ם אבל ו, יג
טור, ב"י ושו"ע יו"ד שפא, ד; שצ, ג; שפט, א

כתוב במשנה (מועד קטן יג, ב): ואלו מגלחין במועד: הבא ממדינת הים; ומבית השביה; והיוצא מבית האסורין; והמנודה

שהתירו לו חכמים; וכן מי שנשאל לחכם והותר; והנזיר והמצורע העולה מטומאתו."

וכתוב בברייתא בגמ' (שם יז,ב): "תנו רבנן: כל אלו שאמרו מותרין לגלח במועד, מותרין לגלח בימי אבלן". והעמידו ברייתא זו כשתכפוהו אבליו אחר שקרה לו אחד מן המקרים הללו, אבל אם לא תכפוהו אבליו - אסור.

וכתוב בברייתא בגמ': "תכפוהו אבליו (שאירע לו אבל אחר אבל) זה אחר זה - הכביד שערו, מיקל בתער, ומכבס כסותו במים". "אמר רב חסדא: בתער, אבל לא במספרים; במים, ולא בנתר ולא בחול".

מיקל בתער, פירש הר"י, שיגלח עיקרי השער מעליו; אבל לא במספרים, פירוש, שיחתוך מזנבות השער מפני שזה נראה לעינינו, אבל תחת שערו אינו נראה.

וכתבו הראשונים שלפי זה יוצאים שלשה דינים:

(א) הבא ממדינת הים (וכל כיוצא בזה) ומצא אבלות בתוך ביתו - אסור לו לספר ולכבס לגמרי.

(ב) תכפוהו אבליו זה אחר זה - הכביד שערו, מיקל בתער, אבל לא במספרים; ומכבס כסותו במים אבל לא בנתר ולא בחול.

(ג) הבא ממדינת הים וגם תכפוהו אבליו זה אחר זה - מותר לו לגלח ולכבס.

כתב הרמב"ן שבכל מקרה שמתירים לספר ולכבס בתוך שלשים, היינו דוקא בצינעא, אבל בפרהסיא, לא.

רחיצה

מהמעשה של ר' יוסי בר חנינא (יג,ב) לומדים שמי שתכפוהו אבליו □ מותר לו לרחוץ את כל גופו בצונן.

אבלות לבוגרת

עיין גפ"ת יג,ב

טור, ב"י ושו"ע יו"ד שפא,ו

”אין הבוגרת רשאה לנוול את עצמה בימי אבל אביה ... מאי לאו ברחיצה? ... לא, בכיחול ופירכוס”. רש”י כתב שני פירושים על איזה אבלות מדוברת כאן:
(א) בזמן שאביה באבלות.
(ב) אבלות על אביה שמת.

נראה שנקטו כפירוש השני. ומכיון שהבוגרת ראויה להינשא ומתקשטת כדי שיקפצו עליה, אינה רשאה לנוול את עצמה.

תוס’ כתבו ש”אינה רשאה” היא לאו דוקא, אלא הכי קאמר: אין הבוגרת חייבת לנוול את עצמה. אבל נערה, שאינה ראויה להינשא וחייבת באבלות, חייבת לנוול את עצמה. אך קטנה אינה חייבת באבלות כלל ולא שייך חינוך בזה (ערוה”ש סק”ט).

וכן פסק המחבר בשו”ע, בוגרת שאירעה לה אבל, כיון שעומדת לינשא מותרת בכיחול ופירקוס אבל אסורה ברחיצת חמין כל גופה. נערה אבלה אסורה אפילו בכיחול ופירקוס. (ועין משפט נר מצוה השמיט דין זה.)

כיבוס לאבל

עיון גפ”ת יג, א-ב

רמב”ם אבל ה, א

טור, ב”י ושו”ע יו”ד שפ”ט, א

הגמ’ העמידה את הדין שבוגרת אינה רשאה לנוול את עצמה בכיחול ופירכוס, וסיימה: ”אמר רב חסדא: זאת אומרת - אבל אסור בתכבוסת כל שבעה”. ופירש רש”י: ”מדמוקמינן לה בכיחול ופירכוס, הוא הדין לתכבוסת”.

הקשה ר’ עקיבא איגר בגליון הש”ס: למה צריכים ללמוד את איסור כיבוס מכיחול ופירכוס, הרי איסור כיבוס כתוב במפורש בברייתא לעיל: ”תכפוהו אבליו - מכבס כסותו במים”, ומוכח מזה דאבל אסור בכיבוס? וצע”ג. ואמנם רש”י (מועד קטן יז, ב ד”ה זאת אומרת) פירש כן, וז”ל: ”מדתני תכפוהו אבליו מכבס כסותו, מכלל דשאר אבל אסור בתכבוסת”.

מזה שתכפוהו אבליו מותר לכבס את בגדיו במים, משמע שאבל אסור בכיבוס כל שבעה, אפילו במים בלבד.

עוד רואים מכאן שאין איסור כיבוס אלא תוך שבעה בלבד, אבל לאחר שבעה מותר. וכן כתב הרמב"ן, וכן משמע מהרמב"ם. וכשם שאסור לכבס כך אסור ללבוש בגדים שכובסו קודם לכן. אולם ריב"א אסר כיבוס כל שלשים, ויש ראייה לזה ממסכת שמחות. והסמ"ק כתב שמותר לאחר שבעה, אבל העם נהגו בו איסור כל שלשים. ונוהגים שאדם אחר לובשם תחילה ואחר כך לובשם הוא, וזה המנהג עיקר וכן כתב המרדכי.

הטור תמה על מנהג זה (ועיין שם ב"י ודרכי משה), והב"י כתב שלא קיימא לן כדברי הריב"א, דיחידאה היא. ועוד, באבלות הולכים אחר המיקל. אמנם גם הרמ"א (דרכי משה) תמה על מנהג זה, שלא מסתברא כלל ואין טעם למנהג, "מכל מקום המנהג הוא פשוט בזמן הזה... ואם לבשו אדם אחר רק שעה אחת, די בכך".

בשו"ע, המחבר סתם כמו הגמ', שאסור כל שבעה ולאחר שבעה מותר. והרמ"א הביא את דעת הריב"א ומנהג העולם, שאסור כל שלשים.

ועיין ערוה"ש (סק"ו) שהעיקר לדינא הוא כרוב רבותינו ולא כריב"א. ואע"פ שהרמ"א כתב שהמנהג במדינות אלו הוא כריב"א, כתב ערוה"ש: "וכמדומני שעתה אין נוהרים בזה ליתן לאחר ללבוש הכתונת מפני שהרבה אנשים קצים בזה ללבוש כתונת שלבשו אחר. ועוד, דבכתונת יש להקל אפילו לריב"א, דאין זה משום תענוג אלא שאי אפשר לילך בכתונת הישנה מפני הזיעה. ואפשר לומר דכוונת הריב"א הוא על שארי בגדים ולא על כתונת".

תפילת תענית

עיין גפ"ת יג, ב - יד, א (צלותא - בשומע תפילה)

רי"ף ור"ן ד, א; רא"ש אות יז

רמב"ם תפילה ב, יד

טור, ב"י ושו"ע תקסה, א-ג

ש"ץ אומר תפילת תענית כברכה בפני עצמה בין גואל לרופא. אמנם נחלקו אמוראים בגמ' אם גם היחיד קובע ברכה

לעצמו או לא. ההלכה נפסקה בגמ' שאין היחיד קובע ברכה לעצמו, אלא אומר תפילת תענית בברכת "שומע תפילה". יש ראשונים שרצו לומר שהא דאין היחיד קובע ברכה לעצמו היינו דוקא בתענית יחיד, אבל יחידים המתפללים בתענית ציבור קובעים ברכה לעצמם, כמו הש"ץ. אולם ראבי"ה חלק עליהם, ולדעתו כל יחיד אינו קובע ברכה לעצמו אפילו אם מתפלל בתענית ציבור עם הציבור, וכן העלה הרא"ש, וכן ההלכה.

ביום צום תעניתנו

כתב הרמ"א בשם הרשב"א שאין לשנות ממטבע הברכה, ואפילו המתענה תענית יחיד אומר "ביום צום תעניתנו" אע"פ שאין אחרים מתענים עמו. אמנם הב"ח חלק על זה והעלה כאגודה שיש לומר "ביום צום תעניתנו", דהיאך יאמר "ביום צום תעניתנו" אם אחרים אינם מתענים. אולם סברת הרשב"א היא שאי אפשר שלא יהיה אחד בסוף העולם שמתענה היום (מ"א סק"א).

הט"ז חלק על הדברים הללו, דהרשב"א לא נשאל אלא לגבי נוסח "עננו" וענה שיש לאדם להשתתף בהדי ציבורא. אבל הרשב"א לא נשאל ולא ענה לגבי המילים "ביום צום תעניתנו" ובוודאי אין לו לומר כן, דדברי שקר הם כיון שאין אחרים מתענים עמו. וכן ש"ץ שאינו מתענה עם הציבור - אין לו לשקר ויש לו לומר "ביום התענית הזה". עיין מ"ב (סק"ה) שהעולם נהגו כרמ"א, וכן העתיק דרך החיים, וכן כתב ערוה"ש (סק"ב). עיין בה"ל (ד"ה בין) שיחיד שאינו מתענה ומתפלל עם הציבור אין לו לומר "עננו" בכלל, וכן כתב ערוה"ש (סק"ב). וזה לא כחיי אדם שכתב שיש לו לומר "ביום תענית ציבור זה".

תפילת תענית בערבית ושחרית

הרי"ף כתב שצריכים לומר תפילת תענית בכל תפילות היום, ואפילו בערבית בלילה שלפני התענית יש לאומרה. והוא על פי הגמ' שבת (כד,א): "בתעניות... ערבית שחרית ומנחה מתפלל י"ח ואומר מעין המאורע בשומע תפילה". וכן משמע מהירושלמי: "והיכן אומרה (תפילת תענית)? ... אומרה כלילי שבת וכיומו". משמע שאומרה בערבית, שחרית ומנחה.

בעל המאור חלק על הרי"ף ולדעתו אין מתפללים תפילת תענית בערבית של ליל כניסת תענית יחיד, דכל שעה שמותר לו לאכול אין לו להתפלל תפילת תענית, ואותן גמרות שמהן משמע להיפך מדברות על תעניות שמפסיקים מלאכול מבעוד יום.

הרמב"ן חלק על בעל המאור והעלה כרי"ף, וכתב שאף יש ראייה לדברי הרי"ף מהתוספתא: "פעמים שאין אדם שרוי בתענית ומתפלל תפילת תענית; ופעמים שאדם שרוי בתענית ואינו מתפלל תפילת תענית. כיצד? כאן בכניסה כאן ביציאה". וכן האריך הר"ן להסביר שהיום של תורה הולך מערב עד ערב, וכל תענית, אף אלו שמותר לאכול בהן משתחשך, מתחילה מבערב, ולכן מותר לומר בהן תפילת תענית אף על פי שעדיין לא התחיל לצום.

רש"י (שבת שם) כתב בשם הגאונים שאין אנו רגילים לאומרה ערבית ושחרית שמא יארע לו אונס או בולמוס ויטעום כלום, ונמצא שקרן בתפילתו. ומה שרגילים שש"ץ אומרה, היינו לפי שאי אפשר שלא יתענו מן הקהל קצת. אולם הרא"ש חלק על רש"י בזה דכיון דבשעה שמתפלל היה בדעתו להתענות לא מקרי שקרן בתפילתו אם אכל אחר כך.

כתב הכל בו שבארבעת הצומות גם היחיד אומר תפילת תענית בכל התפילות (כולל ערבית), דאפילו אם יאחזנו בולמוס אין הוא משקר בתפילתו דשייך שפיר לומר "עננו ביום צום תעניתנו" כיון שתיקנו חכמים להתענות בו.

הטור כתב שבאשכנז נוקטים כמו רש"י והגאונים, ואין אומרים תפילת תענית אלא במנחה בלבד, וכן כתבו רבנו ירוחם וסמ"ג; ובספרד נוהגים כרי"ף ורא"ש, ואומרים אותה בערבית שחרית ומנחה.

בשו"ע, המחבר הביא את דעת הגאונים בשם יש אומרים, ואחר כך כתב את דברי הכל בו, שבארבעת הצומות גם היחיד יכול לאומרה בכל התפילות. הרמ"א הגיה שנהגו שלא לאמרו כי אם במנחה, מלבד הש"ץ שאמרו בשחרית כשמתפלל בקול רם.

כתב הט"ז (סק"ג) שאם רוצה לדלג על המילים "ביום צום תעניתנו" יכול לומר תפילת תענית גם בשחרית דאז אין חשש שיימצא שקרן בתפילתו.

לפי הגאונים יכול להזכיר תפילת תענית במנחה אף אם מתפלל מנחה גדולה, דלא יימצא שקרן בתפילתו דכיון שהתענה עד חצות - תענית מקרי (מ"א סק"ד).

שליח ציבור

כבר הזכרנו לעיל ששליח ציבור אומר תפילת תענית כברכה בפני עצמה בין גואל לרופא. אמנם כתב הכל בו שהיינו דוקא בחזרת הש"ץ, אבל ש"ץ שמסדר תפילתו בלחש - כיחיד דמי ואומרה בשומע תפילה.

ש"ץ ששכח לאומרה בין גואל לרופא ואמרה בשומע תפילה אינו חותם בברכה בפני עצמה, אלא מסיים "כי אתה שומע" כיחיד.

וכתב הטור שאפילו לפי דעת הגאונים שאין אומרים תפילת תענית אלא במנחה בלבד, היינו דוקא היחיד, אבל הש"ץ אומרה בכל פעם. וכתב הב"י שהיינו בשחרית ובמנחה בחזרת הש"ץ, אבל בערבית וכן בשחרית כשהוא מתפלל בלחש - דין יחיד יש לו ואינו אומר תפילת תענית.

אפילו אם אין הש"ץ מתענה - צריך לאומרה דתפילת הציבור היא (ערוה"ש סק"ד).

פשוט הוא שש"ץ המתענה תענית יחיד, אין לו להזכיר תפילת תענית בחזרת הש"ץ (ערוה"ש סק"א, ולא ככנסת הגדולה המובא בבאר היטב סק"א, דדבריו תמוהים הם).

שכח לומר תפילת תענית

כתוב בגמ' שבת (כד, א) שאם שכח לומר תפילת תענית - אין מחזירים אותו. אמנם אם נזכר קודם שעקר את רגליו - יש לאומרה לפני "יהיו לרצון אמרי פי" (רי"ף). ובדיעבד יכול לאומרה גם אחרי "יהיו לרצון" כיון שעדיין לא עקר את רגליו (שעה"צ סק"ו).

כתב הטור שיש אומרים שאם שכח לומר תפילת תענית - יכול לאומרה לאחר תפילתו עם ברכה, דכיון שאומרה אחר תפילתו אין זה נחשב שהיחיד קובע ברכה לעצמו. אמנם חלק הוא על זה וכתב שלא נהירא. וכן כתב המחבר: אומרו בלא חתימה לאחר תפילתו.

עוברות ומניקות בתעניות גשמים

עין גפ"ת יד, א (תני חדא □ כולהו)
 רי"ף ור"ן ד, ב; רא"ש אות יט
 רמב"ם תפילה ג, ה
 טור, ב"י ושו"ע תקעה, ה

בגמ' מופיעות שלש ברייתות המדברות בענין עוברות ומניקות בתעניות גשמים, ונראה שהן סותרות אהדדי. מסיימת הגמ': "אמר רב אשי: נקוט אמצעייתא בידך, דמיתרצון כולהו". ופירש רש"י שאין הברייתות סותרות, אלא לכו"ע העוברות מתענות באמצעיות בלבד, ולפעמים האמצעיות נקראות "ראשונות", לפעמים "אחרונות", ולפעמים "אמצעיות" (לא ראשונות ולא אחרונות). אין העוברות ומניקות מתענות בג' ראשונות, שהן תעניות יותר קלות, ולא תקיף רוגזא כולי האי (רש"י). ואין הן מתענות בשבע אחרונות, דכיון ששבע הן, קשה להן ולא יוכלו לעמוד בזה. וכן כתבו רי"ף, ראב"ד, ספר העיתים, רא"ש, טור ועוד.

אולם הרמב"ם פירש את הגמ' אחרת, וגרס "נקוט מציעתא בידך". ולפי דבריו הברייתות חולקות אחת על חברתה, ורב אשי בא לומר שלהלכה יש לתפוס את הברייתא האמצעית, שבה כתוב: "מתענות באחרונות ואין מתענות בראשונות". וסברתו שלא הטריחו את העוברות והמניקות אלא בתעניות הללו שהן החמורות ביותר. וכתב מגיד משנה שלשון הגמ' יותר נאות לפי פירושו.

בירושלמי כתוב שעוברות ומניקות מתענות בראשונות ואמצעיות ולא בשבע אחרונות. ולדברי הכל הוא חולק על תלמודא דידן, ולא קיימא לן כוותיה (ב"י).

הקשה מ"א (סק"ה) נהי שאין הן יכולות להתענות בכל שבע התעניות, למה אין הן מתענות בשלש מתוך השבע? ותירץ שמכאן מוכח שאם אי אפשר להתענות בכל התעניות, אינן מחויבות להתענות כלל. וכן אם ציבור גזר ג' תעניות ויש שם אדם חלש שאינו יכול להתענות בכולם - אין הוא צריך להתענות כלל, וצ"ע.

וערוה"ש (סק"ו) תירץ את קושית מ"א, דאי אפשר להטיל עליהן כל כך הרבה תעניות אחרי שכבר התענו ג' תעניות.

כתב התשב"ץ שעוברות ומניקות שבכל זאת מתענות, ברע הן עושות כי הוא רע לוולד וגם מתנוולות בעיני בעליהן. ולכן אסור להן להחמיר על עצמן (רמ"א).
 כתב הטור שבכל פעם שאוכלות העוברת והמניקות בתענית, לא תאכלנה אלא כדי קיום הוולד, וכן כתב הרמב"ם וסמ"ג, וכן מובא בירושלמי.

שופרות

עיינ גפ"ת יד, א (במאי מתריעין - ש"מ)
 רי"ף ור"ן ד, ב - ה, א; רא"ש אות יט
 רמב"ם תעניות ג, ז
 טור, ב"י ושו"ע תקעה, ד

עיינ ר"ן שכתב שהתקיעות שעל סדר הברכות בתענית הן בשופר ולא בחצוצרות. ואע"פ שמהגמ' (ר"ה כו, ב) משמע שיש לתקוע בחצוצרות, היינו דוקא במקדש כיון שהתעניות במעמד כל ישראל, וכן כשתוקעין בגבולין - דוקא במעמד כל ישראל כגון למלחמה, אבל בתעניות שבגבולים, שלא הוי כנופיא של כל ישראל, יש לתקוע בשופרות בלבד.

כתב הרמב"ם (תעניות א, א): "מצוות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שלא תבוא על הציבור, שנאמר: על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות". ותמה מ"א (תקע'ו פתיחה) למה אין אנו נוהגים לתקוע בעת צרה. הרי אפילו אם נאמר דאין תענית ציבור בבבל, הלא מדאורייתא מצוה לתקוע גם בלא תענית, ונשאר בצ"ע.

ועיינ מ"ב (תקעו סק"א) שהאחרונים תירצו כמה תירוצים:

- א) מדאורייתא המצוה נוהגת רק בארץ ישראל.
- ב) אפשר דאף בארץ ישראל, דוקא כשהיא תחת רשותנו.
- ג) דוקא כשהגזירה הוא על רוב ישראל, אבל בלאו הכי לא.

ויש להעיר שלפי מצבנו היום במדינת ישראל, תמיהת מ"א הדרא לדוכתיה, וצ"ע. אמנם ערוה"ש (סק"ד) כתב שהמצוה לא הוי דאורייתא אלא בזמן הבית.

שאר מיני פורעניות

נעסוק בזה לקמן פרק שלישי.

י"ג תעניות

עיינ גפ"ת יד, א-ב (בשני דר' יהודה □ רביעה)
 רי"ף ור"ן ה,א; רא"ש אות יט
 רמב"ם תעניות ב,ב; ג,ט
 טור, ב"י ושו"ע תקעה,ו; תקעו,א

מסקנת הגמ' היא שכשאמרו שמתענים י"ג תעניות (שלש, שלש ושבע), לא אמרו אלא לגשמים, שזמן הרביעה כבר עבר. אבל לשאר מיני פורעניות - מתענים והולכים עד שייענו, וכן פסקו הרי"ף הרא"ש והרמב"ם.

הר"ן כתב שיש לעשות את הסדר הזה (שלש, שלש ושבע תעניות, כשכל סידרה של תעניות יותר חמורה מקודמתה) גם לפורעניות אחרות. וכשגומרים מחזור שלם של י"ג תעניות, חוזרים שוב על אותו סדר (שלש קלות, שלש חמורות יותר ושבע חמורות מאד), וחוזרים חלילה עד שייענו.

אולם הרמב"ם (ג,א) חלק על זה, ולפי דבריו אין תענית ציבור עם החומרות של שלש אמצעיות ושבע אחרונות אלא בארץ ישראל בלבד ובגלל המטר. יוצא, שאין חומרות אלו נוהגות בשאר הצרות, אפילו בארץ ישראל. והטעם, כתב מגיד משנה, שלא מצינו שהזכירו בגמ' חומרות אלו אלא בתעניות גשמים, ולפיכך מן הסתם הן מותרות. וכן משמע מדברי רש"י (יד,ב ד"ה לא מן השם). אולם הרמב"ן חלק על זה ואמר שבשאר צרות יש בהן חומרות אלו. "ומנהגינו כדברי רבנו ז"ל" (הרמב"ם).

אנשי נינוה

עיינ מש"כ לעיל י,א "שאילת גשמים".

תענית בה"ב לאחר הרגל

רא"ש אות כ

טור, ב"י ושו"ע תצב,א

הרא"ש הביא את הראב"ד שנראה לו שתעניות בה"ב שלאחר הרגל הוי תעניות יחיד כיון שיש נוהגים בהם ויש שאינם נוהגים בהם ולא קבעו אותם על ענין ידוע. ואע"פ שמכריזים עליהם בבית הכנסת - כיחידים דמו, ואפילו ש"ץ לא יאמר עננו אלא בשומע תפילה, וכן לא צריכים לקרוא "ויחל".

וכתבו הרא"ש והטור שבארץ אשכנז עשאו קבע והכל מתענים בהם, ועושים אותם כמו תענית ציבור לקרוא "ויחל". וסמכו אותם על מה שכתוב באיוב דכי הקיפו בנין לשבעת הימים הקריבו עלות מספר בניו, אולי חטאו וברכו ה' בלבם. וכן אולי חטאו בשמחה ומשתה של ימי המועד.

וכן כתבו התוס' קדושין (פא,א ד"ה סקבא) שימות הרגל הם הכי מסוכנים ואדם עלול לחטוא בהם באיסור יחוד וכדומה, שכן בימות הרגל קבוצות אנשים ונשים באות לשמוע את הדרשה ונותנים עין זה על זה. "ויש אומרים לכך נהגו להתענות לאחר הפסח ולאחר סוכות". אבל בעצרת, דאינו אלא יום אחד, אין חוששים (מ"א סק"א).

בשו"ע, המחבר הביא שיש נוהגים מנהג זה, והרמ"א כתב שבאשכנז וצרפת נהגו להתענות, ועושים אותו כתענית ציבור וקורים בו "ויחל" בשחרית ומנחה. ואם אין שם עשרה שמתענים אין לקרוא "ויחל" (מ"ב סק"ו).

כתב הטור שממתינים להתענות עד שיעבור ניסן ותשרי. והטעם הוא שבניסן אסור להתענות, ואין לקבוע תענית בתשרי בתחילה כיון שהוא מרובה במועדות (מ"א סק"ב). בשבת הראשונה לאחר ראש חודש מברכים את כל מי שמתענה בה"ב ומי שענה "אמן" אין צריך קבלה (מ"א סק"ג). ומכל מקום, אם אחר כך נמלך והחליט שלא להתענות - אינו מחוייב להתענות מחמת עניית אמן א"כ קיבל עליו את התענית בפירוש בפיו (מ"ב סק"ג). ועיין מש"כ לעיל יא,ב "תענית שעות".

כשיש מילה או חתן באותה שבת מכריזים במנחה משום "מהיות טוב אל תקרא רע" (מ"א סק"ג).

שבע תעניות אחרונות

עיון גפ"ת יד, ב (בשני מטין - ואינו חושש)
 רי"ף ור"ן ה, א-ב; רא"ש אות יט-כ
 רמב"ם תעניות ג, ז
 טור, ב"י ושו"ע תקעה, ד

כתוב במשנה שאם עברו התעניות הראשונות ולא נענו גוזרים עוד סידרה של תעניות על הציבור. בשלש התעניות הללו (שנקראות האמצעיות) אף שמותר לאכול בערב לפני התענית, כמו בתעניות הראשונות, בתעניות הללו אסורים במלאכה וגם בכל חמשת העינויים (אכילה ושתיה, רחיצה, סיכה, נעילת הסנדל ותשמיש המטה), ואף נועלים את המרחצאות.

עוד כתוב במשנה שאם עברו התעניות האמצעיות ולא נענו, בית דין גוזרים שבע תעניות נוספות על הציבור - שני, חמישי, שני, חמישי, שני, חמישי ושני. וכל מה שאסור בשלש האמצעיות אסור אף באלו.

בנוסף לאיסורים אלו, בתעניות הללו נועלים את החנויות. אמנם בשני לעת ערב מטין (כלומר פותחים מעט ואין מוציאים את הסחורה החוצה, כנהוג) כדי שימצאו לקנות לסעודת הלילה. ובחמישי פותחים כל היום מפני כבוד השבת. אמנם אם יש לחנות שני פתחים, פותח אחד ונועל אחד. ודבר פשוט הוא שכל זה דוקא בחנויות המוכרות מאכל ומשתה ומפני הצורך התירו להם, אבל אין פותחים חנויות המוכרות שאר דברים כלל, וכן משמע מדברי רש"י (ב"י).

מ"א (סק"ד) הוכיח מלשון המחבר שדוקא חנויות של מאכל פותחים כל יום חמישי, אבל חנויות של משתה - גם ביום חמישי מטים עם חשיכה, שהרי משקאות יוכלו לקנות בערב שבת, אבל דברי מאכל דרושים הכנה, ולכן מתירים ביום חמישי. כתוב בגמ': ואם יש איצטבא (כלומר כסא) לפני החנות ואינו נראה כל כך שהחנות פתוחה - פותח כדרכו ואינו חושש. וכתב רש"י שדין זה נכון אפילו בשני. אולם הרמב"ם חלק על זה, ולדעתו ההיתר של איצטבא הוא דוקא בחמישי בלבד, וכן פסק המחבר.

בתעניות אלו מתריעים בשופר על הברכות שמוסיפים בהם, כפי שנראה את סדר התפילות בתעניות הללו בפרק שני.

עברו אלו ולא נענו

עיינן גפ"ת יד,ב (עברו אלו - מן השמים)
 רי"ף ור"ן ה,ב; רא"ש אות כא
 רמב"ם תעניות ג,ח-ט
 טור, ב"י ושו"ע תקעה,ז

אם עברו תעניות אחרונות ולא נענו, אין בית דין גוזרים עוד תעניות גשמים על הציבור לפי שכבר עבר זמן הגשמים ואין בהם תועלת. אמנם מבטאים את הצער בדרכים אחרות וממעטים בדברים הבאים, כבני אדם הנופין לפני המקום: משא ומתן; בנין ונטיעה; אירוסין ונישואין; שאילת שלום בין אדם לחברו.

בנין ונטיעה של שמחה

כתוב בברייתא בגמ' שרק בנין ונטיעה של שמחה אסור. איזהו בנין של שמחה? בית חתנות לבנו. איזוהי נטיעה של שמחה? אבוורנקי של מלכים. וכתוב בירושלמי שאם היה כותלו גוהה, סותרו ובונהו. ופירשו הרא"ש והטור שהיינו בכותל של בית חתנות לבנו, דאי לא - אפילו אם אינו גוהה מותר. וכתב הט"ז (סי' תקנא) שאפילו אם אין סכנה בנפילת הכותל - מותר לבנותו.

אולם הר"ן כתב שבית חתנות לבנו הוא לאו דוקא, אלא הוא הדין כל בניה שאינו צריך ואינו נעשה אלא לנוי ולהרווחה בעלמא. והיינו דעת הרמב"ם שכתב שבנין של שמחה היינו ציור וכיור. ונטיעה של שמחה היינו מיני הדס ומיני אהלים. וכתב בדק הבית בהסבר דברי הרמב"ם שמה שכתוב בגמ' הם רק דוגמאות ולא דוקא.

עוד כתב הר"ן בשם רב האי גאון שהיינו דוקא אם כבר יש לו בית חתנות, אבל מי שאין לו בית חתנות כלל לא הוי בנין של שמחה אלא בניה של מצוה, ומותר לו לבנות בית חתנות לבנו.

כתב מ"א (סק"ו) דהוא הדין משא ומתן ורק משא ומתן של שמחה אסור, כגון צרכי חופה לבנו.

אירוסין ונישואין

כתב המגיד משנה שפשוט הוא שאין דין זה מבטל מצוה, ולכן אם עדיין לא קיים מצוות פריה ורביה - אירוסין ונישואין מותרים. וכן פסק הרמב"ם וכן משמע מרב האי גאון המובא בר"ן, וכן ההלכה. ממעטים באירוסין - כלומר אין מארסין כלל (מ"א סק"ז).

שאלת שלום בין אדם לחברו

כתוב בגמ' שתלמידי חכמים לא שואלים בשלום כלל, ואם עם הארץ נתן להם שלום - מחזירים להם בשפה רפה ובכובד ראש.

יחידים

כתוב במשנה שהיחידים חוזרים ומתענים עד שיצא ניסן, והיינו תקופת ניסן.

הקשה ב"י, הרי למדנו לעיל שאין גוזרים על הציבור יותר מי"ג תעניות מפני שכבר יצא זמנה של רביעה, משמע שאחר כך אין תועלת בגשמים ואין מתענים עליהם. אם כן, למה היחידים חוזרים ומתענים? וצריך לומר שאחר שיצא זמנה של רביעה, אע"פ שאין הגשמים מועילים לארץ כמו קודם לכן, מכל מקום קצת הנאה אית בהו ומפני אותה הנאה מתענים היחידים. אך אין גוזרים על הציבור משום דלא הוי הנאה כולי האי. וזה דומה לתענית היחידים הראשונה - הגיע י"ז במרחשון ולא ירדו גשמים - אין גוזרים תענית על הצבור, אלא היחידים מתחילים להתענות, דמשום דצורך קצת הוא מתענים היחידים, ומפני שאינו צורך כל כך אין גוזרים על הציבור.

כתב הרמב"ם שכשמתענים היחידים עד שיצא ניסן □ מותרים באכילה בלילה, בעשיית מלאכה, ברחיצה, בסיכה, בתשמיש המטה ובנעילת הסנדל כשאר כל התעניות. ומפסיקים לראשי חדשים ופורים. כלומר, באותם ימים לא מתענים. וכתב ב"י שלמד דין זה מדין התעניות שמתענים היחידים כשהגיע י"ז במרחשון ולא ירדו גשמים (לעיל י, א).

יצא ניסן וירדו גשמים

כתוב במשנה: "יצא ניסן וירדו גשמים - סימן קללה, שנאמר: 'הלא קציר חטים היום' וגו'". הרי"ף והרא"ש הביאו את

הירושלמי שמדגיש שהיינו דוקא אם עדיין לא ירדו גשמים כלל, אבל אם כבר ירדו גשמים - אין זה אלא סימן ברכה, וכן משמע לשון הרמב"ם.

נפילת אפים

עיינן גפ"ת יד, ב - טו, א (אמר ר' אלעזר - סוף הפרק)
 רי"ף ור"ן ה, ב; רא"ש אות כא
 רי"ף ור"ן מגילה יג, א; רא"ש מגילה פרק א אות ד
 רמב"ם תפילה ה, יג-יד; ט, ה
 טור, ב"י ושו"ע קלא, א; שם, ח

נפילת אפים מנהג עתיק הוא ומוזכר בגמ' בכמה מקומות (ברכות לד, ב; בבא מציעא נט, ב; מגילה כב, ב). יש לדין גם מקור במקרא כמו שראינו אצל משה אחרי חטא העגל ויהושע בעי. המנהג המקורי היה נפילת אפים ממש על הקרקע כדרך שאנו עושים ביוה"כ, וכמו שכתוב בגמ': השתחויה זו פישוט ידיים ורגלים, קידה על אפים. וכתוב בגמ' מגילה שבגלל החשש של השתחויה על אבן משכית נהגו שלא להדביק את הפנים בקרקע. אלא כמו שכתוב בגמ' ברכות מטין על צדיהן, דמצלו אצלויי. ואע"פ שמן התורה אין השתחויה אסורה על רצפת אבנים אלא בפישוט ידיים ורגלים, מדרבנן אסור אף בלא פישוט ידיים ורגלים, ולכן מצלי אצלויי. כן כתבו תוס' (ברכות שם ד"ה איבעית) ורא"ש (מגילה שם).

אולם רש"י (וכן נראה מהרי"ף) פירש הטעם בגלל מה שכתוב דאין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו בציבור אלא אם כן יודע הוא בעצמו שהוא צדיק כיהושע בן נון (ואז בטוח הוא שייענה ולא יבוא לידי בזיון). וכן כתב ערוה"ש (סק"ד), "ולפי זה, אנחנו בוודאי איננו כדאים ליפול בפנינו על הקרקע, וכן המנהג הפשוט".

עוד נהגו לכסות את הפנים בבגד ולא די בכיסוי היד שנופל פניו עליה, לפי שהיד והפנים גוף אחד הם ואין הגוף יכול לכסות את עצמו (מ"ב סק"ג).
 כוחה של נפילת אפים הוא רב, והפליג הזוהר בחומרת המתפלל נפילת אפים ולא מתכוון בה (עיינן כף החיים). מזה פשט

מנהג עדות המזרח לא ליפול על פניהם כלל מחשש שלא ייזהרו בה כראוי.

כתב הטור בשם רב נטרונאי גאון שנפילת אפים רשות היא ולא חובה, ולכן בנקל מבטלים אותה (חתן, ברית, בית האבל וכו'). מ"מ ענינה גדול מאד, ומן השמים ממהרים לענות על תפילה הנאמרת בנפילת אפים, וכמו שראינו בר' אליעזר בב"מ. כתב הטור בשם גאון שיש ליפול בצד שמאל, וכן פסק המחבר. ועוד כתב הטור שבאשכנז נוהגים להטות על צד ימין. וכתב הרמ"א שהעיקר להטות על צד ימין בשחרית, כשיש לו תפילין בשמאלו, משום כבוד התפילין; ובמנחה או כשאינן לו תפילין בשמאלו יטה על שמאלו. הגר"א כתב שלעולם יטה על צד שמאל ואפילו על התפילין. אולם האחרונים הסכימו עם הרמ"א ואסור לשנות משום לא תתגודדו (מ"ב סק"ו).

אדם חשוב

אין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו אלא אם כן יודע הוא בעצמו שהוא צדיק כיהושע בן נון (ואז בטוח הוא שייענה, ולא יבוא לידי בזיון).

כתבו הרא"ש והר"ן בשם הירושלמי (תענית פ"ב ה"ו) שהדין נאמר דוקא כשמתפלל על עסקי הציבור, אבל לא כשמתפלל על ענינים פרטיים. וכן דוקא כשמתפלל בציבור, שאז יש חשש כיסופא אם לא ייענה ויחשדו בו שאינו הגון, אבל אם מתפלל בביתו על עסקי הציבור - מותר.

כתבו הגהות מיי' בשם רבנו יואל הלוי דהיינו דוקא אם שאר הקהל אינם נופלים על פניהם בתחנון. אבל אם גם כל הקהל נופלים על פניהם, אין גנאי כל כך אם לא נענים דלא עדיף הוא מכלל הציבור.

עיינ מ"ב (סקל"ז) שדין זה הוא בדרך קידה, כלומר אפילו ללא פישוט ידים ורגלים ואפילו לא היה שם רצפת אבנים, דבשאר כל אדם שרי ובאדם חשוב אסור. ואם הוא מטה קצת על צדו - אפילו על רצפת אבנים שרי, דאין זה נפילה על פניו ויכול שכן נפילת אפים שלנו שהוא רק הטיית הראש וכיסוי פנים בעלמא - בוודאי שרי".

פרק שני - סדר תעניות כיצד

סדר התפילות בז' תעניות האחרונות

עיון גפ"ת טו,א - יז,א (משנה - משפיל רמים)
 רי"ף ור"ן ה,ב - ו,ב; רא"ש אות כב - כד
 רמב"ם תעניות ד,א-יח
 טור, ב"י ושו"ע תקעט,א-ב

יוצאים לרחובה של עיר

בגמ' מובאים שני טעמים למנהג זה:

- זעקנו בצנעא ולא נענינו, נבזה עצמנו בפרהסיא.
- גלינו, גלותנו מכפרת עלינו.

וכתוב בגמ': "מאי בינייהו? איכא בינייהו דגלי מבי כנישתא לבי כנישתא". ועל פי זה כתב מ"א (סק"א) שאכן אם אין יכולים להתפלל ברחוב מחמת הנכרים, יתפללו בבית אחר.

אפר מקלה

רש"י פירש אפר מקלה - אפר של שרפה לאפוקי אפר סתם, שהוא עפר. אמנם תוספות כתבו שאפר מקלה הוא אפר שרפת עצמות אדם, וזה בא לזכרון עקידת יצחק. קצת קשה לדעת מאיפה משיגים אפר כזה. מכל מקום לפי תוס' למעשה יוצאים ידי חובה גם בעפר.

בירושלמי מובאים שני טעמים לאפר:

- כדי להזכיר זכותו של אברהם אבינו, שאמר: "ואנכי עפר ואפר".
- כדי להזכיר זכותו של יצחק אבינו, ורואים אפרו של יצחק אבינו כאילו צבור על גבי המזבח.

וכתוב שם שיש נפקא מינה בין הטעמים, דלפי מאן דאמר הראשון אפשר בין בעפר ובין באפר, אבל למאן דאמר השני דוקא אפר מזכיר זכותו של יצחק. כך גם יוצא מהגמ' שלנו.

כתב הרמב"ם ששמים אפר מקלה גם על גבי ספר תורה, וכן כתב הטור. והקשה כסף משנה ובב"י שאין הוא יודע מניין לו לרמב"ם את זה, דהרי בגמ' כתוב ששמים על התיבה ועל ראשי אנשי הקהל, ולא מוזכר שם ספר תורה? אמנם הרי"ף כתב: "ולמה נותנין אפר מקלה על גבי ספר תורה? א"ר יהודה בן פזי: כלומר, 'עמו אנכי בצרה'". וכנראה שכך היתה גירסתם בגמ', ואף שבכסף משנה ובב"י הקשה על הרמב"ם שאין מקור לזה, בכל זאת כך פסק המחבר בשו"ע.

שמים את האפר קודם תפילת שחרית (מ"ב סק"ו).
אחד מן העם נותן את האפר על ראש הנשיא ועל ראש אב בית דין, וכדי שיתביישו יותר אין שמים את האפר בעצמם, דהבושה גדולה יותר כשמתבזה על ידי אחרים, והכל כדי להגדיל את הצער. ושמים את האפר על ראש הגדולים, "דעל גדולי הדור לסבול עוונות הדור על שלא הספיקה זכותם לעצור בעד הרעה" (ערוה"ש סק"ב).

אדם של צורה

כתוב בגמ': "אם יש זקן והוא חכם - אומר; ואם לאו, אומר חכם; ואם לאו, אומר אדם של צורה". ופירשו רש"י ותוס' שאדם של צורה הכוונה בעל קומה, שהוא מי שישמעו ויקבלו דבריו למרחק את הלב. אולם הרא"ש כתב שגם הוא תיאור של חכמה, ואדם של צורה הוא תלמיד חכם שלא למד כמו החכם (עוד פי' מובא שם - אדם שראוי למנותו פרנס על הציבור). ופירש הטור שמעמידים את החכם שביניהם אע"פ שהוא אינו חכם לפי האמת.

ביתו ריקם

פירשו בגמ': מאי ביתו ריקם? ריקם מן העבירה. ומפרש הרמב"ם דהיינו לומר שלא יהא בבניו ובבני ביתו וכל הנלוים אליו בעלי עבירה. דאילו ללמד שלא יהא הוא עצמו בעל עבירה, מ"פרקו נאה" שמעינן ליה, שמאחר שצריך שאפילו בילדותו לא יצא עליו שם רע, כל שכן שבזקנותו לא יהיה בעל עבירה (ב"י).

דברי כיבושים

בפירוש מונח זה כתב רש"י: "לשון עצירה כמו מכבש שכובשין ודוחקין את הלב לעשות תשובה". וב"ח בשם ר"ח כתב: "שמגלים סתרי מעשיהם, מלשון 'בהדי כבשי דרחמנא למה לך'". אמירת דברי הכיבושים מובאת במשנה לפני סדר התפילה, וכן כתב המחבר: "ואחר שגומר זה דברי כיבושים, עומדים בתפילה". ונראה ממ"א (סק"ו) שהוא הדין בכל פעם שאומרים דברי כיבושים, יש לאומרם לפני התפילה כדי שיתפללו בלב נשבר אחר כך.

סדר הברכות

עיינ בטור שהאריך לפרט את כל נוסח התפילה של אותו יום.

מדברי הרמב"ם (הל' ה') משמע שזכרונות, שופרות ו"אל ה' בצרתה לוי" וכו' עד "תפילה לעני כי יעטוף" - נאמר קודם שיתחיל ברכת גאולה ("ראה בעינינו"). וכתב מגיד משנה שדבריו צריכים עיון, שלשון המשנה מוכח כדעת רש"י שכל פרק שייך לברכה אחרת של העמידה, וכן כתבו הרמב"ן, ר"ן וטור. ואם כך היא כוונת הרמב"ם היה לו להסביר זאת. במשנה לא מוזכר משה, אלא "מי שענה לאבותינו על ים סוף" וכו', וכן אנחנו אומרים בסליחות. אבל הרמב"ם והטור כתבו גם משה, וצ"ע, הלא משה רבנו לא צעק. אדרבה, משה אמר להם: "די ילחם לכם ואתם תחרישון"? (ערוה"ש סק"ד). ואולי יש לתרץ את קושיית ערוה"ש שאח"כ כתוב שה' אמר למשה: "מה תצעק אלי", משמע שצעק.

באיזו תפילה?

נחלקו הראשונים באיזו תפילה מוסיפים את שש הברכות הללו. הר"ן כתב שמהגמ' משמע שלא היו אומרים הסדר הזה בבוקר, וכמו כן כתב ר' חננאל שאמרו את הסדר הזה רק בנעילה. והר"ז (ברכות א,ב) אמר שהיו מייחדים תפילה מיוחדת ("כעין מוסף", ואולי כוונתו לנעילה) לומר כ"ד ברכות הללו. אולם ב"י כתב שראייתו אינה ראייה, ולא מצינו יום שמתפללים ארבע תפילות (כלומר, מלבד מוסף) חוץ מיום כיפור. אמנם הרמב"ם והטור כתבו שאומרים את הסדר הזה בשחרית ובמנחה. וכתב המגיד משנה שמכיון שהגמ' סתמה ולא

פירשה, מן הסתם אומרים את הסדר הזה בכל תפילות היום, וכן כתב הרמב"ן.

כתב הטור שבמנחה קורין "ויחל" ומפטירין "שובה". ועיין ערוה"ש (סק"י) שהקשה "ולא ידעתי למה לא יפטירו 'דרשו' כבכל תענית ציבור".

אינן מעכבות זו את זו

כתב הרא"ש (ראש השנה פרק ד אות יד) ששש ברכות הללו אינן מעכבות זו את זו, ואם אינו יודע את כולן - יאמר מקצתן. אולם מלכויות, זכרונות ושופרות של ראש השנה מעכבות זו את זו, ואם אינו יודע את כולם - לא יאמרן כלל.

"עננו"

כתב הר"ן שאין אומרים את תפילת התענית ("עננו") בתעניות הללו, דשש הברכות הללו באות במקומה, וכן הרמב"ם לא הזכיר שאומרים תפילת תענית. אולם הרמב"ן כתב שמאריכים בברכת גואל ישראל בנוסח זה של תפילת תענית, ואומר בה "עננו ביום צום תעניתנו". וכן כתב הטור, וכתב עוד שאומרים את כל הנוסח שאנו אומרים בעת עצירת גשמים "עננו בורא עולם במדת הרחמים" וכו'.

גם אבודרהם כתב שאומרים "עננו". אמנם לפי דבריו אומרים אותה כברכה בפני עצמה, ומוסיפים שבע ברכות ולא שש, ועיין ב"י שהקשה עליו בזה.

בגבולין

כתב הר"ן שכיון שבתחילת המשנה ענין התקיעות לא הוזכר כלל מוכח שהברייתא חולקת על המשנה בזה. ולפי המשנה, בגבולין אין תוקעים בין כל ברכה וברכה כמו במקדש, אמנם תוקעים היו בסוף התפילה, וכן דעת הרמב"ם.

אולם לדעת רש"י גם לפי תנא דמתניתין תוקעים בין כל ברכה וברכה כמו שכתוב בברייתא, ואין הבדל בין הנעשה במקדש ובין הנעשה בגבולין, אלא שבגבולין עונין "אמן" על כל ברכה וברכה, ובמקדש אין עונין "אמן" אלא אומרים אחרי כל ברכה "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", דאין "אמן" במקדש. מגיד משנה כתב שדעת האחרונים כדעת רש"י, וכן כתב הטור.

שאר צרות

כתב הר"ן שאומרים את זה הסדר על כל הצרות, ולא רק על צרת עצירת גשמים. אולם מהרמב"ם משמע שאין אומרים את הסדר הזה אלא בארץ ישראל ועל עצירת גשמים בלבד.

תפילת נעילה

עייין ר"ן (לקמן ט, א ד"ה גמ') שדן בארוכה אם יש להתפלל תפילת נעילה בתעניות הללו. מסקנתו היא שבג' תעניות האמצעיות וכן בז' תעניות האחרונות בוודאי יש להתפלל תפילת נעילה, ונראה שאף בג' תעניות הראשונות יש לעשות כן. אבל עכשיו לא נהגו להתפלל נעילה בתעניות שגוזרים על הצרות ועל הגשמים.

וכן נראה מהרמב"ם, שבכל תענית מתעניות הצרות שגוזרים על הציבור מתפללים תפילת נעילה בכל מקום, וכן דעת הראב"ד. וכתב המגיד משנה, שכן עיקר אע"פ שלא נהגו כן. אולם הטור סובר שאין מתפללים נעילה אלא בשבע התעניות האחרונות בלבד.

יוצאים לבית הקברות

שאלו בגמ': למה יוצאים לבית הקברות, והביאו על זה שני טעמים. וכתב הר"ן שאע"פ שאין זה מוזכר לא במשנה ולא בברייתא - כן נהגו, ולכן שאלו על זה. ורש"י העיר שבירושלמי מובא שיוצאים לבית הקברות. וכן מובא ברמב"ם ובטור.

כתב הטור בשם סידור הגאונים שיוצאים לבית הקברות אחר קריאת הספר, לפי שאז נתקבצו כל העם. אמנם הרמב"ם כתב שיוצאים אחרי שמתפללים, וכן כתב המחבר.

כתב הר"ן שאין מוציאים לא את התיבה ולא את ספר התורה לבית הקברות, שלא כמנהג כמה מקומות שנהגו כן. בגמ' מובאים שני טעמים למנהג זה:

- לבטא "הרי אנו חשובין לפניך כמתים".
- כדי שיבקשו עלינו מתים רחמים.

וכתוב בגמ': "מאי בינייהו? איכא בינייהו קברי עכו"ם". אמנם כתב הר"ן שחס וחלילה ללכת לקברי גויים, ולכאורה הר"ן כתב כן רק לפי הטעם השני.

הרמב"ם, הטור וכן המחבר הביאו רק את הטעם הראשון, וכתב הרמ"א, "ולפי זה אם אין קברי ישראל, הולכים על קברי כותים". ומ"א (סקי"א) כתב שלפי הטעם השני אין ללכת לקברי עכו"ם, ובפרט לפי הנוסח שאנו אומרים בבית הקברות בוודאי צריך דוקא קברי ישראל. ולבד כל זה, בוודאי אין נכון להתפלל במקומות שמעמידים גילולים על קבריהם (מ"ב סקי"ד).

בזמן הזה

עיינ מ"ב (תקעה סקכ"ה) שהאחרונים הסתפקו אם נוהג היום סדר תעניות אלו גם בארץ ישראל. ועיין שערי תשובה (שם סק"א) בשם ברכי יוסף ששמע מזקני ירושלים וזקני חברון שעשו פעם אחת מעשה בזה. וכתוב שם שבכל מקרה לאו דבר שכיח הוא, אלא רק פעם בששים או שבעים שנה.

מגילת תענית

עיינ גפ"ת יז, ב - יח, ב (כל הכתוב □ בגיזרין)
רי"ף ור"ן ו, ב - ז, א; רא"ש אות כד
טור, ב"י ושו"ע תקעג, א

בכמה מקומות בש"ס מוזכר מגילת תענית. מגילת תענית נכתבה בסוף ימי בית שני והיא כוללת 35 תאריכים שבהן היו מאורעות משמחים ולכן באותם ימים אסור לצום בהם ובחלקם אף אסור להספיד ואף לצום לפנייהם ולאחריהם. למסקנת הגמ' (ראש השנה יט, ב) בטלה מגילת תענית, וכל הימים הכתובים במגילת תענית שלא להתענות בהם - מותר להתענות בהם וכל שכן לפנייהם ולאחריהם, חוץ מחנוכה ומפורים. הר"ן כתב שלכאורה כי אמרינן דבחנוכה ובפורים לא בטלה מגילת תענית, לא בהן בלבד אמרו, אלא אף לפנייהם ולאחריהם. ולפי זה יהיה אסור להתענות ביום שלפני חנוכה, וכן צ"ע על תענית אסתר כפי שנראה בהמשך. וכן שבתות, ראשי חודשים וימים טובים - לפנייהם ואחרייהם מותר, דכיון שהם דברי תורה אין צריכים חיזוק. כתב הראב"ד דדוקא יחיד יכול להתענות באותם ימים המוזכרים במגילת תענית, אבל אסור לציבור לגזור תענית באותם ימים, ואפילו לפנייהם ולאחרייהם אסור. ראיתו ממה

שכתוב בגמ' דרב נחמן גזר תענית בי"ב באדר, ואמרו לו: "והא יום טוריינוס הוא?" והרי בימי רב נחמן כבר בטלה מגילת תענית, וכי הוי יום טוריינוס מאי הוי? אלא מכאן משמע דאע"פ שבטלה מגילת תענית, אין גוזרין לכתחילה בימים אלו תענית על הציבור. והרא"ש והטור הביאו את דברי הראב"ד בלי חולק.

הר"ן דחה את ראיתו, דרצו לשאול בגמ' אפילו למאן דאמר שמגילת תענית לא בטלה.

וכתב ב"י שהמנהג כר"ן, ואין מדקדקים כלל בימי מגילת תענית לא ליחיד ולא לציבור. ויש לתמוה על הטור שכתב כראב"ד ולא כתב שאין המנהג כן.

תענית אסתר

עיין גפ"ת מגילה ב,א

ר"ן מגילה א,ב (ד"ה ואימא תריסר ותליסר)

רא"ש מגילה פרק א אות א, שם אמצע אות ח

רמב"ם תעניות ה,ה

טור, ב"י ושו"ע תרפו, א-ג

בעקבות מגילת תענית, האם מותר לצום בי"ג?

כאמור לעיל, במגילת תענית ציינו את הימים שאסורים בהספד ובתענית, ואחד מהם הוא פורים. וכל מקום שכתבו במגילת תענית דלא למספד בהון - אסור גם לפניהם וגם לאחריהם. ואע"ג שבטלה מגילת תענית, לגבי חנוכה ופורים לא בטלה. ומכאן היה נראה שאסור להתענות בי"ג באדר. אולם מנהג כל ישראל להתענות בי"ג אדר, דאע"ג שלגבי חנוכה ופורים מגילת תענית לא בטלה, לענין דין לפניהם ואחריהם בטלה.

בתשובה לשאלת טעם אפשרות הקדמת קריאת מגילת אסתר לי"ג, תירצה הגמ': שפשוט שאפשר לקרוא בי"ג, דיי"ג זמן קהילה לכל היא. ופירש רש"י שבי"ג כולם (גם הפרזים וגם המוקפים) נקהלו לעמוד על נפשם נגד אויביהם, ועיקר הנס בו היה. והקשה על זה הרא"ש הרי לא מציינים את הנס ביום המלחמה אלא ביום המנוחה מהמלחמה. לכן כתב הרא"ש שהטעם האמיתי הוא מהקל וחומר שמובא בגמ' שם, אם לפני ולאחריו קורים, וודאי בו אפשר גם לקרוא.

אמנם הרא"ש והר"ן הביאו את ר"ת שפירש את הגמ' שבאותו דור נקהלו בתענית לבקש רחמים בזמן המלחמה. ומצאו כאן סמך לתענית אסתר שאין לו מקור בשום מקום אחר. והעיר הרא"ש שלפי טעם זה תענית אסתר היתה תקנה קדומה עוד לפני שבטלה מגילת תענית.

הר"ן הביא את תירוציהם של הרמב"ן והרז"ה לגבי תענית אסתר ודחה אותם. ואחר כך הביא תירוץ בשם הרב אלברגלוני: מכיון שראינו שדעתם של חכמים להקל ולבטל את מגילת תענית, אע"פ שלא בטלו חנוכה ופורים, אין לנו להחמיר בהם ודי לנו לפסוק כשמואל שפסק להקל כרשב"ג שאמר דלפניהם ולאחריהם מותר. וכן מסקנת הרא"ש (מס' מגילה פרק א אות ח).

שלשה ימים

במסכת סופרים מובא שרבותינו שבמערב מתענין באדר שלש תעניות של אסתר (בה"ב שלאחר פורים). ואע"פ שאסתר עצמה צמה בניסן - לא רצו להתענות בניסן כיון שנגאלו בו אבותינו והוקם המשכן. וכתב ב"י שאין אנו נוהגים כן כדי לא להכביד על הציבור. וערוה"ש (סק"ג) כתב שלא שמענו על מנהג זה כלל.

בערב שבת

כשחל פורים במוצאי שבת מתענים ביום חמישי, ולא ביום שישי, מפני שבתענית מרבים בסליחות ותחנונים ולכן אין לקובעה בערב שבת דלא יוכלו להכין את צורכי השבת. ערוה"ש (סק"ג) כתב עוד שאין זה כבוד להיכנס לשבת כשהוא מעונה.

עוברות ומניקות

כתב דרכי משה בשם אגודה ומחזור ויטרי דיכולים להקל בתענית זו למעוברות ומניקות וכואבי עינים, ויפרעו אחר כך. אבל אסור לבריאיים לפרוש מן הציבור. וכן כתב בשו"ע שתענית זו אינה חובה, ולכן יש להקל בה לעת הצורך.

לפרוע צום שהפסיד

בכל תעניות ציבור שאדם נמנע מלהתענות, מחמת איזה חולי וכדומה, אין צורך לפרוע את התענית, אולם כאן כתב

הרמ"א ויפרעו אחר כך (ולפי הישועות יעקב הכוונה לאותם כואבי עינים). הגר"א הסביר טעם ההבדל, דתענית זו אינה חובה לאותו יום, שיש שהיו מתענים ג' ימים בחודש אדר זכר לתענית של אסתר. ומכיון שאין הוא קבוע לאותו יום אם נמנע ממנו להתענות, חייב להשלים. אמנם כל זה אינו לפי שיטת ר"ת דלעיל, דלפי ר"ת באמת התענית נקבעה בי"ג באדר כנגד התענית שצמו כלל ישראל באותו דור בי"ג באדר, ואין לה שייכות לתעניות של אסתר בחודש ניסן. ולכן לפי ר"ת לא יהיה צורך לפרוע אם לא צם בתענית אסתר.

ברית מילה ביום ה' כשחל פורים ביום א'

עוד כתב הרמ"א שאם חל פורים ביום א' ומתענים ביום ה' שלפניו. ואם חל ביום זה ברית מילה, מותר לאכול בסעודת המילה ולמחר ביום ו' יתענו האוכלים. וכתב מ"ב (סק"ז) שלפי הרמ"א כל המסובים בסעודת המצוה אינם חייבים לצום, ויכולים לאכול אפילו בבוקר לפני סעודת המצוה (ועיין שעה"צ סקט"ז). אכן כולם צריכים להתענות למחר.

אמנם ערוה"ש (סק"ה) כתב ששמע מהגר"א שבעלי הברית אוכלים ואינם חייבים להשלים ואפילו באינו נדחה, וכן בג' תעניות לבד מתשעה באב, דיו"ט שלהם הוא.

אולם הט"ז, א"ר וערוה"ש חלקו על הרמ"א בזה, ודעתם דהתענית נקבעה דוקא לאותו יום ה', וע"כ לכולם אסור לאכול ביום ה', ויעשו סעודה בלילה. אמנם בעלי הברית (האב, המוהל והסנדק) יכולים לאכול ביום ה' אחר המילה ואינם צריכים לצום למחרת. וכתב מ"ב (שם) שיש אחרונים שהסכימו עם הרמ"א, וגם פמ"ג כתב שהמיקל בזה כרמ"א לא הפסיד.

אין גוזרין תענית בתחילה בחמישי

עיין גפ"ת יח,ב (אין גוזרין - סוף הפרק)

רי"ף ור"ן ז,א; רא"ש אות כה

רמב"ם תעניות א,ה

טור, ב"י ושו"ע תקעב,א

כתוב במשנה: "אין גוזרין תענית על הציבור בתחילה בחמישי, שלא להפקיע השערים. אלא שלש תעניות הראשונות:

שני וחמישי ושני. ושלוש שניות: חמישי שני וחמישי. ר' יוסי אומר: כשם שאין הראשונות בחמישי, כך לא שניות ולא אחרונות". הרמב"ם והטור פסקו כר' יוסי.

"שלא להפקיע שערים" - רש"י פירש את דברי התנא קמא, לפי שהרואים שקונים ביום ה' בערב לצורך ב' סעודות גדולות, לצורך סעודת הלילה ולצורך סעודת שבת, תמהים, וסבורים שרעב בא לעולם. אבל משהתחילו כבר להתענות - יודעים שזה בגלל התענית.

אמנם הלכה כר' יוסי, ובכל סדרה של תעניות צריכים להתחיל דוקא מיום ב', דכיון שהיה פסק זמן בין הסדרות, אין העולם זוכרים שריבוי הקניות הוא בגלל התענית, ולכן בכל סדרה מתחילים מחדש.

כתב הר"ן שמהטעם הזה המובא במשנה משמע שהדין כן בכל תענית שגוזרים על הציבור. אולם הר"י כתב שדין זה אינו אלא בתענית גשמים, שאז השער מתייקר כשרואים שמתענים על הגשמים. אמנם מתוס' לעיל דף י, א משמע שלא חלקו כן. והוסיף הר"ן בשם הר"י שאף שבעקבות קניית שתי סעודות גדולות ברצף בכל מקרה תהיה הפקעת שערים, בכל זאת לא רצו חכמים שתהא הפקעת השערים בתחילה בה', מפני כבוד השבת. הרמב"ם לא הזכיר את הטעם שלא להפקיע את השערים. וכתב המגיד משנה שהרמב"ם לא הזכירו לפי שאפילו במקום שאין לחוש לכך, כגון בעיר שרובה עכו"ם, הדין כן. "וכן כתבו הגאונים שבשום מקום אין גוזרים תענית לכתחילה אלא בשני, וכן נהגו, ועיקר". וכן פסק המחבר.

אמנם כתב מ"א (סק"ב) שאפשר שבמקום דלא שכיחי מפקיעי שערים מותר לגזור תענית ביום ה', וכן נוהגים (והביאו מ"ב סק"ג וערוה"ש סק"א).

ראש חודש, חנוכה ופורים

עיין גפ"ת יח, ב

רי"ף ור"ן ז, א-ב; רא"ש אות כה

רמב"ם תעניות א, ז

טור, ב"י ושו"ע תקעב, ב

כתוב במשנה: "אין גוזרין תענית על הציבור בראשי חודשים, בחנוכה ובפורים, ואם התחילו אין מפסיקין, דברי רבן גמליאל. אמר רבי מאיר: אף על פי שאמר רבן גמליאל אין מפסיקין, מודה היה שאין משלימין, וכן תשעה באב שחל להיות בערב שבת".

כתוב בגמ': "וכמה הויא התחלה?" כלומר, כמה זמן נחשב התחלה, שאז כבר אין מפסיקים את התעניות? "רב אחא אמר: שלש". כלומר, אם כבר התענו שלש תעניות, שני חמישי ושני קודם שהגיעו ימי השמחה, שוב אין מפסיקים את התעניות. "רב אסי אמר: אחת". כלומר, אפילו אם רק התענו תענית אחת הרי זה נחשב התחלה ואין מפסיקים את התעניות. וכן ההלכה (רי"ף ורא"ש).

ואף על פי שראש חודש איקרי מועד מדאורייתא, אין הוא יום משתה ושמחה. וכתב הרמב"ם שגם בחול המועד אם התחילו אין מפסיקים, וכן כתב המחבר. ועיין שעה"צ (סק"ג) דאף שימי חול המועד הם ימי שמחה מדאורייתא, האיסור להתענות בחול המועד הוא איסור דרבנן.

יש אומרים שאם לא עלה על דעתם שבהמשך הימים תפגע אחת התעניות באחד מאלו הימים, אף אם התחילו מפסיקים (מ"ב סק"ד).

מפסקי התוס' (פרק א, יז) משמע דהיום אפילו אם התחילו מפסיקין, דכיון שאין תענית ציבור בבבל - כל התעניות שלנו הם תעניות יחיד ומפסיקים ופורעים ביום אחר. אולם כתב ב"י שאינו נראה כן משאר הפוסקים. אמנם מ"א (סק"ד) כתב בשם הב"ח שנוהגים כפסקי התוס', וכן פסק ערוה"ש (סק"ב). אולם עיין שעה"צ (סק"ב) שאין נוקטים כן, דכל הפוסקים שהעתיקו דין זה להלכה אין סוברים כן.

וכתב ערוה"ש (סק"ג): "יראה לי דבתענית יחיד כשקבל עליו להתענות כך וכך ימים, מפסיק גם בשארי ימים שאין אומרים תחנון, דכיון דימים אלו הוחזקו אצלנו שאין להתענות בהם, וודאי שגם דעתו היה כן אם לא פירשן בפירוש".

מתענה ומשלים

"אמר רב יהודה אמר רב: זו דברי רבי מאיר שאמר משום רבן גמליאל, אבל חכמים אומרים: מתענה ומשלים. דרש מר זוטרא משמיה דרב הונא: הלכה, מתענה ומשלים".

וכן מסקנת הגמ' (עירובין מא,ב) דט' באב שחל להיות בערב שבת - מתענה ומשלים, ואע"פ שנכנס לשבת כשהוא מעונה. ולדידן אין ט' באב יכול לחול בערב שבת, ואמנם יש נפקא מינה לדין עשרה בטבת שחל להיות בשבת, שמתענים ומשלימים.

כתב הרא"ש, מתענה ומשלים ואפילו בתענית יחיד. וכן כתוב בירושלמי שאם ירצה להשלים תענית יחיד יכול להשלים, ולא חשיב כמתענה בשבת. ועיין סי' רמט שיש חולקים בדין זה. וזה לשון הרמ"א שם: "ויש אומרים דלא ישלים אלא מיד שיוצאים מבית הכנסת יאכל (ואפילו קודם צאת הכוכבים). לכן בתענית יחיד לא ישלים וטוב לפרש כן בשעת קבלת התענית, ובתענית ציבור ישלים, והכי נהוג".

ט"ו בשבט

כתב הגהות מיי' (הלכות שופר פ"א) שמכיון שאין מתענים בראש השנה, וכל ארבעה ראשי שנים נשנו בהדי הדדי, אין להתחיל סדרת תעניות שיחול ט"ו בשבט באחד מהם (כן יוצא לפי פי' הב"י, וכן פסק המחבר). לכן, התענית נדחית לשבוע שאחרי זה. אמנם אם התחילו אין מפסיקים.

אמנם כל זה בתענית, אבל יחיד שקיבל עליו שלא לאכול בשר מהיום כך וכך ימים - אסור לו לאכול אפילו בשבת ויו"ט שהרי אין חיוב לאכול בשר דוקא, אלא אם כן אומר שלא היה דעתו על שבתות ויו"ט. וציבור שגזר כהאי גוונא תלוי בבית דין איך היתה כוונתם (מ"א סק"ה). והוא הדין כל דבר שקבלו היחיד או הרבים כמו יין ושכר ודגים וכיוצא בהם.

פרק שלישי - סדר תעניות אלו

מתריעין עליהן מיד

עיין גפ"ת יט, א □ כ, א (סדר תעניות □ חמה למשה)
 רי"ף ור"ן ז, ב; רא"ש אות כו
 רמב"ם תעניות ב, טז-יח
 טור ב"י ושו"ע תקעה, ח

מתריעין עליהם מיד

סדר תעניות שלמדנו לעיל בפרקים ראשון ושני נקבע במקרה של צרה שסובלת דיחוי של שלש סדרות של תעניות בהדרגה, והיינו דוקא כשלא ירדו גשמים כלל, דאפילו אם הגשמים יגיעו באיחור יהיו פירות השנה כתקנן. אבל יש דברים שאינם סובלים שום דיחוי, ומשנתנו דנה בצרות הללו שמתריעין עליהם מיד (ר"ן).

ומסבירה הגמ' שכל הסדר של התעניות שלמדנו לעיל היינו דוקא כשלא ירדו גשמים כלל, אבל אם ירדו גשמים ברביעה ראשונה וצמחו העשבים ואחר כך כמשו - מתריעין עליהם מיד, שאם לא יתוקנו במהרה יופסדו לגמרי (ר"ן).

נחלקו הראשונים בכוונת המשנה "מתריעין עליהן מיד". רוב הראשונים סוברים שמתחילים את סדרי התעניות ומתענים שני וחמישי ושני, ונוהגים בהן כל חומר שבע האחרונות (כן פרשו רש"י, תוס', ר"ן וטור). אולם הרמב"ם כתב שמתעניין וזועקין. וכתב הרמב"ם (תעניות ג, יא) שאין גוזרים תעניות עם חומרות הללו של יום הכיפורים אלא בגלל המטר. כלומר, לפי הרמב"ם בכל התעניות שקובעים על צרות למיניהם, חוץ מתעניות גשמים, רק מתענים ומתפללים, אבל אין בהן החומרות של חמשה עינויים ואין מתחילים לצום מבערב. ומלשון המחבר (סעיף י') נראה שפסק כרמב"ם.

יבשו

במשנה כתוב: "אבל צמחים ששנו מתריעין עליהן מיד".
 כתוב בגמ': "דוקא נשתנו, אבל יבשו לא". ושואלת הגמ':

”פשיטא? נשתנו תנן! לא צריכא דהדר אקון, מהו דתימא אקנתא מילתא היא, קמ”ל.”

רש”י כתב כאן שני פירושים. לפי הלישנא בתרא, הסיבה שלא מתריעים מיד, היא בגלל שכל שהתחילו לצמוח, אף שיבשו, אין המצב חמור כל כך, וכנראה ימשיכו לצמוח ואין צורך להתריע עליהם. אולם לפי הלישנא קמא של רש”י הפירוש הוא הפוך, ומכיון דיבשו הצמחים שוב אין להם תקנה בשום פנים. וכן פסקו הרמב”ם, הראב”ד והטור, וכתב המגיד משנה שכן עיקר, ואם יבשו לגמרי אין מתענים כיון שאין להם עוד תקנה.

פסקו הגשמים

וכן אם פסקו הגשמים בין גשם לגשם (בין רביעה ראשונה לשניה) ארבעים יום, מתריעין מיד ומתענים עד שירדו הגשמים או עד שיעבור זמנם.

ירדו לצמחים ולא לאילנות

ירדו לצמחים ולא לאילנות, כגון שירדו מעט גשמים בנחת ואין מספיקים לאילנות, מתריעים לפני הפסח, שפסח הוא זמן הוצאת פרח האילנות. ירדו לאילנות ולא לצמחים, כגון שירדו בגבורה, מתריעין מיד. ירדו לצמחים ולאילנות ולא ירדו כדי למלא בהן הבורות לשתייה, מתריעין עליהם לפני החג עד שירדו כדי מילוי הבורות. ואם אין להם מים לשתייה מתריעים עליהם מיד אפילו בימות החמה.

באפרכיא שלהם

כתוב בגמ’ שעל כולם אין מתריעים אלא באפרכיא שלהם. ופירש רש”י באותה מלכות שכלו שם מי בורות, שיחין ומערות. וכן כתב הטור שאין מתריעים אלא במקום הצריך להם.

עיר שלא ירדו עליה גשמים

עיון גפ"ת כ,א-ב (וכן עיר - תפילין ומזוזות)
 רי"ף ור"ן ח,א; רא"ש אות כו
 רמב"ם תעניות ב,ב
 טור, ב"י ושו"ע תקעו,יב

כתוב במשנה: "עיר שלא ירדו עליה גשמים... אותה העיר מתענה ומתרעת, וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות. רבי עקיבא אומר: מתריעות ולא מתענות". הלכה נפסקה כתנא קמא, וכל סביבותיה באותה מלכות מתענות מפני שאותה העיר שלא ירדו עליה גשמים תלך לקנות תבואה באותה העיר, ויהיה בה רעב (רש"י) או כדי להשתתף בצרתם (ר"ן). וכן בכל אותה אפרכיא מבקשים עליהם רחמים, אבל אינם מתריעים בשופר אלא באותה העיר בלבד.

דבר ומפולת

עיון גפ"ת כ,ב - כ,א (וכן עיר - ועבדינן להו שלמא)
 רי"ף ור"ן ח,א; רא"ש אות כו
 רמב"ם תעניות ב,ה-ו; שם,יב
 טור, ב"י ושו"ע תקעו,ב-ה

כתוב במשנה: "וכן עיר שיש בה דבר או מפולת, אותה העיר מתענה ומתרעת וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות... איזהו דבר? עיר המוציאה חמש מאות רגלי, ויצאו ממנה ג' מתים בג' ימים זה אחר זה". וכתוב בגמ': אם מתו "ביום אחד או בד' ימים, אין זה דבר", דדבר זה אינו קבע, אלא אקראי בעלמא. וכן אם מתו שנים ביום אחד, והשלישי למחר או ביום ג' - דדבר אינו אלא ג', וכל אחד מת ביום אחר.

לומדים בגמ' שמספרים הללו הם לאו דוקא, אלא באים ללמד שהכל הולך לפי אותו יחס: "עיר גדולה מוציאה אלף וחמש מאות רגלי, כגון כפר עכו, ויצאו ממנה ט' מתים בג' ימים זה אחר זה, הרי זה דבר; ביום אחד או בד' ימים, אין זה דבר". עיון ערוה"ש (סק"ז) ששלשה מתים בשלשה ימים הוא ביישוב שגודלו עד 500 איש, ובפחות מג' מתים בג' ימים לא היו

דבר בשום מקום, אפילו ביישוב קטן. וכן אפילו אם יש מעט יותר מ-500 איש, אין זה משנה עד שיהיו שם 1000 איש, ואז צריכים ששה מתים בג' ימים, וכן לפי החשבון הזה תמיד. (דאם לא כן, ביישוב של 250 איש, לפי החשבון, יצטרכו מת וחצי לג' ימים, וזה לא יתכן!)

כתב הרמב"ם, שחשבון זה אינו כולל נשים וקטנים וזקנים ששבתו ממלאכה. ונחלקו המפרשים במקור דברי הרמב"ם:

- המגיד משנה כתב שהרמב"ם למד דין זה מלשון המשנה: "רגלי", דלשון "רגלי" משמע הגברים לבד מטף.
- הר"ן כתב שהרמב"ם למד את זה מלשון "מוציאה", שהנשים והקטנים והזקנים רגילים לישיב בבית ולא לצאת החוצה (הגהות הב"ח על הר"ן).
- ב"י כתב שהרמב"ם למד כן מהירושלמי: "בתים שאמרו בריאים ולא מרועעים, ודכוותיה בחורים, אבל לא זקנים". וכי היכי דממעט זקנים יש למעט קטנים ונשים, לפי שהן חלושי מזג.

וכתב הלבוש שאין מונים את אלו לא במנין המתים ולא במנין החיים.

כל זה אם מתו על מיטתם, אבל אם אחד מהם נהרג או נטבע או שהיה חולה מכבר, אין זה בחשבון (ערוה"ש סק"ו). אם היה דבר בארץ ישראל, שאר הגלויות מתענות עליהם. והטעם כתוב בגמ': אם גבירה לוקה, שפחה לא כל שכן. וכתב הר"ן דדוקא אם פשט הדבר בכל ארץ ישראל, אבל אם לא - אין מתענים, דהא איכא גבירה שאינה לוקה, ושפחה תינצל עמהן.

כתב הר"ן שסוריה איננה בכלל ארץ ישראל, דכיבוש יחיד לא שמיה כיבוש, והביאו מ"א (סק"א).

אם היה דבר בחוץ לארץ, ושיירות הולכות ובאות ממדינה זו למדינה אחרת - שתיהן מתענות אף על פי שהן רחוקות זו מזו. אבל אם אין שיירות הולכות אין הרחוקות מתענות, אך כל סביבותיה מתענות כדי להשתתף בצרתם (מ"ב סק"י).

כתב מ"א (סק"ב) שהיום אין מתענים כלל בשעת הדבר, שבדוק ומנוסה הוא שיש יותר סכנה שהדבר יתפשט כשאינן אוכלים ושותים. אלא מרבים בתפילות ובאמירת פרשת הקטורת, ומרבים בצדקה (ערוה"ש סק"ט). ובזוהר בראשית כתוב

דאמירת פרשת הקטורת עוצרת המגיפה, ושיקחו מ' אנשים יראי אלקים, עשרה בכל רוח מהעיר, ויאמרו פרשת הקטורת, ויעשו כן ג' פעמים, וכל העם ייכנסו לבית הכנסת ויאמרו פרשת הקטורת (ערוה"ש שם).

חזירים

כתוב בגמ': אמרו ליה לרב יהודה איכא מותנא בחזירי, גזר תעניתא, משום דדמייך מעייהו לבני אדם. וב"י כתב דכיון שרב יהודה עבד עובדא וליכא מאן דפליג עליה - נקטינן כוותיה, "ואיני יודע למה השמיטוהו הפוסקים". אבל אין מתענים אם היה דבר בשאר בהמות. כתב הר"ן שיש שלמדו מכאן בקל וחומר שגזירים תענית אם יש בעכו"ם דבר (תוס'). ואחרים חולקים ואומרים דעכו"ם וישראל, מפני שהן שתי אומות, אין עונשן שוה והם נידונים לפי מעשיהם, מה שאין כן בחזירים. והגיה הרמ"א בדרכי משה שר' אברהם מפראג פסק כסברא הראשונה, וכן פסק המחבר.

מחלות מדבקות

וכן מתענים על המחלות, כגון אם יש אסכרה בעיר להרבה אנשים ומתים ממנה, מתענים ומתריעים, ואם אין מתים ממנה, אין מתענים ואין מתריעים. כתב ב"י שבאסכרה ומחלות אחרות אין צורך בג' מתים בג' ימים, כמו שראינו לעיל לגבי דבר, וכן הגיה הרמ"א בשו"ע. והטעם, דכל שאין ג' מתים בג' ימים אינו דבר קבוע אלא אקראי בעלמא ואינו עשוי להתעכב, הלכך אין מתענים עליו מה שאין כן לגבי אסכרא. ועיין מ"ב (סקי"ח) שצריכים שיהיו הרבה אנשים חולים מחולי זה, כלשון המחבר, אבל אין צורך שימות יותר מאדם אחד כדי להתחיל להתענות. כתב מ"א (סק"ג) והוא הדין כשאבעבועות פורחות בתינוקות ומתים, יש לגזור תענית. ובשליה כתב דכל אחד יבריח את בניו מן העיר בעת הזאת, ואם לא עשו זאת - חייבין בנפשותם.

חיכוך

כתב הרמב"ם: וכן חיכוך לח הרי הוא כשחין פורח, ואם פשט ברוב הציבור מתענים ומתריעים עליו, אבל חיכוך יבש צועקים עליו בלבד.

מקור דברי הרמב"ם הו מגמ' (בבא קמא פ,ב): "מתריעין על החיכוך בשבת", ואותיבנא מדתניא: "ושאר מיני פורעניות הבאים על הציבור, כגון על חיכוך, לא היו מתריעין אלא צועקין", ואסיקנא ד"לא קשיא, כאן בלח כאן ביבש, דאמר ר' יהושע בן לוי שחין שהביא הקב"ה במצרים לח מבפנים ויבש מבחוץ". המחבר כתב: "ואם פשט ברוב הציבור". וכתב הב"ח שלדעתו גוזרים תענית בחיכוך לח, אפילו אינם מתים ממנה, שהשחין לח הוא כעין שהיה במצרים, והוא קשה כמוות. אכן בזה בעינן דוקא כשפשט ברוב הציבור, מה שאין כן בשאר מחלות. ומש"כ הרמ"א "דבאלו אין צריך שימותו בג' ימים... כמו בדבר" וכו', לא קאי המיתה על השחין, דבזה לא צריכים שימותו (ערוה"ש סקי"א).

מפולת

וכן מתענים על מפולת שבעיר. ואיזוהי מפולת? שנופלים בתים חזקים שלא היו ראויים ליפול ושעמדו על קרקע יציבה. אבל אם עמדו על שפת הנהר אין מתענים, אפילו אם הבתים היו חזקים, כיון דאפשר שהנהר שטף בהן מתחתיהם את יסודותם. וכן כל סביבותיה מתענות כדי להשתתף בצרתם (מ"ב סק"י).

כתב הריטב"א ששיעור המפולת הוא שלשה בתים. וכתב הרמב"ם: "וכן על הרעש והרוחות שמפילים הבנינים והורגים, מתריעים עליהם". וכתב המגיד משנה, שזה נכלל בכלל המפולת שהזכירו חכמים.

שדפון

עיון גפ"ת כב, א (על אלו - מתריעין עליהן)
 רי"ף ור"ן ח, א; רא"ש אות כז
 רמב"ם תעניות ב, יא
 טור, ב"י ושו"ע תקעו, ח

כתוב במשנה: "על אלו מתריעין בכל מקום - על השדפון ועל הירקון".

רש"י פירש ששדפון הוא בתבואה וירקון הוא חולי. אבל מהרמב"ם משמע ששניהם בתבואה. וכתב מ"א (סק"ו) ירקון - תבואה שהכסיפו פניה; שדפון - רוח שמריק הזרע מן התבואה. כתוב בברייתא בגמ': "ת"ר: על השדפון ועל הירקון בכל שהוא". ועוד כתוב במשנה: "מעשה שירדו זקנים מירושלים וגזרו תענית על שנראה כמלוא פי תנור שדפון באשקלון". ובגמ' העמידו את המשנה שמדובר בשיעור תבואה שאפשר לעשות ממנה מלא פי תנור פת.

לכאורה המשנה והברייתא סתרי אהדדי, שהמשנה נתנה שיעור (כמלוא פי התנור), והברייתא כתבה כלשהוא. הרמב"ם כתב: "ואפילו לא התחיל אלא במקום קטן כמלוא פי תנור, גוזרין עליו תענית ומתריעין". וכתב המגיד משנה שהרמב"ם מפרש שהאי "כל שהוא" יש לו שיעור, והיינו כמלוא פי תנור, וקרי ליה "כל שהוא" לפי שהוא דבר מועט.

אבל רש"י פירש שכיון שנראה כל שהוא - מתריעין מיד; ומלוא תנור דמתני' הוא להתענות. אי נמי מעשה שהיה כך היה. המגיד משנה הקשה על שני הפירושים של רש"י: לפי הלישנא בתרא, דמעשה שהיה כך היה, למה שקלו וטרו בגמ' אם כמלוא פי תנור תבואה או כמלא פי תנור פת. והלישנא קמא קשה, דבגמ' משמע שמתריעין היינו מתריעין ומתענים.

לכן, מסיק המגיד משנה שוודאי פירוש הרמב"ם הוא עיקר.

כתב הר"ן שאע"פ שאמרנו ש"מכה מהלכת (מתענים ו)מתריעין עליה בכל מקום", היינו דוקא לאלו שבאותה אפרכיא לפי שאפילו במכה מהלכת אין לחוש ליותר זה. וכבר למדנו לעיל, שבמכה שאינה מהלכת מתענים ואינם מתריעים.

ארבה

עיינ גפ"ת כב,א
 רי"ף ור"ן ח,א; רא"ש אות כז
 רמב"ם תעניות ב,י
 טור, ב"י ושו"ע תקעו,ט

כתוב במשנה: "ועל הארבה ועל החסיל... מתריעין עליהן מיד". וכתוב בגמ': "אפילו לא נראה בארץ ישראל אלא כנף אחד - מתריעין עליהן". ולעיל (יט,ב) למדנו בברייתא: "ת"ר מתריעין על הגובאי בכל שהוא. רבי שמעון בן אלעזר אומר: אף על החגב".

הרמב"ם כתב כלשון המשנה והגמ' ופסק כתנא קמא, שעל החגב אין מתענים ולא מתריעין אלא זועקים בלבד. וכתב הראב"ד בהשגות שהגמ' לא מיעטה אלא חגב בלבד, כיון שהיה ידוע להם שאינו מזיק, אבל כל שאר המינים מזיקים הם, שהרי הילק והגזם השחיתו בימי יואל. ועכשיו, שאין אנו מכירים את מיניהם ואיננו יכולים להבדיל ביניהם, מתריעין על כולן. אולם כתב המגיד משנה שהרמב"ם כתב את דינו כדין הגמ', ולפי הרמב"ם הבקי בהן ובשמותיהן יודע על איזה מהן מתריעין ועל איזה לא.

בשו"ע כתב המחבר כמו הראב"ד: "ועכשיו שאין אנו מכירין מינים הללו, על כולם מתריעין".
 כתוב בגמ' (כא,ב): "אמר ליה לרב יהודה: 'אתו קמצי' (ארבה); גזר (רב יהודה) תעניתא. אמרו ליה: 'לא קא מפסדן' (ואין צורך לגזור תענית); אמר להו: 'זוודא אייתו בהדיהו'" (בתמיה - וכי צידה הביאו עמם, שלא יפסידו את התבואה). ומכאן למד המחבר שמתענים ומתריעים על הארבה אפילו אם אינו משחית את יבול הארץ, דאפילו אם אין נראה שהם משחיתים, מסוכנים הם.

חיה רעה

עיון גפ"ת כב, א (ת"ר חיה - ככוכי דציידו)
 רי"ף ור"ן ח, א - ח, ב; רא"ש אות כז
 רמב"ם תעניות ב, ז-ט
 טור, ב"י ושו"ע תקעו, ו-ז

כתוב במשנה: "ועל אלו מתריעין בכל מקום... ועל חיה רעה... ועוד גזרו תענית על שאכלו זאבים שני תינוקות בעבר הירדן. רבי יוסי אומר: לא על שאכלו אלא על שנראו". ונראה שאין ר' יוסי חולק על תנא קמא, אלא במעשה שהיה איך היה, אבל לדינא תנא קמא מסכים איתו שמתענים אפילו אם רק נראו החיות, ואין צורך שיאכלו בני אדם. וכן פסק המחבר: "אפילו לא הזיקה אלא נראית בלבד".

וכתוב בבבלייתא בגמ': "תנו רבנן: חיה רעה שאמרו, בזמן שהיא משולחת - מתריעין עליה; אינה משולחת - אין מתריעין עליה". משירת האזינו (דברים לב, כד) משמע שהכוונה לתופעה לא טבעית. מכל מקום הגמ' מאריכה לדון בהגדרת חיה משולחת שהיא אינה טבעית אלא מכת שמים, וסיכום הדברים מובא בשו"ע:

- **נראתה בעיר ביום** - הרי זו משולחת. (ובלילה, משמע שאינה משולחת).
- **נראתה בשדה ביום** - אם ראתה שני בני אדם ולא ברחא מפניהם - הרי זו משולחת. (ובלילה, אפילו לא ברחא, אין זה מראה שהיא משולחת).
- **נראתה בשדה שסמוכה לאגם** - וראתה שני בני אדם ורדפה אחריהם הרי זו משולחת (ואם לא רדפה אחריהם, אינה משולחת).
- **נראתה באגם** - אפילו רדפה אחריהם אינה משולחת, אלא אם טרפה (הרגה) שני בני אדם ואכלה רק אחד מהם. אבל אם אכלה שניהם באגם, אינה משולחת מפני שזה הוא מקומה, ומפני הרעבון טרפה ולא מפני שהיא משולחת. וכתב שעה"צ (סקי"ג) שדוקא כשטרפן זה אחר זה, אבל אם טרפה שני בני אדם כאחד, אפילו אי לא אכלה אלא אחד מהם, אין זו הוכחה שהיא משולחת מדטרפה שניהם כיון דבחדא טירפה טרפה לשניהם.

- **בתים הבנויים במקום גדודי חיה** (במדברות ובארצות הנשמות) - אם עלתה לגג ונטלה תינוק מעריסה, הרי זה משולחת. אבל אם לא עלתה לגג וכו', אין זה משולחת, דבני אדם הללו הם שסיכנו את עצמם ובאו למקום החיות.

וכתב ערוה"ש (סקי"ג): "ובמדינתנו אין זה מצוי, רק יש לפעמים כלב משתגע נושך כמה בני אדם (מחלת כלבת), ואין זה משולחת וימהרו להמיתו".

נחשים ועקרבים

כתב הרמב"ם: "שאר מיני רמש הארץ ורמש העוף ששולחו והזיקו, כגון שילוח נחשים ועקרבים ואין צריך לומר צרעין ויתושין והדומה להן, אין מתענים עליהם ולא מתריעין, אבל זועקין בלא תרועה".

וכתב הראב"ד בהשגות: "אם היו נושכין וממיתין - אפילו צרעין ויתושין וזבובים, כי כולם שלוחי המקום הם". והמגיד משנה כתב שאם כדברי הראב"ד, היה לברייתא לחלק בין אלו שממיתים ובין אלו שאינם ממיתים. אבל הטעם שאין מתענים עליהם הוא מפני שאדם יכול להרגן ולהישמר מהם, מה שאין כן בחיה רעה. אולם הכסף משנה חלק על הרב המגיד, דיותר קשה להישמר מנחשים ועקרבים מאשר מחיה רעה. אלא הראב"ד ודאי צודק, ואם ממיתים - פשיטא שמתענים עליהם, ואף הרמב"ם לא חלק על זה. אלא הרמב"ם דיבר בנחשים שאינם ממיתים אלא מזיקים, וכן מדויק בלשון הרמב"ם "ששולחו והזיקו".

הטור ציטט את דברי הרמב"ם וסיים: "ונראה דנחשים ועקרבים מתענים עליהם". וכתב הדרכי משה בהסבר דברי הטור דעל רמשים אחרים אין מתענים אלא אם כן ידוע הוא שממיתים הם, אבל על נחשים ועקרבים, אפילו אם אינו ידוע שממיתים, חוששים ומתענים עליהם.

וכתב ערוה"ש (סקי"ד) שכל זה במקום שהם מצויים, אבל אם נראו במקומות שאינם מצויים בדרך כלל, הוי משולחת ומתענים ומתריעים.

חרב

עיון גפ"ת כב,א-ב (על החרב - משיח ה')
 רי"ף ור"ן ח,ב; רא"ש אות כז
 רמב"ם תעניות ב,ג-ד
 טור, ב"י ושו"ע תקעו,א

כתוב במשנה: "על עיר שהקיפודה נכרים". וכן בגמ' יבמות (סג,ב): "אמרו ליה לרבי יוחנן: 'אתו חברי לבבל', גזר תעניתא". על פי זה כתב הרמב"ם: "גוים שבאו לערוך מלחמה עם ישראל, או ליטול מהם מס, או ליקח מידם ארץ, או לגזור עליהם שמד, אפילו במצוה קלה - הרי אלו מתענים ומתריעין עד שירוחמו, וכל הערים שסביבותיהם מתענים אבל אין מתריעין, אלא אם כן תקעו להתקבץ לעזרתן".

עוד כתוב במשנה: "...ועל החרב מתריעין עליה מפני שהיא מכה מהלכת". וכתוב בגמ': "חרב שאמרו, אפילו חרב של שלום, שאין לך חרב של שלום יותר מפרעה נכה, ואע"פ כן נכשל בה יאשיהו". טעם הלכה זו, שכתוב: "וחרב לא תעבור בארצכם", אפילו העברה בעלמא ולא למלחמה עליכם, וכיון שזה בכלל הברכות, מכלל דההיפך הוי ההיפך של ברכה (ערוה"ש סק"ה).

וכן כתב הרמב"ם: ואפילו לא באו אלא לעבור דרך ארצם, שאין להם מלחמה עמהם אלא על גויים אחרים ועוברים על מקום ישראל, מתענים ומתריעים.

מתריעין בשבת

עיון גפ"ת כב,ב (על אלו - כל עיקר)
 רי"ף ור"ן ח,ב; רא"ש אות כז
 רמב"ם תעניות א,ו; שבת ב,כד
 טור, ב"י ושו"ע תקעו,יג; רפח,ח-י

כתוב במשנה: "על אלו מתריעין בשבת: על עיר שהקיפודה נכרים או נהר, ועל הספינה המיטרפת בים. ר' יוסי אומר: לעזרה ולא לצעקה". וכתוב בברייתא בגמ': "תנו רבנן: אחד עיר שהקיפודה נכרים או נהר, ואחד ספינה המיטרפת בים, ואחד יחיד

שנרדף מפני נכרים או מפני לסטים ומפני רוח רעה מתריעין בשבת".

לעיל (יד,א) פירש רש"י: "לעזרה - צועקים לבני אדם שיבואו לעזרם ולהצילם". "אבל לא לצעקה - שאין אנו בטוחים כל כך שתועיל תפילתנו לצעוק עליהם בשבת". אולם הרמב"ם כתב שמותר להתפלל עליהם בשבת: "זועקין ומתחננים עליהם בתפילה, אבל אין תוקעין אלא אם כן תקעו לקבץ את העם לעזור אותם ולהצילן".

הטור הביא את שתי הדעות, וכתב ב"י שנראה שלפי הטור הלכה כר' יוסי, דנימוקו עמו. ועל פי זה הב"י האריך לברר את המחלוקת, דלפי הרמב"ם "מתריעין" היינו בשופר, ועל זה ר' יוסי חלק ואמר "לעזרה ולא לצעקה", אבל התרעה בפה לרבי יוסי נמי שרי. ורש"י סובר שהתרעה הוא בפה, ואף בזה ר' יוסי אוסר.

אולם אחר כך דחה הב"י את הפירוש הזה, דכתוב בגמ' לעיל (יד,א): "מתריעין במאי? אילימא בשופרות, שופרות בשבת מי שרי? אלא לאו בעננו". הרי כתוב במפורש שהתרעה בשופרות בשבת לכולי עלמא אסורה, וע"כ המחלוקת בין תנא קמא לר' יוסי היא בהתרעה בפה. ולכן נראה שהרמב"ם פסק כתנא קמא, וכן כתב במגיד משנה שהרמב"ם פסק כתנא קמא, וכן כתב הרמב"ם בפירושו המשניות שאין הלכה כר' יוסי. וייתכן שאף רש"י לא חלק על זה, דרש"י בא לפרש את דברי ר' יוסי, אבל לתנא קמא, שהלכה כוותיה, מותר אף לזעוק ולהתחנן עליהם, והיינו כדברי הרמב"ם. וכן מה שכתב הרמב"ם (א,ו) שתוקעין לקבץ את העם לעזור לאחיהם להצילם, אע"ג שאלו הם דברי ר' יוסי, אפשר שגם תנא קמא סובר כן, דהא קיימא לן שמחללים שבת לפיקוח נפש.

וכן בשו"ע, המחבר הביא את לשון הרמב"ם.

תענית בשבת

בנוסח שלנו ברמב"ם מובא שעל צרות הללו "מתענין עליהם בשבת וזועקין ומתחננים עליהם בתפילה". וכתב על זה המגיד משנה דנראה שהרמב"ם פירש את הגמ' לעיל (יד,א): "מתריעין במאי? אילימא בשופרות, שופרות בשבת מי שרי? אלא לאו בעננו", ד"עננו" שמוזכר כאן הוא תפילת תענית, ומכאן למד שמתענים אפילו בשבת. אולם "לא ראיתי כן לאחד מן המפרשים

ז"ל. והרבה ראיתי שהם מפרשים דהך התרעה דעננו, רוצה לומר 'מי שענה' ולא עננו ממש דתפילת תענית. ואדרבה, יש שפירשו שאפילו בחול אין גוזרין תענית על הציבור מחמת דברים אלו... ובאמת שדברי רבנו, במ"ש 'מתענין בשבת', תמהים בעיני, וצ"ע".

וכתב הכסף משנה שאכן הטור, בצטטו את דברי הרמב"ם, השמיט מילים הללו, וכנראה היתה לו גירסה אחרת בדברי הרמב"ם. ומסיים הכסף משנה שזוהי הגירסה הנכונה ברמב"ם, שהרי בהלכות שבת (ב, כד; ל, יב) כתב שזועקין על אלו בשבת, ולא כתב שמתענים עליהם. וכן בשו"ע: "אין מתענין על שום צרה מהצרות כלל".

"מי שברך" לחולה

כתב הר"ן שרוח רעה היינו שנכנסה באדם רוח שד והוא רץ והולך, שמא יטבע אדם זה בנהר או יפול וימות, או שהוא חולי ממיני החליים. "ולפי זה יש ללמוד מכאן לכל חולי שיש בו סכנת היום דמתריעין עליו בשבת, שלא אמרו מפני רוח רעה אלא מפני שהוא חולי של סכנה ביומו, ואיפשר שעל זה סמכו בהרבה מקומות שאומרים 'מצלאין' על החולים בשבת, ומ"מ דוקא כשיש בו סכנת היום".

וכן כתב המחבר, והוסיף הרמ"א: "וכן מותר לברך החולה המסוכן בו ביום". וכתב מ"ב (סקכ"ח): "אבל מי שאינו מסוכן, לא. וכשעושין 'מי שברך' לחולה שאין בו סכנה, אומר: 'שבת היא מלזעוק ורפואה קרובה לבוא'. ולברך המקשה לילד בוודאי מותר, דהא בכלל מסוכנת היא. וכן היולדת בתוך שבוע הראשון, גם כן נראה דלכו"ע אין להחמיר".

רוב גשמים

עיינן גפ"ת כב, ב - כג, א (על כל צרה - שמים בידיהם)
רי"ף ור"ן ח, ב; רא"ש אות כח
רמב"ם תעניות ב, טו
טור, ב"י ושו"ע תקעו, יא; תקעז, א

כתוב במשנה: "על כל צרה שלא תבוא על הציבור מתריעין עליהן, חוץ מרוב גשמים". אמנם בגמ' כתוב: "אמר רב:

בגולה מתריעין עליהן מיד", לפי שבבל יושבת במצולה וכדי שלא יהיו בתייהם קבריהם.

וכן כתב המחבר: שאין לך צרה גדולה מזו במקומות שהבתים מטיט ועפר ונופלים ונהרגים תחת הבתים. וממשיך המחבר: "ובארץ ישראל אין מתפללין על רוב הגשמים מפני שהיא ארץ הרים ובתייהם בנוים באבנים, ורוב הגשמים טובה להם, ואין מתענים להעביר הטובה. ועכשיו בצפת מצויים מפולת בתים מפני הגשמים ומתפללים עליהם".

כתב ר"ש בר צמח שמתריעין ומבקשים רחמים בכל מקום (כלומר אפילו בארץ ישראל) אם רוב גשמים מטשטשין את הקרקע ומונעים את החרישה. וכתב מ"א (סק"א) דהוא הדין אם הגשמים מקלקלים ומפסידים בענין אחר.

כתב הב"י שיש לעיין אם להתריע במקרה כזה כפי סדר התעניות שמתענים על עצירת גשמים, או שיש להתריע במקרה כזה מיד, כמו בעיר אחת שלא ירדו עליה גשמים. דשם, כיון שבכל סביבות העיר ירדו גשמים ובה לא ירדו, הדבר מוכיח שבא להם בגזירתו של מקום, לפיכך מתריעין בה מיד. אמנם בשו"ע כתב המחבר: "מתריעים ומבקשים רחמים". וכתב מ"ב (סק"ג): "מדסתם, משמע דדעתו שיתנהג בזה כסדר תענית המבואר בסימן תקע"ה, ועיין בב"י".

עוד כתב בב"י שהכל לפי הענין. אם הענין נחפו ואין פנאי להתריע כסדר, נראה שאין גוזרין בו תענית על הציבור כיון שאין הציבור יכול להתענות בכל יום ותעניות בה"ב לא יהיו לתועלת כאן, לכן אין גוזרים תענית כלל אלא מתריעין בכל יום ובכל תפילה. אמנם אם היחידים רוצים להתענות - רשאים. ורשאים אפילו להתענות תעניות רצופות, ולא חיישינן שמא יחלו ויצטרכו לבריות (מ"א סק"ג).

אמנם עיין ערוה"ש (סוסק"ב) שנראה ממנו שאין גוזרים תענית על ריבוי גשמים כלל, ושכן המנהג.

נוסח התפילה הוא שילוב של תפילת ר' ישמעאל בן אלישע כהן גדול (ברכות יז, א) ושל חוני המעגל: "יהי רצון מלפניך ה' אלקינו ואלקי אבותינו שיכבשו רחמיך את כעסך, ויגולו רחמיך על מדותיך, ותתנהג עם בניך במדת רחמיך, ותכנס להם לפנים משורת הדין, ובטובך הגדול רחם עליהם, שאין פורעניות בא לעולם אלא בשביל ישראל, והם עמך ונחלתך אשר הוצאת מארץ מצרים ואינם יכולים לקבל לא רוב רעה ולא רוב טובה, השפעת עליהם רוב טובה - אינם יכולים לקבל; כעסת

עליהם - אינם יכולים לקבל. יהי רצון שיהיה ריוח בעולם וזכור רחמיך".

כתב דרכי משה בשם הר"ן שיש לומר: "עננו ה' עננו", על סדר אל"ף בי"ת כמו שאנו עושים בעשרת ימי תשובה. אולם כתב מ"ב (סק"ו) שלא ראה שנוהגין כן, אלא המנהג הוא כמו שכתב מ"א (סק"ד) שבקראקא נוהגים שהש"ץ והציבור אומרים ריצוי זה בשומע תפילה כשיש הרבה גשמים.

ירדו להם גשמים - עד מתי מתענים

עיון גפ"ת כה,ב (ת"ר עד מתי - נראו בארץ וגו')
רי"ף ור"ן ח,ב; רא"ש אות כט
רמב"ם תעניות ד,יט
טור, ב"י ושו"ע תקעה,יא

נחלקו בברייתא עד מתי צריכים להמשיך להתענות אם התחילו לרדת גשמים. רבי מאיר סובר: כמלוא ברך המחרישה. וחכמים סוברים (והרי"ף והרא"ש גורסים: רבי יהודה) שהוא תלוי בסוג הקרקע: בחרבה - טפח; בבינונית - טפחיים; בעבודה - שלשה טפחים. והלכה כדעה זו.

ירדו להם גשמים ביום התענית

עיון גפ"ת כה,ב - כו,א (ת"ר היו - סוף הפרק)
רי"ף ור"ן ח,ב - ט,א; רא"ש אות ל
רמב"ם תעניות א,טז
טור, ב"י ושו"ע תקעה,יא-יג

השלמת התענית

כתוב במשנה: "היו מתענין וירדו להם גשמים, קודם הנץ החמה - לא ישלימו, לאחר הנץ החמה - ישלימו. ר' אליעזר אומר: קודם חצות - לא ישלימו, לאחר חצות ישלימו. מעשה שגזרו תענית בלוד וירדו להם גשמים קודם חצות, אמר להם ר' טרפון צאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב. ויצאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב, ובאו בין הערבים וקראו הלל הגדול".

בגמ' ההלכה נפסקה כר' אליעזר ואם ירדו גשמים קודם חצות אין צורך להשלים; ואם ירדו לאחר חצות, מכיון שכבר עבר רוב היום בקדושה, משלימים.
 אם ירדו גשמים לאחר חצות היום אין אומרים "עננו" או תחנונים אחרים בתפילת מנחה, אע"פ שמשלימים את התענית (ריטב"א).

הלל הגדול

כתב מ"ב (סקכ"ו) שיש מחלוקת אם אומרים הלל הגדול כשירדו גשמים לאחר חצות. לפי הריטב"א אמנם היה ראוי לומר הלל הגדול גם כשירדו לאחר חצות, אבל מכיון שאין אומרים הלל הגדול אלא בנפש שבעה, אי אפשר לאומרו. והדגול מרבבה חלק וכתב שאומרים הלל הגדול כיון שנענו באותו היום. אולם המעיין בריטב"א ובדגול מרבבה ימצא שאין כאן מחלוקת כלל, דהדגול מרבבה כתב כמקור לדבריו את הריטב"א, ולפי דבריו אמנם אין אומרים הלל הגדול באותו יום אלא ביום אחר (הערה 196, חידושי הריטב"א הוצאת מוסד הרב קוק).

אומרים הלל הגדול אחרי שאוכלים ושותים ולא קודם לכן, דאין אומרים הלל הגדול אלא בנפש שבעה ובכרס מלאה. אמנם כתוב בגמ' שבמקום ששכיח שכרות (כגון בני מחוזא) ויש לחשוש שיפשעו ולא יאמרו הלל כלל, יש להם לומר הלל הגדול לפני שיאכלו וישתו. וכן אם רצו רוב הציבור להשלים את התענית, כדלקמן, יאמרו הלל הגדול לפני שיאכלו (מ"א סקי"א). אמנם אליה רבה חלק על דין זה של מ"א.

כתבו התוס' דהא דאין אומרים הלל הגדול אלא בנפש שבעה היינו דוקא לאחר התפילה, אבל קודם התפילה מותר, ועל זה סמכו שאומרים הלל הגדול בפסוקי דזמרה של שבת ויום טוב. אחר הלל הגדול חותמים: "מודים אנחנו לך על כל טפה וטפה" וכו'. וכתב הר"ן דשוב אין צריך כל יחיד לברך.

כתוב בפסקי התוס' (אות נה): "הלל הגדול מפני הגשמים יתחילו 'העומדים בבית ה' בלילות' (תהלים קלד), ששירות גשמים בלילה, וכתוב 'מעלה נשיאים' וגו' (תהלים קלה, ז)", וכן הובא בב"י ובמ"א (סקי"ב) בשם. אולם יש שהתקשו למצוא מקור לזה ששירת גשמים בלילה והעירו שיש כאן טעות סופר וצריך לומר: "שירידת גשמים כלולה בהן" (אליה רבה) או: "ששירות גשמים כלולה בהן" (הגהות ר' יצחק במברגר לטור

הוצאת מאורות). אמנם פרי מגדים הסביר ששירת גשמים בלילה על פי הגמ' (כג,א): ש'ונתתי גשמיכם בעתם' בלילה, בשעה שאין בני אדם עוברים. וכן משמע מהגהות כ"י שבפסקי התוס'. ובכיוון דומה גם ערוה"ש (סקט"ו) כתב שיש כאן טעות סופר, וצריך לומר: "שירידת גשמים בלילות".

כתב הרשב"א בתשובה שאין אומרים הלל הגדול אלא כשנענו ביום התענית, אבל אם התענו ביום ב' ונענו ביום ג' - אין אומרים הלל הגדול דלא נענו מכח התענית אלא מן השמים הוא דריחמו עליהם. אמנם הריטב"א חולק על דעת הרשב"א בזה ולדעתו אף אם נענו למחרת אומרים הלל הגדול, וכן כתב ערוה"ש (סקי"ד) שלא ידענו טעמו של הרשב"א בזה. ומ"מ המחבר פסק כרשב"א.

עוד כתב הרשב"א בתשובה שאין אומרים הלל הגדול אפילו אם נענו באור ליום ב', אע"פ שקיבלו את התענית על עצמם מבעוד יום, מכיון שבבבל אין מתחילים להתענות אלא מעמוד השחר אין זה נקרא שנענו ביום התענית. ומלשון הרשב"א משמע שאמנם בתענית שהתחילו להתענות בפועל מבעוד יום וירדו להם גשמים בלילה יש לומר הלל הגדול. אולם מ"ב (סקל"ב) לא כתב כן.

כתב בהגהות אשר"י בשם אור זרוע שאע"פ שאם נענו קודם חצות פטורים מהמשך התענית, אך אם רוב הציבור ותלמידי חכמים רצו להשלים - אין היחיד רשאי לאכול, וכתב ב"י שכן משמע בירושלמי.

לשון המשנה היא: "ירדו להם גשמים... קודם חצות... אחר חצות". אולם לשון הטור והמחבר: "ואם התחילו לירד לאחר חצות... ואם התחילו לירד קודם חצות". וכתב מ"ב (סקכ"ז): "משמע מלשון זה דאף שלא נגמר השיעור גשמים קודם חצות, כיון שהתחלה היתה קודם חצות ולא הפסיק בחצות, אזלינן בתר ההתחלה ולא ישלימו". אולם ערוה"ש (סקי"ג) חלק על זה ולדעתו גם ההתחלה וגם השלמת שיעור הגשמים צריכים להיות קודם חצות, וצ"ע למה הטור והמחבר שינו מלשון המשנה והרמב"ם, ומי הכריחם לכך. "ולכן נ"ל דלאו דוקא הוא, ובלשון 'התחילו' כלול ההתחלה והגמר כמו בלאחר חצות, דוודאי כן הוא, וצ"ע".

ועיין עוד מש"כ לעיל יב, מי שהתענה על הצרה ועברה".

פרק רביעי - בשלושה פרקים

באילו תפילות כהן נושא את כפיו

עיון גפ"ת כו,ב - כז,א (בשלשה - מדרבנן ולקולא)
 רי"ף ור"ן ט,א; רא"ש אות לא
 רמב"ם תפילה יד,א-ב
 טור, ב"י ושו"ע קכט,א

כפי שנראה לקמן, שיכור אסור בנשיאת כפיים, ולכן אין נושאים כפיים אלא בשחרית ומוסף, כיון שהכהנים עוד לא אכלו ואין חשש שכרות. אמנם נחלקו בברייתא בגמ' באילו תפילות נושאים הכהנים את כפיהם ביום תענית (שאינן בו חשש שכרות) - ר' מאיר אומר: בכל התפילות (כיון שאין חשש שכרות ביום תענית); ר' יהודה אומר: בשחרית ובמוסף (אבל לא במנחה ובעילה, שגוזרים מחמת שאר הימים שיש חשש שכרות באותן שעות); ר' יוסי אומר: בשחרית מוסף ונעילה (אבל לא במנחה, ואין לגזור בנעילה כיון שאין תפילת נעילה אלא ביום של תענית, אבל מנחה במנחה מתחלפת).

נחלקו האמוראים כמי ההלכה. מסקנת הגמ' היא שהלכה כר' יוסי. ומסיימת הגמ' שאמנם היום נושאים כפיים גם במנחה של תענית - דכיון שמתפללים סמוך לשקיעת החמה, כתפילת נעילה דמי. ואולי ניתן להסביר את הדבר על פי דברי מ"א (סק"ב) וערוה"ש (סק"ג) שכתבו שמנהגם בכל השנה היה להתפלל מנחה גדולה כדי שיוכלו להתפלל מנחה קודם סעודת הצהרים, ורק בתענית נהגו להתפלל מנחה סמוך לשקיעה כדי שתהיה דומה לתפילת נעילה.

כתבו התוס' שביום כיפור אין נושאים כפיים במנחה בגלל שמתפללים מנחה בעוד היום גדול ואתי לאיחלוףי במנחה בשאר ימים, אבל נושאים כפיים במנחה בשאר תעניות כיון שמתפללים סמוך לשקיעת החמה. וכן כתבו

עוד ראשונים, דמה שכתבה הגמרא שהיום נושאים כפיים במנחה - היינו דוקא בתענית שיש בה מנחה ולא נעילה, אבל בתעניות שיש בהן מנחה ונעילה אין נושאים כפיים אלא בנעילה בלבד (רב עמרם גאון, רמב"ם ור"ן). אמנם הרא"ש הביא בשם בה"ג שגם ביום כיפור נושאים כפיים במנחה כיון שמוסיפים תחנונים והתפילה נמשכת עד שקיעת החמה, אולם כתב שבאשכנז לא נהגו כן, וכן פסק המחבר.

אמנם יש להדגיש שנושאים כפיים במנחה של תענית דוקא כשמתפללים סמוך לשקיעת החמה (דהיינו אחר פלג המנחה), אבל אם מתפללים מנחה יותר מוקדם אין נושאים כפיים אלא אומרים "אלקינו ואלקי אבותינו ברכנו בברכה" וכו'. וכתוב בלוח ארץ ישראל שלכן עדיף להתפלל מנחה סמוך לשקיעה ביום תענית כדי שיוכלו הכהנים לישא את כפיהם.

וכתב הרמב"ם שאם כהן עבר ועלה לדוכן במנחה של יום כיפור הרי זה נושא את כפיו כיון שהדבר ידוע שאין שם שכרות, ומפני החשד אין מורידים אותו, שלא יאמרו: פסול הוא ולכך הורידוהו.

כתבו הגהות מיי' (סדר תפילות אות א) בשם הראבי"ה שיש לומר "אלקינו ואלקי אבותינו ברכנו בברכה" וכו' במנחה של יום כיפור, אע"פ שאין עולים לדוכן. אולם, הוא תמה, הא אין תפילה זו ראויה לברכת כהנים? ותיירץ, דשמא הטעם משום דאם עלה אין מורידין אותו. וכתבו רבנו פרץ ורבנו ירוחם שאין לאומרו במנחה של יום כיפור, אולם המרדכי כתב שאנו לא נוהגים כן, אלא אומרים אותו. הב"י כתב שמנהגנו כרבנו ירוחם. אולם הרמ"א כתב בשו"ע שמנהגנו כראבי"ה ומרדכי, ואומרים או"א.

כתב מ"א (סק"א) על פי דברי הרמ"א שהוא הדין שיש לומר או"א במנחה בתענית, אפילו בתענית שמתענים עד חצות, כיון שאם עלה אין מורידין אותו. אולם האחרונים חלקו על מ"א בזה, דבתעניות כאלו אין נשיאת כפיים במנחה מדינא ואפילו בדיעבד, ורק בתעניות ציבור ממש תיקנו נשיאת כפיים במנחה וממילא אין אומרים

או"א, וכן פסק מ"ב (סק"י) וכן כתב ערוה"ש (סק"ג) שאין המנהג כן.

כאמור לעיל, מ"א (סק"ב) וערוה"ש (סק"ג) כתבו שמכאן יש להביא ראיה שמנהגם בכל השנה היה להתפלל מנחה גדולה כדי שיוכלו להתפלל מנחה קודם סעודת הצהריים, ורק בתענית נהגו להתפלל מנחה סמוך לשקיעה כדי שתהיה דומה לתפילת נעילה.

אכילה לפני מוסף

עיינ גפ"ת כו,ב
 גפ"ת ברכות כח,ב (דין של רב הונא)
 רא"ש אות לא
 רמב"ם תפילה ו,ד
 טור, ב"י ושו"ע רפ,ג

כתוב בגמ' ברכות: "אמר רב הונא: אסור לו לאדם שיטעום כלום קודם שיתפלל תפילת המוספין". אמנם מסקנת הגמ' שם שאין הלכה כרב הונא ומותר לטעום קודם תפילת המוספין.

אמנם כתב רבנו חננאל בתענית (וכן הובא ברא"ש) דמשמע מהגמ' שלנו שאסור לאכול לפני תפילת המוספין, שהרי נאמר שאין חשש שכרות במוסף. וכתב הרמב"ם שמותר לטעום קודם תפילת המוספין. וכתב כסף משנה שמלשון הרמב"ם משמע דדוקא טעימה מותרת, אבל סעודה אסורה, ואפילו סעודה של ארעי. וכן כתב הטור, שטעימה מותרת אבל אכילה אסורה.

עוד כתב כסף משנה דנראה דאכילת פירות כביצה הוי טעימה, אבל יותר מכביצה או כזית פת - אכילת עראי מקרי ואסורה. וכן פסק בשו"ע, שמותר לטעום - דהיינו אכילת פירות או אפילו פת מועט אפילו טעימה שיש בה כדי לסעוד הלב - אבל סעודה אסור.

וכתב מ"ב (סק"ח) שאכילת פת עד כביצה הוי אכילת עראי ומותרת. וכל שכן אם אוכל מיני תרגימא (עוגה)

מותר. ומבואר (תרל"ט, ג) שאם אוכל פירות לא מקרי אכילת קבע כלל, אפילו אם אוכל הרבה.

אמנם הב"ח חלק על המחבר בזה, ולפי דבריו מותר אפילו לסעוד סעודה, ויש לו לקדש וליטול ידיו ולברך ברכת המזון, ויתפלל מוסף אחר כך, דזמנה כל היום. אולם ט"ז (סק"ב) חלק על הב"ח וכתב שהעיקר כמחבר, וסעודה אסורה (וכן משמע ממ"א סק"א). אמנם אם חלש ליבו, כתב מ"ב שאפשר לסמוך על הב"ח ומותר אף ליטול ידיים ולאכול פת אף יותר מכביצה עד שתתיישב דעתו.

ואע"ג דלאחר תפילת שחרית כבר נתחייב בקידוש ואסור לאכול ולשתות לפני קידוש ואין קידוש אלא במקום סעודה, י"ל דדי כשישתה כוס יין אחר הקידוש, דגם זה מקרי סעודה, ואחר כך יאכל פירות. ואם אין לו כל כך הרבה יין, יש לסמוך על הפוסקים דס"ל דדי שישתה את כל כוס הקידוש שמחזיק רביעית, וזה גם מקרי קידוש במקום סעודה (מ"ב סק"ז). ועיין בה"ל (ד"ה אכילת) דהוא הדין אם אין לו עוגה מחמשת מינים (או פירות) לאכול לאחר הקידוש, יראה עכ"פ לשתות את כל כוס היין כדי לקיים קידוש במקום סעודה.

וכתב אליה רבה (הובא בשערי תשובה) שאם חלש ליבו ואין לו יין ולא שאר דבר לקדש עליו - רשאי לאכול פירות או עוגה קודם מוסף אף בלי קידוש. אבל בלאו הכי - אין להקל (מ"ב סק"ט). ועיין שמירת שבת כהלכתה (ח"ב פ' נב הערה סא) שהמנהג הפשוט היום הוא דאין טועמין קודם מוסף בלא קידוש (כנראה גם במקרה שחלש לבו), ואין לשנות.

שיכור אסור בנשיאת כפיים

עיין גפ"ת כו, ב
 רי"ף ור"ן ט, א-ב; רא"ש אות לא
 רמב"ם תפילה טו, ד
 טור, ב"י ושו"ע קכח, לח

כתוב בגמ' ששיכור אסור לישא את כפיו. וכתב רבנו ירוחם שהיינו דוקא אם הגיע לשכרותו של לוט. מדבריו משמע שהוא מדמה דין נשיאת כפיים לתפילה. אולם מהרמב"ם משמע שיש לדמות דין נשיאת כפיים לעבודה, ואפילו אם שתי רביעית יין לא ישא את כפיו.

בגמ' (כריתות יג,ב) מובאים דיני כניסה למקדש לכהן ששתי יין, ושם מבואר שאם שתי רביעית בבת אחת ונכנס - חייב. אבל אם שתי רביעית בשתי פעמים או שמוזג את הרביעית במים - פטור אבל אסור. אולם אם שתי יותר מרביעית, אף על פי שהוא מוזג ואף על פי ששתאו בכמה פעמים, אסור עד שיסיר את יינו מעליו. כיון שהלימוד שנשיאת כפיים הוקשה לעבודה הוא רק אסמכתא בעלמא - מקלים בנשיאת כפיים, ואם מוזג או ששתי בכמה פעמים - מותר (אמנם לדעת הט"ז סקל"ה היקש גמור הוא).

כתב מ"א (סקנ"ה) שמותר לישא את כפיו אם שתי שאר משקאות חריפים חוץ מיין, ואפילו אם השתכר כל כך עד שאינו יכול לדבר לפני המלך (דבכה"ג בתפילה אסור) אלא אם כן הגיע לשכרותו של לוט, שאז נחשב לשוטה ופטור מכל המצוות. אבל הרבה אחרונים חולקים על זה וסוברים דגם בשאר משקים - כל שנשתכר מהם עד שאינו יכול לדבר לפני המלך - אינו נושא את כפיו (מ"ב סקמ"א, וכן הלכה - בה"ל ד"ה שתי).

לדעת המ"א (סקנ"ה), השוטה יין מגתו (מיץ ענבים) אסור לישא את כפיו, אולם כמה אחרונים חולקים עליו כיון שאינו משכר (מ"ב סקמ"א).

אין משיירין או מתחילין בפחות מג' פסוקים

עיין גפ"ת כז,ב - כח,א (ביום הראשון - רוחא)
 גפ"ת מגילה כא,ב - כב,א (בר"ח - ואמצעי דולגן)
 רי"ף ור"ן מגילה יב,ב; רא"ש מגילה אות ג
 רמב"ם תפילה יב,ג
 טור, ב"י ושו"ע קלח,א

אין משיירין בפרשה פחות משלשה פסוקים ואין מתחילין בפרשה פחות מג' פסוקים, גזירה משום היוצאים ומשום הנכנסים. כלומר, אין לסיים את קריאת העולה בפחות משלשה

פסוקים עד סוף הפרשה, שמא היוצא אז מבית הכנסת יאמר: העולה הבא לא יקרא אלא שני פסוקים בלבד. וכן אין להתחיל את קריאת העולה בפחות משלשה פסוקים מתחילת הפרשה, שמא הנכנס אז לבית הכנסת יאמר: העולה הראשון לא קרא אלא שני פסוקים בלבד.

כתב הרמ"א בדרכי משה בשם תרומת הדשן שבדין זה אין חילוק בין פרשה פתוחה לפרשה סתומה. אולם מה שההמון קורין "פרשה" (כלומר ראשון, שני, שלישי וכו') הוא טעות גמורה, ומותר להתחיל ולשייר פחות מג' פסוקים הסמוכים לה (מ"ב סק"א). ועיין שעה"צ (סק"א) שגם בזה יש להחמיר לכתחילה, אחרי שהעולם מחשיבים גם אלו לפרשיות יבואו לטעות ולומר דמותר לסיים גם בסמוך לפרשה ממש (פתוחה או סתומה).

עוד כתב הרמ"א שאם הוא סיום פרשה (כלומר, פתוחה או סתומה), אע"פ שאין שלשה פסוקים עד פרשה אחרת, אין קפידא ומותר לסיים שם. ולכאורה הוא הדין להיפך, ומותר לסיים אחרי פרשה של שני פסוקים ולא חיישינן משום הנכנסין (שיחשבו שקראו רק שני פסוקים). אולם עיין מ"ב (סק"ד) שיש מחמירים בזה ואין לעשות כן לכתחילה אלא בקריאה של ראש חודש, שמפסיקים אחרי "וביום השבת" אע"פ שאין לו אלא שני פסוקים. אבל הקורא בפרשת השבוע של פרשת פנחס אין לו להפסיק אחרי 'וביום השבת', וכן כל כה"ג כשאירע פרשה קטנה. (אמנם, יש לתמוה על זה, שהרי שישי של פרשת בא מסתיים בפרשה של פסוק אחד. וצריך עיון.)

כתב מ"א (סק"א) שמותר לשייר או לסיים בסמוך לפסקא באמצע פסוק, כגון בפרשת פנחס בפסוק "ויהי אחרי המגפה", שאין חשש מהיוצאים או הנכנסים - דכולם יודעים שאין מפסיקים באמצע פסוק אפילו אם יש שם פרשה.

כתב מ"א (סק"א) על פי התוס' שאם הקורא טעה וסיים שני פסוקים סמוך לפרשה והעולה בירך לאחריה, אי סליק ענינא (כגון ביו"ט, כאשר קוראים בפרשת המועדות ולא שייך להמשיך לתוך הפרשה הבאה) יחזור ויקרא פסוק אחד למפרע ויסיים בשני הפסוקים שנותרו עד לסיום הפרשה. אבל אי לא סליק ענינא לא יחזור כלל, אלא יקרא אותם שני פסוקים ועוד שלשה פסוקים (או יותר) מהפרשה הבאה.

עיין מ"ב (סק"ג) שכל הגזירה משום הנכנסין ומשום היוצאין היא רק לכתחילה, אבל בדיעבד אם קרא לראשון וסיים שני פסוקים אחר הפרשה ובירך לאחריה, לא יתחיל העולה

אחריו מראש הפרשה אלא יקרא ממקום שסיים הראשון ואילך, דאין להחמיר בדיעבד משום נכנסין ויוצאין.

אולם ערוה"ש (סק"ג) חלק על זה ולדעתו יש לו לקרוא מראש הפרשה שלפני זה או מג' פסוקים קודם סוף הפרשה, דכיון שאפשר לתקן בזה - יתקן. ואף שלכתחילה אין קוראים מה שקרא הראשון מ"מ אין שום איסור בזה, "וכל מה שיכולים לצאת חששת חז"ל, למה לא נעשה כן?"

עוד כתב הרמ"א בדרכי משה שמה שכתוב "אין מתחילין" הוא רק לקורא השני והלאה, אבל לכהן, שכולם יודעים שהוא התחיל את הקריאה, לא שייך לגזור משום הנכנסין. (וכתב שם הרמ"א שכן נוהגים להתחיל "ויחל משה" (שמות לביא) אף שהוא שני פסוקים בתוך הפרשה, וכן כתבו התוס'. אולם בחומשים שלנו הוא הפסוק החמישי בתוך הפרשה, וכן העיר המהרש"א).

כתב הרמב"ם שיש לכיון תמיד להתחיל בדבר טוב ולסיים בדבר טוב, והביאו הרמ"א.

קריאת התורה בראש חודש

עיון גפ"ת כז, ב - כח, א

גפ"ת מגילה כא, ב - כב, א

רי"ף ור"ן מגילה יב, ב; רא"ש מגילה אות ג

רמב"ם תפילה יג, ד

טור, ב"י ושו"ע תכג, ב

בעקבות הסוגיה לעיל, גזירה משום הנכנסין ומשום היוצאין, הגמ' (מגילה כא, ב) האריכה לדון בבעית הקריאה בראש חודש. הקריאה בראש חודש מורכבת משלש פרשיות, "וידבר" - 8 פסוקים; "וביום השבת" - 2 פסוקים; "ובראשי חדשיכם" - 5 פסוקים, והגמ' התחבטה איך לחלק את הקריאה לארבעה אנשים, ובכל זאת להתחשב בגזירת הנכנסין והיוצאין.

• אם כל אחד משני העולים הראשונים יקרא שלשה פסוקים, ישארו רק שני פסוקים עד סוף הפרשה (גזירה - משום היוצאין).

- אם כל אחד משני העולים הראשונים יקרא ארבעה פסוקים - איך נחלק את שבעת הפסוקים של פרשיות "וביום השבת" ו"בראשי חדשיכם" לשני עולים?
- אם השלישי יקרא את פרשת "וביום השבת" ועוד פסוק אחד של פרשת "ובראשי חדשיכם" - גזירה משום הנכנסין.
- אם השלישי יקרא את פרשת "וביום השבת" ועוד שלשה פסוקים של פרשת "ובראשי חדשיכם" - ישארו רק שני פסוקים עד סוף הפרשה. (גזירה משום היוצאין).
- אין להתחיל לפני פרשת "וידבר" וכן אין להמשיך אחרי פרשת "ובראשי חדשיכם", דיש לקרוא רק מה ששייך לעניינו של יום.

בפתרון בעיה דומה נחלקו רב ושמואל, והיא בפרשיות המעמדות. ביום הראשון קוראים פרשת "בראשית" (5 פסוקים) ו"יהי רקיע" (3 פסוקים). אמנם השלישי קורא את פרשת "יהי רקיע", אבל נשאלת השאלה איך נחלק את פרשת "בראשית" לשני אנשים? רב אומר דולג (כלומר הראשון קורא את שלשת הפסוקים הראשונים, והשני חוזר על פסוק ג' וקורא פסוקים ג' עד ה'), ושמואל אומר פוסק (כלומר את פסוק ג' מחלקים לשנים, ופרשת "בראשית" מחלקים לשנים, הראשון קורא שנים וחצי פסוקים והשני קורא שנים וחצי פסוקים).

מסקנת הגמ' היא שהלכתא דולג, והאמצעי דולג. ונחלקו הראשונים בפירוש הדברים. רש"י כתב שההלכתא כאן נאמרה בענין של המעמדות, אבל לא לראש חודש. אולם הראשונים תמחו על פירוש זה כיון שהגמ' שואלת: "הלכתא מאי?" והלכתא למשיחא נאמרה כאן, שהרי המעמדות ישנם רק במקדש! לכן פירש הרי"ף שההלכה נאמרה בענין ראש חודש, והאמצעי, כלומר הלוי (האמצעי של הפרשה הראשונה) דולג. לפי הרי"ף קוראים בצורה זו, וכן פירשו הגאונים, וכן פסק הרמב"ם:

- כהן - וידבר; צו; ואמרת
- לוי - ואמרת; את הכבש; ועשירית

• שלישי - עולת תמיד; ונסכו; ואת הכבש; וביום השבת; עולת שבת

• רביעי - ובראשי חדשיכם עד סוף הפרשה
אולם הרמב"ן הקשה על פירוש זה: מה הועילו חכמים בתקנתן? הרי כשהשני חוזר וקורא מהפסוק השני ("ואמרת") קיים החשש משום הנכנסין. ואין לומר שלא חוששים לנכנסים כשאי אפשר, דהרי לעיל אמרנו שמפני חשש זה נמענים מלקרוא רק פסוק אחד בפרשת "ובראשי חדשיכם". לכן פירש הרמב"ן כמו רש"י, שההלכה שנאמרה בגמ' שייכת לקריאת פרשת המעמדות, אבל לא לפרשת ראש חודש.

הר"ן תירץ את קושית הרמב"ן שהנכנסים לפני תחילת קריאת הלוי ורואים שמתחילים מהפסוק השני בפרשה, ודאי ישאלו על זה ויסבירו להם שכאן הדין שונה ושמדלגים בגלל שאי אפשר אחרת.

בשו"ע, המחבר פסק כמו הרי"ף והרמב"ם ורוב הראשונים, וכן המנהג היום ברוב קהילות חו"ל, וכן נוהגים בני עדות המזרח, וכן הוא מנהג נוסח ספרד. (אמנם הב"ח ופר"ח כתבו שיותר טוב שהשלישי יסיים עד "וביום השבת" והרביעי יקרא "וביום השבת" עד הסוף, אבל המנהג הוא כמו שכתב המחבר.)

אולם הגר"א בביאורו כתב שקושית הרמב"ן "ודאי קושיא גדולה היא מאד", והגמ' כתבה הלכתא על המעמדות ולא על ראש חודש. עוד טען הגר"א שבכמה מקומות בש"ס מצאנו שאמנם פוסקים הלכתא למשיחא. לכן השיטה המרווחת ביותר היא כמו שכתוב במס' סופרים (יז, ט, ועיין בה"ל ד"ה "ולוי" שיש שם חילופי גירסאות), וכן פוסק ערוה"ש (סק"ד):

• כהן - וידבר; צו; ואמרת
• לוי - את הכבש; ועשירית; עולת; ונסכו; ואת הכבש
• שלישי - עולת תמיד; ונסכו; ואת הכבש; וביום השבת; עולת שבת

• רביעי - ובראשי חדשיכם עד סוף הפרשה

ברכה על הלל בדילוג

עיינן גפ"ת כח,ב (וליתני - ואם התחיל גומר)
 גפ"ת ברכות יד,א
 רי"ף, רבנו יונה ברכות ז,ב - ח,א; רא"ש ברכות אות ה
 רמב"ם הלכות חנוכה ג,ה; שם,י
 טור ושו"ע תכב,ד (ב"י - ד"ה ורבו; וסוף הסי' ומ"ש וכיון)

מצאנו שלוש שיטות בדין ברכה כשאומרים הלל בדילוג
 (כגון הלל בראש חודש וששה ימים אחרונים של פסח):

- רש"י ורמב"ם - אין מברכין, לא ביחיד ולא בציבור.
- רי"ף ורבנו יונה - מברכין בציבור, אבל לא ביחיד.
- ר"ת ורא"ש - מברכין, בין ביחיד בין בציבור.

עיינן ב"י, שרא"ש ור"ן כתבו שהמנהג כדברי ר"ת, והמגיד
 משנה כתב שהמנהג כרי"ף. המחבר הביא גם את דעת הרי"ף וגם
 את דעת הרמב"ם, וכתב שמנהג ארץ ישראל כרמב"ם. והרמ"א
 הביא את דעת ר"ת, וכתב שכן המנהג במדינות אלו. וז"ל
 ערוה"ש (תכב סק"ח): "ויראה לי דבר"ח וחווה"מ פסח, המתפללין
 עם הציבור, לא ידעתי למה יברכו בפני עצמן, הלא יכולים לענות
 אמן על ברכת הש"ץ בתחילה וסוף, והעונה אמן כמברך, ולמה
 לנו להרבות בברכות במקום שלגדולי רבותינו הוי ברכה לבטלה.
 וכן אני נוהג."

כתב הרמ"א שמכל מקום ראוי לאדם להשתדל לומר הלל
 עם הציבור כדי לצאת גם לפי דעת הרי"ף. וכתב הכלבו שכן ראוי
 לעשות, ואפילו אם עוד לא התפלל (כגון אם התאחר לבוא
 לביה"כ). וכן ראוי לעשות גם בימים שגומרים את ההלל (מ"ב
 תפח סק"ג).

וכתב מ"א שאם הוא באמצע פסוקי דזמרה - יאמר הלל
 בלא ברכה, דלא גרע ממזמורים שמוסיפים בשבת. וכל זה בר"ח,
 שכן יש פוסקים שאין לברך על הלל דר"ח, אבל בימים שגומרים
 את ההלל אין ראוי לעשות כן שהרי יפסיד את הברכה על ידי
 זה.

ה' דברים ארעו את אבותינו

עיון גפ"ת כח, ב - כט, א (חמשה - ושוע אל ההר)
 גפ"ת ראש השנה יח, ב
 רי"ף ור"ן ט, ב; רא"ש אות לא
 רמב"ם תעניות ה, א-ג
 טור, ב"י ושו"ע תקמט, א-ב

כתוב במשנה: חמשה דברים ארעו את אבותינו בי"ז בתמוז וה' דברים ארעו בט' באב, ופירוט הדברים שנוי במשנה ובגמ'.

לגבי התאריך של י"ז בתמוז, בירמיה (נב, ו-ז) כתוב: "בתשעה לחודש... ותיבקע העיר". וכן שואלת הגמ', ומתריך רבא: "לא קשיא - כאן בראשונה, כאן בשניה. דתניא: בראשונה הובקעה העיר בתשעה בתמוז, בשניה בשבעה עשר בתמוז". ומשום הכי אנו מתענים בשבעה עשר בתמוז, דהולכים אחרי פורענות שניה שהיא יותר מורגשת לנו היום, ועוד בגלל כל שאר הצרות שארעו לנו באותו היום. ואמנם בשבעים שנות הגלות התענו בתשעה לחודש, ואחר חורבן בית שני תיקנו להתענות בשבעה עשר לחודש.

אולם בברייתא המובאת בירושלמי כתוב י"ז בתמוז. ועל זה שואלים הרי בפסוק כתוב בתשעה? ומתרצים תירוך די מפתיע: קלקול חשבונות היו שם. כלומר מתוך טרדתם טעו בחשבונם ולא רצה הפסוק לשנות מכמו שהיו סבורים! כאמור, הבבלי חולק על הירושלמי הזה, וכן נקטו כל הפוסקים. ומכל מקום לא רצו לתקן להתענות גם בתשעה וגם בי"ז, דארבע תעניות קבלו עליהם, ואין מטריחין על הציבור יותר מדאי (רמב"ן בתורת האדם).

ויש נפקא מינה לדינא בין הירושלמי לבבלי, דכתב מ"א (סק"ב) שאע"פ שלא תיקנו תענית בשניהם, בעל נפש יתענה גם בתשעה וגם בי"ז. אולם לפי הירושלמי, שטעות נפלה להם בגלל הצרות, אין צורך בכך.

ואע"ג שצום הרביעי הכתוב במקרא (זכריה ח, יט) הוא תשעה בתמוז, לדידן לצום י"ז בתמוז יש את כל הדינים

שהיה לתשעה לחודש קודם לכן בגלל הבקעת העיר וכל שאר הצרות שקרו לנו באותו יום (ב"י).

הרמב"ם האריך להסביר שהעיקר בימי תענית הללו הוא התשובה, ולכן חייב כל איש לשים אל ליבו באותם הימים לפשפש במעשיו ולשוב בהן, כי אין התענית העיקר, דאין התענית אלא הכנה לתשובה. לכן אותם אנשים שהולכים בטיול ובדברים בטלים במהלך התענית, תפשו את הטפל והניחו את העיקר. ומ"מ אין לפטור את עצמו בתשובה בלבד כי יש מצוות עשה מדברי הנביאים להתענות בימים אלו (מ"ב סק"א).

כיון שארבעת הצומות הם "אבל דרבים", אפילו חתן בתוך ימי שמחת לבו חייב להתענות בהם, דאתי אַבּל דרבים ודחי רגל דיחיד (בה"ל ד"ה חייבים בשם הריטב"א).

דיני מוצאי תשעה באב

עיינ גפ"ת כט, א
רי"ף ור"ן ט, ב; רא"ש אות לא
טור, ב"י ושו"ע תקנח, א

במלכים ב' (כה) כתוב שהבית נשרף בשבעה באב, ובירמיה (נב, יב) כתוב שהוא נשרף בעשירי באב. וכתוב על זה בברייתא בגמ': "אי אפשר לומר בשבעה, שהרי כבר נאמר בעשור, ואי אפשר לומר בעשור, שהרי כבר נאמר בשבעה. הא כיצד? בשבעה נכנסו נכרים להיכל ואכלו וקלקלו בו שביעי שמיני ותשיעי סמוך לחשיכה הציתו בו את האור והיה דולק והולך כל היום כולו... והיינו דאמר רבי יוחנן: אלמלי הייתי באותו הדור לא קבעתיו אלא בעשירי מפני שרובו של היכל בו נשרף. ורבנן - אתחלתא דפורענותא עדיפא".

וכתב הטור בשם הירושלמי שאמנם רבי אבין היה צם תשיעי ועשירי ור' לוי, שלא היה לו כח לצום יומיים שלמים, היה צם תשיעי וליל עשירי. "ואנו בזמן הזה תש

כוחנו, ואפילו ביום כיפור שהיה ראוי לעשות מספק ב' ימים אין אנו מספיקים, ומ"מ מנהג כשר הוא שלא לאכול בשר בליל י' ויום י', רק להשיב הנפש שיהא קרוב לעינוי".

האבודרהם כתב שהרא"ש היה נוהג לא לאכול בשר בליל עשירי. והגהות מיי' כתב שיש בני אדם שמתענים מבשר ויין עד חצי יום עשירי. בשו"ע, המחבר כתב כלשון הטור לאסור אכילת בשר ושתיית יין כל יום עשירי. אולם הרמ"א כתב כלשון הגהות מיי' שיש מחמירים עד חצות היום ולא יותר, "וכן המנהג שלנו" (ערוה"ש סק"א).

כתב מ"א (סק"א) שפשוט הוא שאם מתקיימת סעודת מצוה במוצאי תשעה באב מותר לכל הקרואים לאכול בשר ולשתות יין, דלילה זה הוא יותר קל מראש חודש אב, ושם מצד הדין ממעטין בשמחה, ובכ"ז בסעודת מצוה מותר; וכאן מעיקר הדין כל זה מותר בלילה זה. כתב בה"ל (ד"ה שלא) שתבשיל של בשר (מרק צח) מותר וכן לענין כוס של ברכת המזון, אם דרכו תמיד לברך על כוס יין - מותר גם בלילה הזה.

כתב מהרש"ל שכמו כן אין להתרחץ ואין לכבס ביום עשירי עד חצות. ועיין בה"ל (ד"ה עד) שהביא מאמר מרדכי שאף מנהג כשר אין בהימנעות מתספורת ומכיבוס, ורק בבשר ויין יש להחמיר. "ומ"מ קשה להקל בזה שכמה אחרוני זמננו העתיקו דבר זה להלכה". אמנם פשוט הוא שכשחל עשירי בערב שבת □ מותר לכבס ולהסתפר לכבוד שבת (מ"א סק"א). וכתב ערוה"ש (סק"ב) שרק דברים שהם לכבוד שבת מותרים, אבל בכל זאת אסור לאכול בשר ולשתות יין עד אחר חצות, "ולא כיש טועים בזה".

טוב לא לשמש את המיטה בליל עשירי (מ"א סק"ג), אם לא בליל טבילה או שהוא יוצא לדרך או בא מן הדרך (מ"ב סק"ב).

כתב מהרי"ל בתשובה שהצמים שני ימים של תשעה באב, ותשעה באב חל בשבת ונדחה, אין צורך להתענות שני ימים - י' וי"א, דהא עשירי גופיה חומרא יתירא היא. אמנם בכל זאת יש לכל אדם להימנע מלאכול בשר ולשתות יין במוצאי עשירי, כשתשעה באב נדחה משבת ליום ראשון

מפני אבלו של יום, והביאו הרמ"א בהג"ה. ובזה יש להחמיר רק באכילת בשר ובשתיית יין, אבל בתספורת מותר לכו"ע (מ"ב סק"ד).

הטור כתב כלשון הזה: "רק להשיב הנפש שיהא קרוב לעינוי". וכתב הב"ח שאין זה מוסב על בשר ויין, שאין לאכלם כלל, אלא הכוונה שגם במאכלים אחרים יש להמעט, ויש לאכול "רק להשיב הנפש שיהא קרוב לעינוי". אולם המחבר השמיט קטע זה, וכתב הט"ז (סק"א) שכנראה המחבר לא פירש כב"ח, אלא לדעתו אין צורך להחמיר ולהמעט במאכלים אחרים דאפילו הריבוי בהם אינה שמחה, דאין שמחה בלא בשר, אלא הכי קאמר הטור: לא יאכל בשר שהוא משמח, אלא יאכל מאכלים אחרים שהם אינם אלא להשיב נפש וכו'.

משנכנס אב ממעטין בשמחה

עיינ גפ"ת כט, א-ב (משנכנס - של תפוחים)
 רי"ף ור"ן ט, ב; רא"ש אות לב
 רמב"ם תעניות ה, ו
 טור, ב"י ושו"ע תקנא, א-ב

"משנכנס אב ממעטים בשמחה", וכתוב על זה בגמ' שלכן בן ישראל שיש לו דין עם נכרי בזמן זה - ישתמט ממנו, דמזל ישראל רע בעת הזאת. וכתב מ"א (סק"ב) שיש להשתמט ממנו עד ראש חודש אלול. אולם קרבן נתנאל (אות ה) הוכיח מהזוהר שדי לחכות עד אחר תשעה באב, וכתב שכן עמא דבר (שעה"צ סק"ב). אמנם מהמ"ב משמע שלכתחילה יש לנהוג כמ"א.

כתוב ביבמות (מג, א): "קודם לזמן הזה ממעטים בעסקיהם, מלישא וליתן, מלבנות ולנטוע, ומארסין ואין כונסין, ואין עושין סעודת אירוסין", דבאירוסין בלא סעודה ליכא שמחה, אבל בנישואין בלא סעודה איכא שמחה. "קודם לזמן הזה", פירש רש"י, קודם לשבוע שחל בו תשעה באב, ורמב"ן כתב שמראש חודש לתשעה באב.

תוס' (מגילה ה, ב ד"ה ממעטין השני) כתבו שממעטין היינו שלא יהו שמחים כלל, אבל אין לפרש "ממעטין" - אבל שמחים קצת, דאם כן היה לו לפרש כמה ממעטין. ואע"פ שהגמרא שם מדברת על תעניות גשמים, הוא הדין לענין משכנס אב, ואין שמחים בו כלל (מ"א סק"א). אולם עיין שעה"צ (סק"א) שהיינו דוקא לשיטת התוס' במגילה, אבל כפי שנראה לקמן תוס' ביבמות חולקים על זה וסוברים שממעטים במשא ומתן ממה שדרכו לנהוג בשאר ימים, וייתכן שלדעתם הוא הדין לגבי שמחה, שיש למעט בה בימים הללו שבין ראש חודש לתשעה באב, אבל שמותר לשמוח קצת.

בנין של שמחה

כתוב בירושלמי שאסור לבנות בנין של שמחה, אבל אם היה כותל גוהה ונוטה ליפול □ מותר לבנותו. ומותר לבנות אפילו אם אין בכותל הזה משום סכנה, כגון שעומד הכותל בחצר ואפשר לסגור את החצר שלא ייכנס אדם לשם, אלא שיש לחוש להפסד ממון, כגון שעל ידי נפילתו תישבר החומה ויתקלקל יותר.

ולמדנו לעיל (יד, ב) שבנין של שמחה היינו בית חתנות לבנו, ונטיעה של שמחה היינו אבורנקי של מלכים. ולפי זה מה שכתוב בירושלמי שאם כותלו גוהה ונוטה ליפול - היינו בבית חתנות לבנו, וכן משמע מתוס' יבמות. אמנם יש אומרים שמכיון שהבבלי לא חילק בזה, כל בנין אסור ואפילו בנין שאינו של שמחה כדי שיהיו נראין כמתאבלים על ירושלים. ואע"ג שגם הבבלי (בתענית ובמגילה) כתב שרק בנין של שמחה אסור, היינו רק בתעניות גשמים, שעברו אלו ולא נענו, אבל בין ר"ח לתשעה באב אסור לבנות אפילו בנין שאינו של שמחה.

וכן כתב הר"ן שאסור לבנות כל בנין שאין צריך לו לדירתו ורק עושה כן להרווחה בעלמא (מ"א סק"ז). אמנם אם שכר נכרי קודם ראש חודש בקבלנות - מותר בכל ואפילו בתשעה באב עצמו, דהנכרי אדעתא דנפשיה עביד. והוא הדין אם קצץ עם הנכרי בקבלנות לצייר (לסייד) את ביתו - מותר לצייר מטעם זה. ומ"מ אם יכול הוא לפייסו בדבר מועט להמתין עד אחר תשעה באב, תבוא עליו ברכה. אמנם בית הכנסת מותר, דהוי מצוה

דרבים (מ"א סק"ז). וכתב הר"ן (לעיל ה"ב) שדוקא שמחה של רשות אסורה, אבל של מצוה מותרת. ולכן מי שאין לו בית חתנות כלל - הא ודאי של מצוה היא, ואע"פ שהיא של שמחה מותר.

אירוסין ונישואין

כתוב בירושלמי דאירוסין מותרים אפילו בתשעה באב שמא יקדמנו אחר. וכן כתבו הרמב"ם, רבנו נסים והטור.

כאמור לעיל, כתב הר"ן (לעיל ה"ב) שדוקא שמחה של רשות אסורה, אבל של מצוה מותרת. ולכן מי שאין לו אשה ובנים - הא ודאי של מצוה היא לו להתארס, ומותר אע"פ שהיא מצוה של שמחה. וכתב ב"י שאע"פ שהר"ן דיבר בענין עברו תעניות אלו ולא נענו, הוא הדין מראש חודש עד תשעה באב דהני תרתי זמני כי הדדי נינהו. אמנם מה שנהגו שאין נושאים אשה כלל בימים הללו, אפילו מי שאין לו אשה ובנים, היינו משום שאין הוא סימן טוב.

אין נושאים, ואפילו בלא סעודה, דבנישואין בלבד איכא שמחה. אמנם אפשר דשרי בכל התקופה הזו להחזיר את גרושתו מן הנישואין (מ"ב סקט"ו).

כאמור, אירוסין מותרים, והיינו דוקא בלא סעודה, דליכא כל כך שמחה בזה, אבל אין עושים סעודת אירוסין. וכל שכן שמותר להתקשר בכתיבת תנאים. ומ"מ אסור לעשות סעודה אף באופן זה אפילו בלא ריקודים ומחולות, ואפילו בשבת אסור לעשות סעודה בשביל זה. אולם דוקא סעודה אסורה, אבל מה שנהגים לאכול מיני מרקחת בשעת כתיבת התנאים לא מיקרי סעודה (מ"א סק"י).

הרמ"א הביא בהג"ה את מנהג אשכנז שאין נושאים נשים מי"ז בתמוז עד אחר תשעה באב. אבל באירוסין אין נוהגים להחמיר, ומותר אפילו לעשות סעודת אירוסין (מ"ב סקי"ט). וסעודת שידוכין הוי מצוה כמו סעודת אירוסין ומותר (שעה"צ סקכ"ו).

אסור לעשות ריקודים ומחולות מי"ז בתמוז עד תשעה באב, אפילו בלא אירוסין (מ"א סק"ז).

משא ומתן

כתבו התוס' מגילה (ה,ב ד"ה ממעטין) שממעטין במשא ומתן, היינו במשא ומתן של שמחה, דומיא דבנין ונטיעה. וכן בתוס' יבמות (מג,א ד"ה מלישא) הביאו דעה זו ולדעתם רק משא ומתן של הכנת צרכי חופה אסור (או קניית כלי כסף, בגדים יקרים וכדומה). אולם תוס' שם חלקו על זה, דאינו נראה לומר שרק הכנת הסעודה אסורה. אלא חז"ל אסרו ריבוי משא ומתן, ויש להמעיט במשא ומתן מבשאר הימים, וכן כתב הכלבו (דרכי משה).

עיינ מ"ב (סקי"א) דיש פוסקים שסוברים שצריכים להמעיט כל משא ומתן, ולא יעסוק אלא כדי פרנסתו. וכן פמ"ג כתב שמי שפרנסתו בכלי זמר, שמנגן לעכו"ם בבית המשתה שלהם, מותר רק כדי פרנסתו. ובה"ל כתב בשם דרך החיים שהפמ"ג לא התיר אלא מי"ז בתמוז עד ראש חודש, אבל אחר כך יש לאסור.

כתב ב"י שהיום אין מקפידים להמעיט במשא ומתן כלל משנכנס אב, וכנראה סומכים על הדעה הראשונה לעיל, שרק משא ומתן של שמחה אסור. אמנם לפי זה צריכים ליהדר ממשא ומתן של צרכי חופה וכדומה, דאם לא כן נמצא שאין חוששים כלל לדברי חז"ל שאמרו שממעטין במשא ומתן.

הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש השמיטו דין זה שמובא בגמ' יבמות, וכתב ב"י שיתכן שהם סוברים שאין איסור כלל, והגמ' היא מידת חסידות או דוקא במקום שנהגו להקפיד בזה. וכן כתב מ"ב (סקי"א) דבזמננו נהגו להקל בכל זה משום דהכל נחשב כעת כדי פרנסתנו. אמנם מדברי מ"א (סק"ז) משמע דעל כל פנים יש להימנע ממשא ומתן של שמחה. וכן מי שעסקיו בכלי כסף, אסור לו למכור אלא לעכו"ם. אבל מדברי הט"ז (סק"א) משמע דאף בזה המנהג להקל שמא לא יוכל להכין את סעודת החתונה אחר כך וכדומה, וטוב להחמיר (שעה"צ סקי"ג).

שבוע שחל בו תשעה באב

עיון גפ"ת כט,ב - ל,א (שבת שחל - הלכה כרבי מאיר)
 רי"ף ור"ן ט,ב; רא"ש אות לג
 רמב"ם תעניות ה,ו
 טור, ב"י ושו"ע תקנא,ד

בגמ' נחלקו תנאים ואמוראים מתי מתחילים וגומרים את עניני האבלות של תקופת בין המצרים. ר' מאיר סובר שהיא מתחילה מראש חודש ונגמרת בתשעה באב. ר' יהודה סובר שכל החודש כולו אסור. ורשב"ג סובר שאינו אסור אלא אותו שבוע בלבד. להלכה נפסק כר' מאיר וכרשב"ג ושניהם לקולא. כלומר נוהגים אבלות רק בשבוע שחל בו תשעה באב (כרשב"ג), אמנם רק לפניו (כלומר, עד תשעה באב) אסור ולאחריו מותר מיד (כר' מאיר, ולא כרשב"ג שלדעתו לכאורה כל השבוע אסור, גם לאחר תשעה באב).

ועיין לעיל (כט,א) "דיני מוצאי תשעה באב", ועל פי זה נהגו איסור גם בתספורת, כיבוס ורחצה עד עשירי לאחר חצות, וכן כתב ערוה"ש (סקט"ז).

הצריך לנסוע למרחקים בשבוע שחל בו תשעה באב, מותר ליתן לכובסת עכו"ם לכבס בגדי פשתן לכמה שבועות שצריך לדרך (מ"ב סקל"ט). והב"ח אף התיר על ידי ישראל כשאי אפשר על ידי נכרי והוא לצורך גדול. אבל מ"א וא"ר אסרו (שעה"צ סקמ"א).

תשעה באב שחל ביום א'

אם חל תשעה באב ביום א', כתוב בברייתא בגמ' שאין "שבוע שחל בו תשעה באב", ומותר בכל לפניו ולאחריו.

תשעה באב שחל בשבת

וכן אם חל תשעה באב בשבת ונדחה ליום א', כתבו הרא"ש והר"ן בשם הירושלמי שהשבוע שלפניו אינו נקרא שבוע שחל בו תשעה באב, ומותר גם בשבוע שלפני תשעה באב וגם בשבוע שאחרי תשעה באב.

אמנם הטור כתב בשם סמ"ג שכשחל תשעה באב להיות בשבת נהגו לאסור לספר ולכבס בכל השבוע שלפניו. אולם הסמ"ק כתב שהיינו דוקא בשאר ימים חוץ מיום ה' וערב שבת, דיום ה' וערב שבת מותרים בכל מקרה מפני כבוד השבת. דהא אפילו כשחל תשעה באב בערב שבת מותר לספר ולכבס ביום ה' אחר חצות מפני כבוד השבת.

בשו"ע, המחבר סתם כמו הרא"ש והר"ן, והביא את המנהג להחמיר בשם יש אומרים. אמנם היינו דוקא כשחל בשבת ונדחה ליום א', אבל אם חל תשעה באב ביום א' מותר לכו"ע (מ"א סק"ז).

תשעה באב שחל בערב שבת

כאמור, כתוב במשנה ובגמ' שאם חל תשעה באב להיות בערב שבת - מותר ביום ה'. אמנם כל זה לא שייך אלא כשקדשו על פי הראיה, שכן ע"פ הלוח שלנו תשעה באב לא יחול לעולם ביום שישי.

תשעה באב שחל ביום ה'

כתבו התוס' שאם חל תשעה באב ביום ה' מותר גם כאן לספר ולכבס לאחר חצות מפני כבוד השבת, דאין להמתין עד הערב מפני טורח השבת. אולם הב"י תמה על דברים אלו של התוס', דאיך התירו לספר ולכבס בתשעה באב בעצמו?! ומסקנתו היא שאין לסמוך על הוראה זו. וכן כתב דרכי משה כתב בשם הר"ן שאסור לספר ולכבס מן המנחה ולמעלה ביום ה'. והגר"א כתב שאין לגורסו בגירסת התוס'.

מנהג אשכנז

הרמ"א כתב את מנהג אשכנז, שאוסרים את הכיבוס בכל תשעת הימים שבין ראש חודש לתשעה באב, ובתספורת אוסרים בשלשת השבועות שמי"ז בתמוז.

כיבוס בגדים

עין גפ"ת כט, ב - ל, א (שבת שחל - הלכה כרבי מאיר)
 רי"ף ור"ן ט, ב; רא"ש אות לב
 רמב"ם תעניות ה, ו
 טור, ב"י ושו"ע תקנא, ג; שם, ה-ו

כתוב במשנה שאסור לכבס בשבוע שחל תשעה באב להיות בתוכו. ונחלקו אמוראים בגמ' אם איסור זה הוא אפילו לכבס ולהניח או רק לכבס וללבוש. ההלכה נפסקה כרב ששת, ואסור אפילו אינו רוצה ללבוש עתה אלא להניחו עד אחר תשעה באב. והטעם, כתב רש"י, שנראה כמסיח דעתו מן האבלות ועוסק בכיבוס בגדים.

כתב הרמב"ן בתורת האדם, שאפילו אין לו אלא חלוק אחד בלבד - אסור לכבסו וללבושו.

וכתבו הראשונים שאף המכובסים קודם לכן אסור ללבשם. ולא ללבשן בלבד, אלא בין ללבוש בין להציע בהן את המיטה, בין איש בין אשה, אסור. ואפילו מטפחות הידיים והשולחן, הכל אסור. והראיה, דהא בטלי קצרי דבי רב בכל אותו שבוע, ומשמע לכל דבר.

כיבוס שלנו

כתוב בברייתא בגמ': "גיהוץ שלנו ככיבוס שלהם, וכלי פשתן אין בהם משום גיהוץ". כלומר כיבוס שלנו מותר, דמלאכת עראי הוא (טור), אבל גיהוץ שלנו אסור.

אמנם כתב הכלבו שכיבוס שלנו מותר אפילו לכבס וללבוש. אולם טור בשם רמב"ן וב"י חלקו על זה, ולדעתם ההיתר של כיבוס שלנו הוא דוקא לכבס ולהניח, אבל אסור לכבס וללבוש אפילו בכיבוס שלנו.

כתב הב"י בשם הרא"ש שגיהוץ שלנו הרי היא ככיבוס שלנו ומותר. (אמנם בגירסת הרא"ש אצלנו כתוב: וגיהוץ שלנו הרי היא ככיבוס שלהם ומותר). וכתב ב"י שאם הגירסה הזו נכונה, חייבים לומר שהרא"ש מדבר על גיהוץ שבזמן הזה, שהוא עוד יותר גרוע מגיהוץ של בני בבל שבזמן התלמוד. ולפי זה גיהוץ שלנו הוי ככיבוס של בני בבל ומותר. אולם אין נפקא מינה בכל זה, שהרי נהגו אבותינו איסור אף בכיבוס שלנו. וב"י כתב שיש

אומרים שכיבוס שלנו אסור מן הדין. וזוהי דעת הר"ן שדוקא כיבוס של בני בבל הוי כיבוס גרוע, שמימיו עכורים, לעומת ארץ ישראל שהיא ארץ הרים וגבעות. אבל כיבוס בארצות אחרות שאינם כבבל, יתכן שהוא ככיבוס של ארץ ישראל ואסור.

כלי פשתן

אין חוששים לגהץ כלי פשתן יפה כיון שהם קרובים לבשר ומתמלאים זיעה תמיד. לכן אין בהם משום גיהוץ והרי הן ככיבוס שלנו ומותר (רמב"ן טור וב"י). אמנם כתוב בגמ' שההיתר של כלי פשתן הוא דוקא לגהצם ולהניחם לאחר תשעה באב, אבל אסור ללבשם בשבת שחל תשעה באב להיות בתוכה. ואפילו אם כיבסן או גיהצן לפני שבוע זה, אסור ללובשם (מ"ב סקכ"ה).

כתב הרמב"ן שהיינו דוקא בכלי פשתן ישנים, אבל בחדשים יש משום גיהוץ. וכתב הטור בשם הרמב"ן מסקנת הדין הוזה להלכה:

- **בגדי צמר** - אסורים בין בגיהוץ בין בכיבוס, בין כלים חדשים ובין ישנים מכובסים, בין לבנים בין צבועים, ואפילו להניח אחר השבת. וכל זה בכיבוס שלהם, אבל כיבוס שלנו מותר לכבס ולהניח. אמנם גיהוץ שלנו אסור בין בישנים בין בחדשים שיוצאו מתחת למכבש.
- **בגדי פשתן** - בכל מקום מותר לגהצם ולהניח לאחר השבת, ואפילו בגיהוץ שלהם. אבל אסור ללבשם בשבוע זה בין חדשים בין ישנים, בין צבועים בין לבנים, בין מכובסים עכשיו בין מכובסים קודם.

גיהוץ

פירש הערוך שגיהוץ היינו שמעבירים על הבגדים אבן חלקה להחליקן. אולם נמוקי יוסף פירש (מועד קטן יד, ב ד"ה כל) דגיהוץ היינו מים ואפר או נתר ובורית. ולדבריו צריך לומר דכיבוס היינו במים לבדם (ב"י). וכתב המחבר: "ובזמן הזה אין מכבסים במים לבד, ונמצא שכל כיבוס של זמן הזה הוי גיהוץ ואסור מדינא".

סיכום

כתב הראבי"ה שנהגו אבותינו איסור אף בכיבוס שלנו. וכן כתבו התוס' שהחמיר רש"י שלא לתת סדינים לכובס בשבת שחל תשעה באב להיות בתוכה. וכן משמע מהרמב"ם שלא הזכיר שום צד היתר בהלכה זו. וכפי שראינו לעיל, כן כתב בב"י ובשו"ע מחמת שלש סיבות:

- המנהג לאסור שמובא בראבי"ה. ועוד יתכן שאסור מעיקר הדין.
- סברת הר"ן שכיבוס שלנו הוא כבני ארץ ישראל.
- כיבוס הוא במים לבד (דעת נמוקי יוסף), ולכן כל כיבוס שלנו הוא גיהוץ.

עיינ מ"א (סק"ד) ומ"ב (סק"ו) שמותר להחליף בגדים שלובשים אותם מפני הזיעה אף בשבוע שחל בו תשעה באב, והמחמיר בזה אינו אלא טועה. ולכן מותר להחליף גופיות, תחתונים, גרביים וכדומה.

מנהג אשכנז

כאמור לעיל, בני אשכנז נוהגים איסור מראש חודש אב בכל הדינים הנאמרים כאן בשבוע שחל בו תשעה באב. אמנם אם אין לו אלא חלוק אחד, מותר לכבס גם למנהג בני אשכנז מראש חודש עד לשבוע שחל בו (מ"ב סקכ"ט בשם א"ר).

לצורך מצוה

כתב הרמ"א שמותר לכבס בשבוע שחל בו תשעה באב לצורך מצוה. לדוגמא, מותר לאשה הלובשת לבנים לכבס וללבוש לבנים ולהציע את המיטה בלבנים.

אמנם כתב הרמ"א שבתשעה באב עצמו לא תלבש לבנים, רק תלבש חלוק בדוק ויפה. ואם אין לה, הסכימו הרבה אחרונים שמותר לה ללבוש חלוק לבן, דלצורך מצוה לא גזרו. ודרך החיים כתב שמותר לה ליתן לכובסת עכו"ם לצורך לבישת לבנים.

כבוד שבת נחשב לצורך מצוה, ומותר ללבוש כלי פשתן ולהציע את השולחן בלבנים כמו בשאר שבתות, אבל נהגו לאסור להציע את המיטות בלבנים (ט"ז סק"ד).

מלשון הרמ"א משמע שמותר אף לכבס ביום ה' ויום ו' לכבוד שבת. אמנם בדרכי משה משמע שנהגו בזה איסור. אכן, אם אין לו כתונת לשבת יש להקל, ועל ידי עכו"ם פשיטא דשרי (מ"ב סקל"ב).

בגדי שבת

כתב הרמ"א (סעיף א') שאין לובשים בגדי שבת בשבת חזון. אולם מ"ב (סק"ו) כתב שבוילנא נהגו על פי הגר"א ללבוש בגדי שבת, שאל"כ הוי מנהג אבלות בפרהסיא, שאסור בשבת. וכן כתב ר' יעקב עמדין שחייבים ללבוש בגדי שבת אפילו כשתשעה באב חל בשבת.

ועיין ערוה"ש (סקי"א) שזה כמה דורות שאין מקפידים על דברי הרמ"א, אלא לובשים בגדי שבת בשבת חזון. אמנם כתב דכיון שבגדי שבת ובגדי חול שלנו אינם שונים כל כך, יש לקיים את דברי הרמ"א. ועיין מש"כ לקמן "בגדים חדשים".

כובסת עכו"ם

כתב הרמ"א שאסור לתת בגדים לכובסת עכו"ם מראש חודש ואילך, אבל מותר לתת לפני ראש חודש אע"פ שכובסת אחר ראש חודש. וכתב הגר"א שאפילו אם היא תכבס בשבוע שחל בו תשעה באב - מותר. ובכל מקרה יזהירנה שלא תחזירם עד אחר תשעה באב (ערוה"ש סקט"ו).

מ"א כתב שאסור לתת לה מראש חודש ואילך אפילו אם אומר לה לכבס רק לאחר תשעה באב. אולם א"ר התיר בזה, ובכלי פשתן בוודאי יש לסמוך על זה (מ"ב סקל"ד).

בגדי קטנים

כתב תרומת הדשן שמהר"ם אסר לכבס בגדי קטנים בשבוע זה. אולם כתב ב"י שמתוך דברי תרומת הדשן נראה שלא נהגו כן, "וגם אנו לא ראינו ולא שמענו מי שנוהג כן". ועיין סוף סעיף יד.

בגדי עכו"ם

כתב תרומת הדשן שלכאורה היה ניתן להתיר לנשים עבריות לכבס בגדי עכו"ם בשבוע זה, שהרי אין איסור כיבוס

בשבוע זה משום איסור מלאכה אלא כדי למעט בשמחה ולהראות את האבלות, וזה לא שייך בבגדי עכו"ם. אולם בסוף הוא אוסר מחמת מראית העין. וב"י כתב שנראה מהירושלמי שאסור מעיקר הדין.

כתב מ"א (סקי"ט) שייתכן שבצנעה יש להקל. וכן במקום שהעכו"ם לובשים מלבושים אחרים וניכר בהם שהם של עכו"ם - שרי. ואם אין לו מה לאכול, ודאי כדי חייו שרי (מ"ב סקמ"ב). הרמ"א לא הגיה כאן שאנו נוהגים בזה אף מראש חודש, ועל פי זה כתב מ"ב (סקמ"ג) שבזה אף בני אשכנז אינם מחמירים אלא בשבוע שחל בו ולא מראש חודש. (ועיין שעה"צ סקמ"ה שאמנם דרך החיים כתב מראש חודש, אולם נראה להקל מכיון שמראש חודש אינו אלא מנהג.)

בגדים חדשים

כמו כן אסור ללבוש בגדים חדשים בשבוע זה, ובני אשכנז מחמירים מראש חודש ואילך. וכתב מ"א (סק"כ) דאסור ללבוש אפילו ישנים כל זמן שגיהוצם ניכר ונראים כחדשים. על פי זה "נהגו איסור בבגדי שבת, דאע"פ שלבשן כמה שבתות עדיין גיהוצם ניכר". ועיין מש"כ לעיל "בגדי שבת".

כתב הב"ח שאסור ללבוש בגדים חדשים אפילו מי"ז בתמוז ואילך, דהרי צריך לברך "שהחיינו", ואין מברכים "שהחיינו" בין י"ז בתמוז לתשעה באב (כדלקמן סעיף יז). לכן, לפי מה שכתוב שם שבשבת מותר לברך "שהחיינו", מותר ללבוש בגדים חדשים בשבת שבין המצרים, אבל מראש חודש ואילך אסור אפילו בשבת (מ"א סקכ"א). וערוה"ש (סקי"ח) כתב שאנו נמנעים מללבוש בגד חדש חשוב מי"ז בתמוז אפילו בשבת. אולם עיין בה"ל (ד"ה כלים) שמותר ללבוש כתונת חדשה אף בשבת חזון מפני שהוא כבוד שבת.

בוודאי מותר לקנות בגדים שאינם חשובים כל כך ואין צריך לברך עליהם "שהחיינו", כגון נעלים, גרביים, גופיות וכדומה וללבוש מי"ז בתמוז עד ראש חודש (מ"ב סקמ"ה). אמנם ערוה"ש (סקי"ח) כתב שיש להחמיר אפילו בבגדים שאינם חשובים מראש חודש ואילך, דיש קצת שמחה בכל בגד או מנעל חדש.

הכנת בגדים

בגדים שלבשו אותם אפילו לזמן קצר אינם נחשבים לבגדים מכובסים, ולכן עצה טובה היא להכין את הבגדים לפני ראש חודש על ידי זה שילבשם לזמן קצר (עיי' יו"ד שפט, א וש"ך סק"ד).

אמנם מי שהכין חולצות ונתלכלכו וצריך ללכת לעבודתו, מותר ללבוש המכובסים אם מוכרח (קיצור הלכות בין המצרים עמוד 10, הרב שמעון איידר בשם הרב משה פיינשטיין).

עשיית בגדים חדשים

עיי' טור, ב"י ושו"ע תקנא, ז-ח

כתב המרדכי בשם רבנו שב"ט, דאסור אף לעשות ולתקן בגדים חדשים בשבוע זה. וכן כתוב בירושלמי (פסחים פ"ד ה"א): הני נשי דנהיגי דלא למשתי מדעייל אב - מנהגא. אמנם יש גורסים: דלא למישתי **חמרא**, אבל רבנו ניסים לא גרס חמרא ופירש "דלא למישתי" מלשון שתי וערב. וכן פסק המחבר בשו"ע.

כתב ערוה"ש (סקכ"א): "וזה שלא נהגו רק בצמר לא ידעתי טעם... ובאמת לפנינו בירושלמי ליכא תיבת 'עמרא', אלא סתם דלא למשתי על שם 'כי השתות יהרסון', ורק בטור ובשו"ע כתיב 'עמרא'".

עוד כתב המרדכי דכיון שהשתי אסור - כל שכן תיקון בגדים, וראוי להחמיר בזה אפילו מראש חודש, כמו שכתוב בגמ' יבמות שממעטים בשמחה מראש חודש, וכן כתבו הגהות מיי' בשם הרוקח. בשו"ע, המחבר הביא דעה זו בשם יש אומרים, והרמ"א כתב שאסור אף לקנות בגדים חדשים, ואפילו אם מתכוון ללובשם רק לאחר תשעה באב (מ"ב סקמ"ט).

כתב תרומת הדשן שנשים הטוות חוטים כדי לתפור בהם בגדים ומחיייתם ממלאכה זו, נראה דשרי להן לטוות בשבוע זה כיון דאין זה דומה לתיקון השתי, שהוא תחילת

אריגת הבגדים ואיכא שמחה בדבר, מה שאין כן בהכנת חוטי התפירה. וכתב דרכי משה שמכאן משמע שאסור לחייט לתקן בגדים של אחרים בשבוע זה, אע"פ שלאומן אין שמחה דבמלאכתו הוא עוסק, דהרי לא התירו כאן אלא טווית חוטים, אבל הבגד עצמו אסור. ואם אין לו מה לאכול שרי, כמו לאבל לאחר שלושה ימים (מ"ב סק"ג).

כתב הרמ"א שנהגו להקל בדין זה. ומשמע דאפילו לחייט ישראל נהגו להקל. ומיירי שנתנן לו קודם ראש חודש, דאילו אחר ראש חודש פשיטא דאסור ליתן לו (מ"ב סקנ"א).

עוד כתבו תרומת הדשן והרמ"א שאין איסור מצד הדין לחייט, דאין הוא שמח מזה, אלא כל האיסור הוא מחמת מראית העין. לכן אם ידוע שהמלאכה היא עבור גוי ומפורסם הדבר לרבים, שרי מן הדין אפילו לקבל את המלאכה ולעשותה לאחר ראש חודש.

עוד כתב הרמ"א שנהגו לתת בגדים לאומנים שאינם יהודים לתקנם תוך זמן זה כדי שיהיו מוכנים לאחר התענית. ומיהו טוב למעט בזה במקום דאפשר, דלא עדיף משאר משא ומתן דממעטינן.

עיין בה"ל (ד"ה ונהגו) שהגר"א פקפק בכל מה שהקל כאן הרמ"א (חייט ישראל עבור אחרים; ידוע לרבים שהוא עבור גוי; לתת לחייט נכרי) דהרי בכיבוס למדנו לעיל שנהגו לאסור. וכתב בה"ל (שם) שנראה שאין להחמיר אלא בשבוע שחל בו תשעה באב ולא קודם, דבכיבוס גופא אינו אלא מנהג, וכיון דנהגו להקל בזה תו אין להחמיר.

אמנם כל זה היינו דוקא לענין עשיית בגדים חדשים, אולם תיקון בגדים קרועים או נעליים קרועות מותר (אגרות משה או"ח ח"ג סי' עט).

קידוש לבנה

עיין טור, ב"י ושו"ע תקנא, סוף סעיף ח

כתב הרמ"א שנוהגים לא לקדש את החודש עד לאחר תשעה באב. וכן כתב הרמ"א (תכו,ב) שאין מקדשים את הלבנה קודם תשעה באב ... ולא במוצאי תשעה באב. לפי זה אין לקדש אלא במוצאי י' באב, וכן כתב הט"ז (תקנא סק"ח). ואם ט' באב חל ביום ה', יש לו להמתין עד מוצאי שבת, שהוא י"ב לחודש (מ"ב סק"י על פי הרמ"א).

אולם עיין מ"ב (תכו סקי"א) דכל זה לדעת הרמ"א, אבל דעת האחרונים בכל זה דמקדשים אפילו במוצאי תשעה באב וכל שכן בשאר תעניות, אלא שצריך לטעום קודם. ובמוצאי יום כיפור מקדשים אף קודם שיטעמו כיון ששמחים שיצאו בדימוס. ובמוצאי תשעה באב צריך ליזהר שלא לקדש בלי נעלים. ועיין ערוה"ש (סקכ"ב) שיש אומרים בשם האריז"ל דיש להקפיד לקדש את החודש דוקא במוצאי תשעה באב כי בו נולד בן דוד.

עוד כתב ערוה"ש (שם): "ויש מפקפקים בעיקר דין זה (שדוחים אמירת ברכת הלבנה עד לאחר תשעה באב), דאיך נעבור על המצוה הבאה לידינו, וגם יש לחוש שמא יחלה או ימות ולא יקיים המצוה (זוהי דעת הגר"א). ומ"מ היכא דנהוג נהוג, אך אנחנו במדינתנו אין ממתנינים בלאו הכי מפני שהעבים מצויים הרבה במדינתנו ומי יודע אם לא תהיה מכוסה בעבים, ולכן אנו מקדשין הלבנה קודם תשעה באב".

בשר ויין

עיין רמב"ם תעניות ה,ו
טור, ב"י ושו"ע תקנא, ט-יא

כתב הטור שיש מתענים מבשר ויין מי"ז בתמוז עד תשעה באב. ולפי מנהג אשכנז □ רק היחידים נמנעים מבשר ויין משבעה עשר בתמוז ואילך, אבל מראש חודש ואילך נמנעים כולם מבשר ויין, זולת שבת שאוכלים ושותים כדרך כל השנה כולה. וכן כתבו הרמב"ן, המרדכי בשם ראבי"ה והגהות מיי' (פ"ה אות ב) בשם רב סעדיה גאון.

וכתב הרמב"ם: "וכבר נהגו ישראל שלא לאכול בשר בשבת זו". כלומר, בשבוע שחל בו תשעה באב.

אמנם המגיד משנה כתב שמנהג זה לא פשט בארצות אלו, אלא אין נמנעים מאכילת בשר אלא ערב התענית. אולם הרשב"א כתב בתשובה שנהגו אבותינו שלא לאכול בשר משנכנס אב, ואע"פ שאין כאן איסור כלל מדין התלמוד, שאפילו בערב תשעה באב מותר לאכול בשר ויין בסעודה שאינו מפסיק בה, אפילו הכי, מי שאוכל בשר בכל המקומות שנהגו בו איסור - פורץ גדרן של ראשונים ופורץ גדר ישכנו נחש. ועיין ערוה"ש (סקכ"ג) שיש כמה בדורנו שמזלזלים באיסור זה בעוה"ר, ועונשם גדול מאד.

בשו"ע, המחבר הביא את שלושת המנהגים (שבוע שחל בו; מראש חודש; מי"ז בתמוז). וכתב מ"ב (סקנ"ח) שמנהגנו לאסור מראש חודש, וראש חודש בכלל. אמנם בשבת אינו רשאי להחמיר, אלא אוכלים בשר ושותים יין אפילו אם חל תשעה באב בשבת והצום נדחה ליום א' (מ"ב סקנ"ט).

עיינן רא"ש (תחילת אות לו) שכתב על פי גמ' (בבא בתרא ס"ב) את טעם איסור אכילת בשר ושתיית יין - מפני שבתקופה זו בטלו התמיד וניסוך היין בעוונותינו. כתב מ"א (סקכ"ו) שמיד שהתפללו הקהל ערבית במוצאי שבת שלפני שבוע שחל בו תשעה באב, אע"פ שהיחיד לא התפלל עדיין והוא בתוך סעודתו - אסור בבשר ויין, והוא הדין בראש חודש למנהג אשכנז. אולם שאר האחרונים חלקו על זה, ומותר בבשר ויין אם לא התפלל עדיין במוצאי שבת, דכיון שאומרים "רצה" בברכת המזון שייכת אצלו השבת (מ"ב סקנ"ו).

כתב הכל בו שאף על פי שאסור לאכול בשר, מותר לאכול תבשיל (מרק) שנתבשל בו בשר, דלצעורי נפשיה קא מיכוין והא איצטער. וכתב מ"ב (סקס"ג) דהאידינא נוהגים לאסור אף תבשיל של בשר. אמנם דוקא בתבשיל של בשר, אבל אם רק נתבשל בסיר בשרי, פשיטא דמותר.

מהמרדכי משמע שיש לאסור אפילו בשר עוף ובשר מלוח ויין תוסס, היינו מיץ ענבים (מ"ב סקס"ו). ואסור לאכול גם בשר שנשאר מלפני ראש חודש, ואפילו בשר שנשאר משבת (ערוה"ש סקכ"ד).

מי שאינו יכול לאכול מאכלי חלב, מותר לו לאכול בשר עוף או בשר שנמלח ג' ימים (מ"ב סקס"ד), וכל שכן שמותר לו לאכול תבשיל של בשר (שעה"צ סקס"ט).
 כתב האגודה שנוהגים בימים אלו להימנע אף משכר כמו שנוהגים להימנע משתיית יין. אולם דרכי משה חלק על זה וכתב שאף שותים שכר דבש (וטעמו דומה ליין).

שחיטה

כתב הרמב"ם: "ויש מקומות שנהגו לבטל את השחיטה מראש חודש עד התענית". וכן כתב רבנו ירוחם שיש מקומות שנוהגים להצניע את סכין השחיטה, ושלא לשחוט מראש חודש אב עד אחר תשעה באב. וכן המנהג, מלבד מה ששוחטים לצורך שבת או לחולה (ואפילו חולה קצת - מ"ב סקס"א) או למילה וכדומה (דרכי משה).

מצניעים את הסכין עד עשרה באב, ובמקום הדחק יש להקל לשחוט בתשעה באב אחר חצות. אם חל תשעה באב ביום ה', לכו"ע מותר לשחוט אחר חצות לכבוד שבת.

מ"א (סקכ"ח) הסביר בשם אבודרהם את הטעם שמותר לשחוט בשעת הדחק בתשעה באב לאחר חצות, שכן בשאר ימים חוששים שמא יבואו לאכול, אבל בתענית אין לחשוש לזה. אולם ערוה"ש (סקכ"ה) חלק על זה, דדברים תמוהים הם, דגם בשאר הימים לא שייך לגזור דילמא אתי למיכל מיניה, דהא אי אפשר לאכול עד שיבשל את הבשר ועד אז יזכור, ואי משום אכילת מזיד - לא חשידי ישראל על זה.

סעודת מצוה

כתב דרכי משה בשם מהר"א קלוזנר דאם אירע סעודת מצוה, כגון מילה, פדיון הבן או סיום מסכת, מותר לקבץ מנין מצומצם ולאכול בשר ולשתות יין, אף בערב תשעה באב. אולם מהרי"ל חלק על זה דאמנם בשבוע שחל בו ובערב תשעה באב מותר רק במנין מצומצם, אבל מראש חודש עד שבוע שחל בו תשעה באב הקל יותר, וכל השייכים למילה, כגון קרוביו ורעיו, מותרים לאכול באותה סעודה, וכן כתב הרמ"א בשו"ע. וכתב מ"ב (סקע"ז) שאף שהחיי אדם הביא את הדעה הראשונה, בדרך החיים משמע דיכול לנהוג להקל כדעת הרמ"א.

מנין מצומצם □ היינו שמותר להזמין עשרה אנשים משום רעות, מעבר לקרובים הפסולים לעדות ובעלי השמחה. והשאר יאכלו מאכלי חלב (מ"ב סקע"ז).

כל השייכים לסעודה הם אותם אנשים שהיו באים לסעודה גם בזמן אחר, הן מחמת הקורבה הן מחמת הרעות, ואף נשים השייכות לסעודה מותרות במקום שהדרך להזמין לסעודה (מ"ב סקע"ה). אולם אסור להוסיף אנשים שאינם שייכים לסעודה ובאים רק לאכול ולשתות, ועבירה היא בידם (מ"ב סקע"ו).

אם חל סיום המסכת או המילה בתשעה באב שחל להיות בשבת, לכו"ע מותר להזמין כל מי שירצה (מ"ב סקע"ז). עושים סעודת מצוה לסיום מסכת. אבל אם לא נודמן הסיום בלימודו לא ימהר או יאחר בשביל זה. אכן אם נודמן כראוי מותרים לאכול אף אותם שלא למדו עמהם אם היו באים גם בזמן אחר משום רעות. ואם לא היה עושה סעודת סיום בשאר ימות השנה, אפשר שלא יעשנה גם עתה (מ"ב סקע"ג).

"ודע שיש שמניחים הסיום מסכת על ימים אלו כדי לאכול בשר, ודבר מכוער הוא. ויש שלומדים לכתחילה מסכת כדי לעשות סיום בימים אלו, ודבר זה אפשר כדאי לעשות - שעל ידי זה יעסוק בתורה. ואנחנו לא נהגנו בסיום, ואפילו כשיארע סיום בימים אלו אנו מניחין הסיום עד אחר תשעה באב כדי שנוכל לשמוח בשמחת הסיום לכבוד התורה כראוי" (ערוה"ש סקכ"ח).

ומותר לשתות את הכוס של ברכת המזון בסעודת מצוה, דלא גרע מיין שבתוך הסעודה (מ"ב סקע"ב).

יין הבדלה

כתב מהרי"ל בתשובה שרבותיו לא הקפידו להימנע מלשתות מיין של הבדלה, ואף מהר"ם הורה שמותר לשתות את הכוס של ברכת המזון. אולם כתב מהרי"ל: לבי מגמגם בזה דכיון שמדמים דין זה לנדר, צריך התרה למי שנהג בו איסור. הרמ"א בדרכי משה חלק על מהרי"ל בזה, דמאחר שמותר לשתות יין בסעודת מצוה, כל שכן דיין של הבדלה הוי יין של מצוה. ואין לפקפק דליבעי התרה מאחר דהוה כמו נדר - די ש לומר דמעיקרא בכהאי גוונא לא נהגו.

בשו"ע, המחבר התיר לשתות יין של הבדלה וברכת המזון. אולם על אף שהרמ"א חלק עליו בדרכי משה, בשו"ע הוא פסק לכתחילה כמהרי"ל, ונוהגים להחמיר שלא לשתות יין בברכת המזון ולא בהבדלה אלא נותנים לתינוק, ובמקום דליכא תינוק מותר לשתות בעצמו את היין של הבדלה.

ויש לתת את הכוס לקטן שהגיע לחינוך ברכה אבל עדיין לא הגיע לחינוך להתאבל על ירושלים. ודוקא ביין הבדלה שהוא מצוה, אבל בלאו הכי אסור להאכיל בשר ויין לקטן אף שאינו יכול להתאבל על ירושלים (מ"ב סק"ע וערוה"ש סקכ"ו, דלא כמ"א סק"א, דהטעם שנותנים לתינוק הוא מפני שגם לעצמו מותר לשתות ולא מפני שלתינוקות הותרו בשר ויין). ערוה"ש (סקכ"ו) כתב שהוא נוהג להבדיל על שיכר.

אף המקפיד תמיד לזמן על הכוס לא ינהג כן, אלא יברך בלי כוס כיון שיש פוסקים דברכה אינה טעונה כוס אף בשלשה שאכלו ובכהאי גוונא יש לסמוך עליהם. אמנם כל זה מיירי בברכת המזון דחול, אבל בברכת המזון של שלש סעודות שבת - פשיטא דשרי (מ"ב סקס"ט).

תספורת

עין טור, ב"י ושו"ע תקנא, יב-טו

כתוב במשנה: "שבת שחל תשעה באב להיות בתוכה אסור לספר ולכבס". וכתב הרמב"ן (תורת האדם) שדין תספורת של שבוע זה הוא כדין אבֵּל, ואסור לספר שערות ראשו או שערות אחרות בגופו. אמנם מותר לספר את השפם אם הוא מעכב את האכילה. וכתב הרמ"א שאנו נוהגים איסור תספורת מי"ז בתמוז ואילך.

כתב מהר"ם מרוטנבורג שאסור לגדולים לספר את הקטנים בשבוע שחל תשעה באב להיות בתוכה. וכתב מ"א (סקל"ח) שהטעם הוא משום חינוך, ואע"ג שנפסק ביו"ד שאין אבלות לקטן, באבלות דרבים חמיר טפי וראוי לחנך בה את הקטנים (ערוה"ש סקל"א). אי נמי, הטעם משום עוגמת נפש. ונפקא מינה בין הטעמים - שבפחות מבן שש,

שאינ בו מצוות חינוך, עדיין יש משום עוגמת נפש ויש לאסור (שעה"צ סקצ"א).

ואחד איש ואחד אשה שוין לאיסור, ואפשר שיש להתיר באשה לגלח ריבוי שער דצדעין (מ"ב סקע"ט בשם פמ"ג). ואשה נשואה (וכן אשה בגיל נישואין) מותרת לגלח את שערות רגליה אפילו בשבוע שחל בו תשעה באב (קיצור הלכות בין המצרים עמוד 4, בשם הרב משה פיינשטיין). עיין מ"ב (סק"כ) שאין צורך להחמיר בסירוק הראש בשבוע שחל בו תשעה באב.

אע"פ שלכבוד שבת הקלנו לעיל לענין כיבוס, בענין תספורת אין הדין כן, דבלאו הכי אין רגילים להסתפר בכל שבוע (מ"א ומ"ב סקל"ב). אמנם עיין בה"ל (ד"ה וכן) שמהירושלמי משמע שיש להקל בתספורת לכבוד שבת, "וצע"ג".

קיצור שו"ע (קכב,טו) כתב שמותר לבעלי הברית (מוהל, סנדק ואבי הבן) להתגלח ולהסתפר עד השבוע שחל בו תשעה באב לכבוד ברית המילה.

תכפוהו אבליו

עיין מש"כ לעיל יג,א "תכפוהו אבליו", וכן כאן מי שתכפוהו אבליו של מת ושל שבוע זה, מיקל בתער אבל לא במספרים, ומכבס את כסותו במים אבל לא בנתר או בחול. נחלקו האחרונים במקרה שחל יום השלשים אחר ראש חודש וקודם שבוע שחל בו תשעה באב. ה"ט"ז כתב שיש להתיר אף למנהג אשכנז, שמחמירים בתספורת מי"ז בתמוז ובכיבוס מראש חודש, כיון שתכפוהו אבליו. אולם א"ר ועוד אחרונים כתבו שאין להקל כי אם כשחל יום שלשים קודם ראש חודש. ובמקום הדחק יש להקל כיון שאינו אלא מנהג (שעה"צ סקצ"ג).

נטילת צפרנים

כתב מ"א (סקי"א): "שמעתי שיש אוסרין ליטול צפרנים כמו באבל. ונראה לי דלא דמי, דזה הוי כמו צנעה, ובאבלות דצנעה תשעה באב קיל מאבל... ולכבוד שבת פשיטא דשרי, וכל שכן לצורך טבילה". אולם ה"ט"ז (סקי"ג) כתב שנטילת צפרנים אסורה בשבוע זה, אבל אין להחמיר אלא בשבוע שחל בו בלבד,

אבל קודם לכן אין להחמיר אפילו לנוהגים להחמיר בתספורת מי"ז בתמוז. ומ"ב (סק"כ) כתב שלצורך טבילת מצוה או לכבוד שבת שרי. ואכן כן משמע גם מהט"ז.

ועיין ערוה"ש (סקל"ב) שאנחנו נוהגים להקל בנטילת צפרנים בשבוע שחל בו כי גם לענין נטילת ידיים טוב יותר כשיטלו הצפרנים.

רחיצה בין המצרים

עיין טור, ב"י ושו"ע תקנא, טז

כתב הראבי"ה שנהגו אבותינו שלא לרחוץ מראש חודש, ויש עלינו לקיים את המנהג משום "אל תטוש תורת אמך". הרמב"ן כתב שנהגו הכל שלא ליכנס לבית המרחץ בשבוע זה, ואסור לשנות מנהג אבותינו. וכתב המגיד משנה שדבר ברור הוא שמעיקר הדין מותר להתרחץ אפילו בערב תשעה באב אלא שכן נהגו, וכן כתב הר"ן.

וכתב תרומת הדשן שרחיצה אסורה אפילו בצונן, דאע"ג שהרמב"ם אסר דוקא בחמין נראה שאור זרוע ומרדכי חלקו על הרמב"ם בזה. "אמנם כמדומה לי שראיתי בימי חרפי רוחצים בנהרות מראש חודש ולא מיחו בידם, והמחמיר תבוא עליו ברכה".

בשו"ע כתב המחבר שיש נוהגים שלא לרחוץ מראש חודש, ויש שאין נמנעין אלא בשבת זו. וכתב הרמ"א דלצורך מצוה שרי. ולכן נדה רוחצת וטובלת. "ונוהגים שלא לרחוץ אפילו בצונן מראש חודש ואילך" (תרומת הדשן). כתב מ"א (סקמ"א) שאסור לרחוץ בסבון אפילו בצונן, וכן אין לרחוץ את כל גופו אפילו בצונן.

כל מקום שכתוב שמותר בצונן - מותר לערבב מעט מים חמים עם הצוננים כל עוד אין המים חמים ונעימים (קיצור הלכות בין המצרים עמוד 13).

לכבוד שבת

כתב דרכי משה דכיון שאין איסור רחיצה בימים אלו אלא מכח המנהג, היה לנו להתיר לכבוד שבת מכל שכן מכיבוס, דאסור מדינא, ואפילו הכי מותר לכבוד שבת. אלא שנהגו איסור אפילו ברחיצה. וכן כתב מהרי"ל שמותר ערב שבת חזון לרחוק ראשו במים צוננים אבל לא בחמין.

עוד כתב דרכי משה: "ושמעתי מקצת בני אדם נוהגים שמי שחופף ראשו כל ערב שבת, גם בערב שבת זו חופף ראשו, אבל לרחוץ כל גופו, כל אדם נוהגים בו איסור".

וכן כתב הרמ"א בשו"ע: "ונוהגים שלא לרחוץ אפילו בצונן מראש חודש ואילך, ואפילו בערב שבת של חזון אסור לרחוץ כי אם ראשו ופניו ידיו ורגליו בצונן. ויש מקילים בחפיפת הראש בחמין למי שרגיל בכך כל שבת". וחיי אדם כתב שאף מותר לרחוץ פניו, ידיו ורגליו בחמין למי שרגיל בכך בכל ערב שבת (מ"ב סקצ"ז).

עיין ערוה"ש (סקל"ו) שבדורנו התחילו לזלול ברחיצת חמין של ערב שבת חזון, ועתידיים ליתן את הדין על זה. אולם פוסקי זמננו נטו להקל יותר בענין זה כיון שבמדינותינו אנו רגילים להתרחץ בתכיפות יתר. לכן מי שמקפיד להתרחץ בכל ערב שבת ואינו מבטלו אלא מחמת אונס - מותר להתרחץ בערב שבת חזון כרגיל, אפילו במים חמים ואף בסבון ושמפו (קיצור הלכות בין המצרים 13 בשם הרב משה פיינשטיין). וכן הביא שם בשם הרב י"א הנקין: "לענין רחיצה וזיעה בערב שבת חזון, לענ"ד במדינה זו שנוהגים לרחוץ תדיר, הכל בגדר איסטניסים בזה, ודיינו להחמיר בשאר ימים ולא בערב שבת. וכן ראיתי נוהגים חסידים ברייסיין שרחצו במרחץ בערב שבת חזון".

מ"א (סק"מ) וט"ז (סקט"ז) כתבו בשם הב"ח שאין להחמיר אם חל ר"ח בערב שבת, דמצוה להתרחץ בערב שבת ודי אם נחמיר בערב שבת חזון.

מי שרגיל לחפוף את ראשו בכל ערב שבת, מותר אפילו אם חל ערב שבת חזון בערב תשעה באב. אמנם בזה יש ליזהר לכתחילה לחפוף קודם חצות, ובדיעבד גם אחר חצות שרי (פמ"ג, בה"ל ד"ה בחפיפת).

וכתב מ"א (סקמ"א) שמי שטובל בכל ערב שבת לשם מצוה, מותר לטבול גם בשבת זו. אולם מי שמבטל את הטבילה לפעמים מפני שטרוד בעסקיו או מפני הצינה, גם עכשיו אסור

לטבול. וערוה"ש (סקל"ה) כתב שבכהאי גוונא מותר אפילו בכל יום לנוהגים בכך, דאין זה רחיצה אלא טבילת טהרה.

רפואה

מותר להתרחץ בחמין לצורך רפואה אפילו בשבוע שחל בו תשעה באב. ולכן מותר למעוברת להתרחץ בחמין קרוב לעת לידתה, דהוי לרפואה ולא לתענוג. וכן אם רופא הורה ליולדת או לאדם חלוש שצריך לרחוץ בכל יום בחמין - שרי, מלבד בתשעה באב עצמו, שצריך ליזהר בזה (מ"ב סקפ"ח ושעה"צ סקצ"ד).

וכן קטנים שיש להם חטטים בראשם נוהגים לרוחצם (מ"ב סקצ"ג).

לכלוך וזיעה

כתב ערוה"ש (סקל"ו) שכמו שמותרת הרחיצה לצורך מצוה, דאין זה לתענוג, כל שכן מי שאין גופו נקי, מותר לו להתרחץ אפילו בחמין כדי להתנקות.

והוא הדין שמותר להתרחץ אפילו בחמין ואפילו עם סבון, אם הוא מלוכלך מזיעה והלכלוך או הזיעה לא ירדו לולא זה (וכן לאבל - עיין יו"ד שפא,א; ומעיקר הדין כן הוא בתשעה באב בעצמו - עיין תקנד,ט).

"שהחיינו"

עיין טור, ב"י ושו"ע תקנא,יז

כתוב בספר חסידים שאין לברך שהחיינו בין המצרים. וכתב מהרי"ל בתשובה שהיינו דוקא בדבר שאפשר לדחותה, כגון פרי או מלבוש, אבל אי מקרי פדין הבן, אין מחמיצין את המצוה או הברכה, והביאו הב"י.

טעם האיסור, כתב מ"א (סקמ"ב) שכיון שהוא זמן פורענות, אינו ראוי לומר "שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה". אבל אין הטעם משום אבלות, דלא מצינו שאבל אסור לברך שהחיינו.

כתב דרכי משה בשם בנימין זאב שאם אי אפשר לברך על אותו פרי לאחר תשעה באב - מותר לברך עליו עכשיו, ודלא כמהרי"ל שמשמע שאין לברך על שום פרי. וכן בשו"ע, המחבר הביא את דברי מהרי"ל שיש ליזהר מלברך על שום פרי, והרמ"א הביא את דברי בנימין זאב.

מ"א (סקמ"ב) וט"ז (סקי"ז) כתבו בשם ספר חסידים שמותר לברך שהחיינו בשבת של בין המצרים. אמנם בכתבי האריז"ל אסר אפילו בשבת. אמנם אם חל י"ז בתמוז בשבת והצום נדחה ליום ראשון, לכו"ע מותר (מ"א שם).

הגר"א פקפק על עצם הדין, וכתב שהוא חומרה יתירה. ולכן עכ"פ בשבת אין להחמיר, דבלאו הכי הרבה אחרונים מקילים בשבת (מ"ב סקצ"ח).

מכיון שאין לו לברך שהחיינו, ממילא אין לו לאכול את הפרי ולא ללבוש את הבגד. מ"א כתב שאם הפרי לא יתקלקל, יש לשומרו עד שבת. אולם אם הפרי יתקלקל אפשר לברך שהחיינו אפילו באמצע השבוע בהסתמך על הגר"א (מ"ב סקק"א).

אולם ערוה"ש (סקל"ח) כתב שמנהגנו לא לברך שהחיינו מראש חודש אב ואילך, אפילו בשבת, אבל קודם לכן מברכים.

אמנם מותר לאשה מעוברת לאכול פרי בלא שהחיינו, דשמא תתאווה ויגרום נזק לה ולוולד. וכן לחולה גם כן מותר כיון שהפירות פותחים את תאוותו לאכול דברים טובים, ובמקום חולי לא קבלינן עלן (מ"ב סקצ"ט).

בין המצרים

עיין טור, ב"י ושו"ע תקנא, יח

כתבו בהגהות מיי' שצריך ליזהר משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב שאין להכות את התלמידים. ובכוונות האריז"ל כתוב שבימים הללו יש להתאבל אחר חצי היום, ויבכה כמו חצי שעה. ורבים נוהגים על פי זה

לומר תיקון חצות לאחר חצות היום, חוץ מערב שבת וראש חודש וערב תשעה באב (ערוה"ש סקל"ט).

תשעה באב שחל להיות בשבת

עיינן גפ"ת כט,ב
רי"ף ור"ן ט,ב; רא"ש אות לב
רמב"ם תעניות ה,ח
טור, ב"י ושו"ע תקנב,י; תקנב,יט

סעודה מפסקת

בשר ויין - כתוב בברייתא בגמ': תשעה באב שחל להיות בשבת וכן ערב תשעה באב שחל להיות בשבת - אוכל ושותה כל צרכו ומעלה על שולחנו אפילו כסעודת שלמה בשעתו. כלומר, מותר לו לאכול בשר ולשתות יין אפילו בסעודה המפסקת, ואינו משנה מהרגלו בשבתות אחרות (ועיינן באה"ט סקי"ב בהסבר כוונת רש"י). וכן פסקו הרי"ף, הרא"ש והרמב"ם. אמנם הטור כתב בשם הרב שר שלום שאמנם כן הוא מעיקר הדין, אבל אין אנחנו נוהגים לאכול בשר ולשתות יין בסעודה המפסקת של שבת זו. וכן כתב הראב"ה, שהרי אין חובה לאכול בשר ולשתות יין בסעודה זו אלא רשאים לעשות כן, וכן כתבו המרדכי והסמ"ק.

הטור חלק על דברים אלו, דכיון שנמנע מבשר ויין מחמת אבל, אסור לעשותו בשבת. וכן כתב שאביו הרא"ש נהג לאכול בשר ולשתות יין בסעודה מפסקת שחל בשבת, וכן פסק המחבר. כתב מ"א (סקי"ד) בשם הרוקח שמ"מ ישב בדאבון נפש ולא ינהג בשמחה בסעודה זו, ולכן אין לשבת בסעודת חברים. אולם בספר בכור שור חלק על זה, ודעתו דמי שרגיל בכל שבת לסעוד סעודה זו עם חבריו ומיודעיו ומונע בשבת זו, הו"ל כאבלות בפרהסיא. וכתב מ"ב (סקכ"ג) בשם א"ר שלכר"ע מותר לאכול עם בני ביתו ויכול לברך בזימון כיון שהוא שבת. אם חל מילה באותה שבת, יש לעשות את הסעודה קודם מנחה (מ"א סקי"ד).

ביצים ומים - כתבו הגהות מיי' (אות ל') שיש גדולים שעושים סעודה מפסקת גם בשבת. כלומר, אחרי סעודה שלישית

עושים סעודה אחרת ואוכלים ביצים ושותים מים. אולם, מהר"ם לא חש למנהג זה, ולא שינה בסעודותיו משאר שבתות, "וכן פשוט המנהג".

להפסיק מבעוד יום - העיר הסמ"ק שמ"מ גם בשבת זו צריכים להפסיק לאכול מבעוד יום (כלומר קודם השקיעה) כמו ביום חול, וכן הגיה הרמ"א בשו"ע. ונכון להודיע את זה להמון שלא יטעו שהוא כשאר שבתות (מ"ב סקכ"ד).

חליצת נעלים

כתבו הגהות מיי' שהמנהג לחלוץ את הנעלים קודם התחלת תפילת ערבית. אמנם בשבת לא יחלוץ עד אחר "ברכו", חוץ משליח ציבור שחולץ קודם מפני הטירוף. וכתב דרכי משה שיש לש"ץ לומר: "ברוך המבדיל בין קודש לחול" קודם שהוא חולץ את מנעליו, וכן כתב בהג"ה (תקנג, ב). ולא יגע בהם בידי, דיהיה צריך ליטול את ידיו. ובדיעבד, אם נגע, ינקה ידיו בכל מידי דמנקי (מ"ב סק"ו).

תשמיש המיטה

כאמור לעיל, כתוב בבבלי (ומובא ברא"ש בלשון הזה): "חל להיות תשעה באב בשבת - אוכל אדם כל צרכו, ומעלה על שלחנו אפילו כסעודת שלמה בשעתו, ואינו מונע מעצמו כלום". וכתבו על זה הרא"ש והר"ן, שאינו מונע מעצמו רחיצה, סיכה ותשמיש המיטה, ולא אמרו שנוהג איסור בדברים שבצנעא. מהר"ם הביא בשם רבו, הרב יצחק מוויני"א, שיש לאסור דברים שבצנעא, כדין הקובר את מתו ברגל. אמנם מהר"ם כתב שיש לחלק בין קובר מתו ברגל לדין זה. אולם מהר"ם חלק על רבו להלכה ולא למעשה: ו"נכון להחמיר כדברי מורי, שאפילו הוא מקל ואני מחמיר היה לי לעשות כדבריו, וכל שכן כשהוא מחמיר ואני מקל".

הרא"ש קיבל את דברי מהר"ם הלכה למעשה, דכן משמע לשון התוספתא "ואינו מונע מעצמו כלום", וכן עמא דבר, וכן כתבו הרמב"ן והר"ן, וכן פסקו הטור והמחבר. אולם דרכי משה כתב בשם ר' אברהם מפראג שאנו נוהגים בו איסור. וכן הוא במנהגים ובאגודה, וכן פסק הרמ"א בשו"ע.

עוד כתב רמ"א בדרכי משה ששמש בית הכנסת מכריז:
 "דברים שבצנעא נוהג", והובא במ"א (סק"כ). וכתב שעה"צ
 (סקמ"ה): ונ"ל דבמקום שלא נהגו להכריז אין להקפיד על זה,
 דיש שפקפקו על עיקר המנהג, ובפרט בזמנינו דשכיחי ליצני.
 וכתב מ"א (סק"כ) בשם של"ה שאם נודמנה ליל טבילתה
 בליל שבת זו - טובלת ומשמשת, דיש לסמוך על הסברא
 הראשונה. ויש מחמירים גם בזה, אולם נראה שיש לסמוך על
 המקילים (מ"ב סק"מ, וערוה"ש סקי"ז), והוא הדין הבא מן הדרך
 (שעה"צ סקמ"ו).

סעודה המפסקת

עיינן גפ"ת ל, א (ערב תשעה באב - מותר לרחוץ)
 רי"ף ור"ן י, א-ב; רא"ש אות לד-לה
 רמב"ם תעניות ה, ז-ט
 טור, ב"י ושו"ע תקנב, א-ט

סעודה המפסקת (א, ט)

כתוב במשנה: "ערב תשעה באב (בסעודה המפסקת,
 כדלקמן) לא יאכל אדם שני תבשילין. לא יאכל בשר ולא ישתה
 יין. רבן שמעון בן גמליאל אומר: ישנה". כלומר אם היה רגיל
 לאכול שלשה דברים בסעודתו, יאכל שנים; רגיל לשתות ארבעה
 כוסות, ישתה שלשה. ופסקו הפוסקים כתנא קמא.
 בגמ' מובאות שתי מימרות על משנה זו: "אמר רב יהודה:
 לא שנו אלא משש שעות ולמעלה, אבל משש שעות ולמטה -
 מותר". "אמר רב יהודה: לא שנו אלא בסעודה המפסיק בה, אבל
 בסעודה שאינו מפסיק בה - מותר". וכתוב בגמ' שתופסים את
 שתי המימרות לקולא. כלומר כל הדינים של סעודה מפסקת הם
 דוקא אם היא נאכלת אחר חצות, אבל אם היה קודם חצות או
 אחר חצות ודעתו לאכול עוד אחרי כן, מותר.
 וכתב הרמב"ן שמסתבר שאם דעתו לאכול אחר כך רק
 אכילת עראי, אין אכילת ארעי זו נחשבת לסעודה כלל, ואם כן
 הסעודה הקודמת היא הסעודה המפסקת ואסור לאכול בה שני
 תבשילין.

כתב מהרי"ל: בערב תשעה באב אוכלין סעודה השייכא ללילה קודם מנחה, ואחר כך הולכין לבית הכנסת ומתפללין מנחה, וחוזרין ואוכלין סעודה מפסקת. וכתב הרמ"א בדרכי משה שכן הוא המנהג, אך טוב לאכול אותה סעודה קודם חצות או שלא לאכול כדי שובעו ויהא בדעתו לאכול עוד סעודה קבועה. ונוהגים בכל המקומות להרבות קצת בסעודה זו שאוכלים קודם מנחה כדי שלא תזיק לו התענית, ויש ראייה למנהג זה מהמדרש. "אבל מכל מקום שומר נפשו ירחק מזה כי כדאי הוא בית אלקינו לאבד עליו סעודה אחת בשנה, ודי שיאכל האדם כדי צרכו כמו שאר פעם שמתענין, ולא להרבות בסעודה כלל". וכן כתב הרמ"א בשו"ע שמי שיכול לסגף את עצמו ויודע בעצמו שאין התענית מזיקה לו ומחמיר על עצמו, נקרא קדוש.

הרבה אחרונים חלקו על המנהג הזה להרבות בסעודה קודם מנחה, ואחר מנחה לאכול קצת, אף שאינו רעב, "לזכר סעודה מפסקת". ויש אומרים שלכן אין לאכול גם קודם מנחה אלא תבשיל אחד (מ"ב סקכ"ב). וערוה"ש כתב שהרמ"א אוהב ישראל היה וטרח ליישב את המנהג, אבל אין הוא מנהג נכון. אמנם א"ר כתב דכל זמן שהוא מכוין לשם שמים (שלא תזיק לו התענית) הרשות בידו. אבל על כל פנים יראה כל אדם שלא ישביע עצמו יותר מדי. והחכם עיניו בראשו כדי שיוכל לאכול אחר המנחה סעודה מפסקת שלא תהא כאכילה גסה ועראי.

מ"א סק"א כתב עוד טעם להרבות בסעודה בערב תשעה באב, דבזמן בית שני תשעה באב היה יום טוב והיו מרבים בסעודה, אף עכשיו לא זזו ממנהג זה להיות לזכרון שיהפוך במהרה בימינו לששון ולשמחה. וכתב מ"א (סק"י) שמי שחש למנהג להרבות בסעודה, ירבה קודם חצות.

שינוי (א, רמ"א)

בברייתא (ל,א) כתוב: "רבן שמעון בן גמליאל אומר: ישנה. אמר רבי יהודה: כיצד משנה? אם היה רגיל לאכול שני תבשילין - יאכל מין אחד. ואם היה רגיל לסעוד בעשרה בני אדם - סועד בחמישה. היה רגיל לשתות עשרה כוסות - שותה חמישה כוסות". כתב ראבי"ה שתנא קמא מודה לרשב"ג בדין זה, דהרי תנא קמא מחמיר יותר מרשב"ג, וודאי מודה במקום שרשב"ג מחמיר. ולכן בסעודה המפסקת חייב אדם לשנות ממנהגו הרגיל, ואם היה רגיל לסעוד עם עשרה בני אדם יסעוד עם חמישה וכו'.

וכן כתבו המרדכי, הרוקח והתוס' (ד"ה אע"ג). אולם הרמב"ם לא הביא דין זה כלל, וכתב ב"י שמשמע מזה שאין הרמב"ם סובר כהלכה זו. אמנם הרמ"א הביא דין זה בהג"ה.

עוד כתב המרדכי שתנא קמא גם אינו חולק על הדין השני של רשב"ג: אם היה רגיל לאכול אחר אכילה צנון או מליח - הרשות בידו. אמנם אע"ג דקאמר שהרשות בידו מצוה להתנהג בפרישות, וכן כתב הרמ"א בשו"ע.

כתב מ"א (סק"א) בשם מהרי"ל ועוד ראשונים שאין לשתות שכר בסעודה המפסקת. אמנם אם הוא אדם חלש שרי. וכל שכן שאין לשתות יי"ש או שאר משקאות המשכרים כיון שעלול לשכוח את החורבן (שעה"צ סק"א). אמנם בתשובת מהרש"ל כתב שאין לאסור עליו אם הוא רגיל בכל סעודה לשתות שכר. ובכנסת הגדולה מפקפק עליו והא"ר מיישבו. והכל לפי מה שהוא אדם (שעה"צ סק"ב).

בשר ויין (ב)

כאמור, כתוב במשנה שבסעודה המפסקת אסור לאכול בשר ולשתות יין. וכתוב בברייתא בגמ': "אבל אוכל הוא בשר מליח ושותה יין מגתו. בשר מליח, עד כמה? ... כל זמן שהוא כשלמים. ויין מגתו עד כמה? כל זמן שהוא תוסס... וכמה תסיסתו? ג' ימים".

לגבי בשר, אם שהה שני ימים ולילה אחד מזמן השחיטה - מותר לאוכלו בסעודה מפסקת (תוס' וסמ"ק). אולם רש"י פרש שזמן זה הוא זמן שהייה במלח, וכן פרשו המגיד משנה והר"ן. עוד כתבו התוס' שכיון שאנו רגילים לאכול בשר מלוח, אסור לנו לאכול בשר אפילו אם הוא נמלח לזמן מרובה.

כתב המרדכי בשם ראבי"ה ורבנו שב"ט שמותר לאכול בשר עוף כיון שאין בו שמחה. אולם הטור חלק על זה ואסר אף אכילת בשר עוף.

כתב סמ"ג שאע"פ שאיסור אכילת בשר ויין הוא רק בסעודה המפסקת בלבד, כבר נהגו כל ישראל שלא לאכול שום בשר ושלא לשתות יין כל היום כולו. וכתב ב"י שמנהג זה לא פשט בינינו להמון העם.

וכתב הרמ"א בדרכי משה: "וכבר כתבתי... שהמנהג פשוט במדינות אלו שלא לאכול בשר ולשתות יין מראש חדש רק לדבר מצוה שרי". ולכן, מנהג אשכנז הוא לא לאכול אפילו

בשר עוף או בשר מלוח או לשתות אפילו יין מגתו מראש חודש א.ב.

שני תבשילין (ג-ד)

שתי קדירות - כתב רב האי גאון: שני תבשילים כגון אורז ועדשים, שהן שני מינים, אבל מין אחד בשתי קדירות מותר לשיטה זו. ורי"ץ גיאת חלק על זה ואפילו בישל מין אחד בשתי קדירות אסור, וכן כתב הרמב"ן וכן פסק המחבר. והיינו דוקא שבשלן בשתי צורות, כגון אחת בלילה עבה ואחת בלילה רכה, אבל אם בישלן באותה צורה בשתי קדירות, פשוט שמותר (מ"ב סק"ח).

שני מינים בקדירה אחת - כתבו התוס' והרמב"ן ששני תבשילין היינו העשויים בשתי קדירות, אבל שני מינים שעשויים בקדירה אחת - מותר. וכן הוא מנהג צרפת, אולם באשכנז מחמירים (טור). עוד כתב הטור שאפילו לדעת המחמירים מותר לאכול דבר שדרכו בכך כל השנה, כגון אפונה שנותנים בה בצלים וביצים.

כתב הרמב"ן שיש מחמירים להחשיב דג וביצה שעליו כשני תבשילין, וכמו שמצינו לענין עירוב. אולם הרמב"ן חלק עליהם דבדין עירוב הקילו, אבל אין הדין כן לענין ערב תשעה באב. אמנם הר"ן כתב שיש גאונים שלמדו דיני שני תבשילים בערב תשעה באב מדין עירוב, וכתב ב"י שמכאן יש להביא ראיה נגד הטור, שכתב שאם דרכו בכך בכל השנה מותר. דכאן הרי דרכם היה לאכול דג וביצה שעליו בכל השנה, ואפילו הכי יש מי שאוסר. אמנם למעשה כדאי הוא הרמב"ן לסמוך עליו, שדחה סברת המחמירים. בשו"ע, המחבר כתב שיש להחמיר, אמנם פסק גם כטור וכתב שאם הוא דבר שדרכו בכך כל השנה - מותר. כתב מ"א (סק"ד) שלביבות ממולאות בגבינה הוי שני תבשילים, וכן כתב מ"ב (סק"י). אולם ערוה"ש (סק"ח) כתב דדבר תימה הוא כיון דממלאים את כל הלביות בגבינה או בביצים ובצלים, כידוע. "ואפשר שבזמן הקודם לא היה כן. מיהו בזמנינו מותר לאכול קרפליך ובלניציס הממולאים בגבינה או בביצים ובצלים, וכן כל כיוצא בזה".

נאכל כמות שהוא חי - כתבו התוס' שתבשיל העשוי מביצים בתוספת גבינה ובצלים אינו נחשב לשני תבשילין בגלל:

הגבינה נאכלת כשהיא חיה, וכל דבר שנאכל כמות שהוא חי אין בו תורת בישול כלל וכלל. אף על פי שהבצלים אינם נאכלים חיים, מכיון שאין עושים מהם תבשיל בעצמו אלא רק בתוספת שומן או חמאה, אינו קרוי תבשיל כדי לאסור את הביצים שמתבשלים יחד עמהם.

אולם הראב"ד חלק ולדעתו אפילו תבשיל של גבינה נחשב לתבשיל. וכתב הרא"ש שכן מסתבר דטעם הדין הזה הוא משום כבוד (כלומר, שהאוכל מכובד) ולא שייך לחלק בין נאכל כמות שהוא חי לאינו נאכל כמות שהוא חי, שהרי ניתן לעשות תבשיל טוב מדבר שנאכל כמו שהוא חי כמו מדבר שאינו נאכל כמו שהוא חי. וכן כתב המרדכי בשם סמ"ג, וכן פסק המחבר.

כתב ערוה"ש (סק"ט) דלפי מנהגנו לאכול ביצים בסעודה המפסקת, אסור לאכול תבשיל נוסף כיון שהביצים הם תבשיל. כתב ערוה"ש (שם) שמותר לשתות תה או קפה בסעודה המפסקת, ואין זה נחשב מין תבשיל אלא שתיית משקה. "ויש מי שמסתפק בזה ולא ידעתי למה". וכן כתב שערי תשובה שכן פשוט המנהג בארץ ישראל ומצרים לשתות קפה בסעודה המפסקת. כתב הרמ"א שאין הבדל בין צלי לבישול בענין זה. וכתב ערוה"ש (סק"ז) שכבוש ומליח אינם נחשבים לבישול לענין זה. כתב הרמב"ן שמותר ללפת את הפת אפילו בכמה מינים של ירקות חיים. וכן מותר לאכול אפילו כמה מינים של פירות וירקות חיים.

ביצים (ה)

כתב הרא"ש ששנוהגים לאכול ביצה כמו שנוהגים בסעודת הבראה. וכן כתב הטור שיש מקומות שנוהגים להפסיק בעדשים שהוא סימן לאבל, שהוא גלגל שחוזר בעולם, וכמו האבל שאין לו פה. ובאשכנז אוכלים ביצה מאותו טעם. וכן כתבו בהגהות מיי' שאוכלים ביצים קשות קרות.

בשו"ע, המחבר כתב שנוהגים לאכול עדשים עם ביצים מבושלות בתוכן, שהם מאכל אבלים. והרמ"א כתב שנוהגים לאכול ביצים קשות. אמנם מותר לאכול ביצים ועדשים יחד דכיון שדרכם לאוכלם כך בכל השנה ואוכלם בבת אחת, נחשבים הם לתבשיל אחד. אולם מ"ב (סקי"ג) העיר שהטור כתב

עדשים או ביצים, וכן כתב הלבוש, וכן המנהג אצלנו שאוכלים ביצים לבד.

פת חריבה (ו-ז)

"כך היה מנהגו של רבי יהודה ברבי אילעאי, ערב תשעה באב מביאין לו פת חריבה במלח ויושב בין תנור לכירים ואוכל ושותה עליה קיתון של מים, ודומה כמי שמתו מוטל לפניו". הרמב"ם הביא מנהג זה בשם חסידים הראשונים וסיים: "כזה ראוי לעשות לחכמים או קרוב לזה". וכן כתב הטור שהאיסור של שני תבשילין הוא למי שאינו מסוגל להחמיר על עצמו, אבל מי שאפשר לו יחמיר על עצמו כרבי יהודה ברבי אילעאי.

כתבו הגהות מיי' שנהגו לישב על גבי קרקע בסעודה המפסקת כדי לקיים את "ודומה כמי שמתו מוטל לפניו". וכתבו התוס' שצריך לשנות את מקומו שהוא רגיל לשבת בו כמו רבי יהודה ברבי אילעאי שהיה עובר ויושב בין תנור לכירים, שהוא מקום מנוול. כתב תרומת הדשן שאע"פ שנוהגים לשבת על גבי קרקע אין צורך לחלוץ נעלים לסעודה זו, דאין יושבים על גבי קרקע מטעמי אבלות אלא בגלל שצריכים סעודה עניה ושפלה, והואיל ואין אנו נוהגים להסב - אין היכר לסעודה עניה ושפלה אלא בישיבה על גבי קרקע. אמנם אם הוא אדם חלש, מותר להניח כר מתחתיו (מ"ב סקי"ז). וכן אחר גמר הסעודה מותר לישב על הספסל (מ"א סק"ט).

כתב הרמ"א שיש נוהגים לטבול את פתם באפר ולאכלו, ואומר: "זהו סעודת תשעה באב" (מ"ב סקט"ז).

זימון (ח)

רבנו משולם אכל סעודה מפסקת בערב תשעה באב עם שלשה אנשים ולא בירך בזימון אלא בירך לבדו, וכן נהג הר"י (וכן כתבו הגהות מיי' בשם רב שרירא גאון, והגהות אשר"י). וכתב על זה הטור: "ואני תמה דאפילו אב"ל חייב בזימון. ואדוני אבי הרא"ש היה נוהג לאכול לבדו בסעודה המפסקת להתבודד". וכתבו הגהות מיי' שנכון שלא ישבו שלשה יחד לאכול כדי שלא יתחייבו בזימון, וכן פסק המחבר.

כתב מ"א (סק"ט) שאם אירע שאכלו שלשה יחד - לא זימנו, דלא חשיב קביעות אלא אם כן הסבו או ישבו בשולחן אחד, וכאן אין דעתן לקבוע יחד ולא חשיב קביעות. אולם אם

אכלו בשולחן אחד והיה דעתן לקבוע יחד, וודאי יש להם לזמן (ערוה"ש סק"ו).

תלמוד תורה

עיין גפ"ת ל, א (ת"ר כל מצוות - משמחי לב)
 רי"ף ור"ן י, א; רא"ש אות לד
 רמב"ם תעניות ה, יא
 טור, ב"י ושו"ע תקנד, א-ד; תקנג, ב

כתוב בברייתא בגמ': "אסור לקרות בתורה, בנביאים ובכתובים ולשנות במשנה, בתלמוד ובמדרש ובהלכות ובאגדות... אבל... קורא בקינות, באיוב ובדברים הרעים שבירמיה... משום שנאמר: 'פקודי ה' ישרים משמחי לב'". ורעות העכו"ם (כלומר, נבואות הזעם על אומות שונות) אסור לקרוא (מ"א סק"ג).

וכן מותר לתלמוד מדרש איכה, אגדת החורבן בפרק הניזקין ובפרק חלק וכן מה שמוזכר ביוסיפון (מ"ב סק"ג). וערוה"ש (סק"ה) כתב שמותר לקרוא דברים הרעים גם בספרים אחרים, והגמ' הזכירה את ספר ירמיה בגלל שכתובים שם הרבה דברים רעים.

לא רק קריאת איכה ואיוב מותרת אלא גם מותר לתלמוד את הפירוש. כן כתב מהרי"ל בתשובה, וזה שלא כדברי רבנו פרץ שהתיר לתלמוד פירוש איכה אבל לא את פירוש איוב, דהוא דבר עמוק.

פסוקי נחמה

באשכנז נהגו לקרוא פרשת "קרבו גוים לשמוע" (ישעיה לד), שהם פסוקי נחמה, אחרי שקראו את הדברים הרעים שבירמיה. אולם מהר"ם מרוטנבורג קרא תגר על המנהג הזה, שהרי בגמ' התירו לקרוא רק את הדברים הרעים שבירמיה. והקורא פסוקי נחמה עבירה היא בידו, שהרי אסרו אפילו סתם

דברי תורה, שהם לא תוכחה ולא נחמה, כל שכן פסוקי נחמה (הגהות מיי').

ועיין ערוה"ש (סק"ו) שמה שאנו אומרים פסוקי נחמה אחרי קינות, "תרחם ציון" וכו', זהו כעין תפילה בעלמא ולא לשם לימוד.

מקום שאינו רגיל

נחלקו התנאים בברייתא אם מותר ללמוד דבר שאינו רגיל. ר' מאיר מתיר לקרוא ולשנות דבר שלא למד עדיין, וכיון שהלימוד בא לו ביגיעה אין זה בגדר "משמחי לב". אולם ר' יהודה אוסר כיון שבסוף הלימוד, כשיבין את השמועה, ישמח. והלכה כר' יהודה.

לימוד בעיון

כתב מהרי"ל בתשובה שמותר ללמוד פרק אלו מגלחין, העוסק בדיני אבלות, אע"ג שאין הוא מענינא דיומא. שכן, כיון שהתירו לאבל ללמוד בו מוכח שאין בו ענין של שמחה. אמנם היינו דוקא ללמוד, אבל לישא וליתן בו אפשר דאסור. ועיין מ"א (סק"ד) שכתב שלישא וליתן בו ודאי אסור, וכן כתב ט"ז (סק"ב) שמותר ללמוד רק פשוטם של הדברים אבל לא דרך פלפול. אסור להורות הוראה, אם לא לחולה הצריך עכשיו. ואסור לדון דיני ממונות, דדין היינו תורה. מיהו אם אין בעלי הדין יכולים להמתין עד למחר כגון שנחוצים לדרכם - אפשר דשרי דהוי רבים צריכים לו (מ"א סק"ה). וכל שכן אם הדבר נוגע לדבר מצוה; והכל לפי ראות עיני המורה (ערוה"ש סק"ו).

הרהור

כתב האגור בשם מהרי"ל שאסור ללמוד בתשעה באב אפילו על ידי הרהור. ואע"ג שהרהור לאו כדיבור דמי שאני הכא דעיקר הטעם הוא משום שמחה, ובהרהור איכא שמחה. לכן אסור ללמוד איזה דרוש או קושיא או תירוץ אפילו בדברים הרעים מפני ששמחה היא לו (מ"א סק"ה).

תינוקות של בית רבנן

כתוב בבבלי: "ותינוקות של בית רבן בטלים בו". ואמנם לפי גירסת הרי"ף והרא"ש נחלקו בזה ר' מאיר ור' יהודה ורק לפי ר' יהודה בטלים בו, בכל זאת הלכה כר' יהודה. וכן הגיה הגר"א שכך הגירסא ושהפוסקים פסקו כר' יהודה.

כתב הט"ז (סק"א) שאין טעם דין זה מפני השמחה של הילדים, דהרי אין הם שמחים כל כך בלימוד תורה, אלא מבטלים את לימודם מחמת שמחת המבוגרים הליומדים אתם.

עוד כתב הט"ז (שם) שמותר ללמוד עם התינוקות את הדברים הרעים שמותר לגדול ללמוד, ולא אסרו אלא את מה שהקטן לומד בסדר הרגיל שלו: חומש, גמרא וכו'. אולם מ"א (סק"ב) חלק ואסר ללמוד עם התינוקות אפילו את הדברים הרעים, וכן משמע לשון הגמ' ד"בטלים" משמע לגמרי (שעה"צ סק"ו). לפי מ"א מותר ללמוד רק את ענין החורבן, דזה אינו אלא סיפור דברים ומשבר את לב התינוק. מ"ב (סק"ב) הביא את שתי הדעות.

סדר היום

כתב הרמב"ן שנהגו קצת העם שלא לקרוא פרשת הקרבנות, משנת איזהו מקומן ומדרש רבי ישמעאל בבית הכנסת לפי שאסור לקרוא בתורה. וכתב הרמב"ן על זה שאינו נראה, לפי שאין איסור לקרוא בסדר היום שהרי קורין קריאת שמע וכן קורין בתורה ומפטירים בנביא. ופרשת הקרבנות ואיזהו מקומן כנגד התמידים תקנום, ואומרם כדרכו ואינו חושש.

עיין מ"ב (סק"ז) שאין לומר פיטום הקטורת, שאינו מסדר היום, וכל שכן שאין לומר את כל סדר הקרבנות, ומה שכתב המחבר "פרשת הקרבנות" היינו פרשת התמיד.

לעבור על הפרשה

כתב דרכי משה בשם מנהגים שמותר לחזור על הפרשה בתשעה באב. ועיין ט"ז (סק"ג) שכתב שמי שרגיל לחזור על הפרשה הוי ליה כסדר היום ומותר. ונראה שכוונתו לשנים מקרא ואחד תרגום. אולם מ"א (סק"ז) חלק והסביר שכוונת הרמ"א היא לבעל הקורא, שמותר לו להכין את הקריאה לאותו יום. ועיין שעה"צ (סקי"א) שכמה אחרונים פקפקו על הט"ז וקשה מאד להקל כמותו, ואכן רוב האחרונים נקטו כמ"א.

ערב תשעה באב

כתב הרמ"א בדרכי משה (תקנד אות א, והביאו בהג"ה סוף תקנג) בשם המנהגים ומהרי"ל דאסור ללמוד בערב תשעה באב אחר חצות אפילו אם חל ערב תשעה באב בשבת. לכן אין אומרים פרקי אבות במנחה בשבת זו. וכן מ"א (סק"ז) החמיר אחר חצות בערב תשעה באב שחל בשבת, וכשחל תשעה באב בשבת החמיר לאסור בכל היום. אמנם מעיקר הדין כל חמשת העינויים מותרים בשבת, ואף יתכן שחובה עליו לאכול בשר מחמת כבוד שבת, שאני הכא שיכול ללמוד בדברים המותרים.

אולם הרבה אחרונים פקפקו על מנהג זה, וכן כתב מהרש"ל שנהג ללמוד בכל ערב תשעה באב אחר חצות ואף התיר לאחרים ללמוד, וכן כתב הגר"א שחומרא יתירא היא, וכן כתב החיי אדם. וכן מאמר מרדכי האריך בזה כיון שהוא מביא לידי הרבה ביטול תורה כיון שבפועל הלומדים מתרשלים ללמוד את הדברים המותרים בתשעה באב, דאין אדם לומד אלא במה שלבו חפץ. "וע"כ נראה דמי שרוצה להקל בזה (בערב תשעה באב) אין מוחין בידו" (מ"ב סק"ח).

עיינן בה"ל (ד"ה ולכן) שהביא את לשון מאמר מרדכי שכתב: "ואי לאו דמיסתפינא מחבריא, הו"א דאפילו ביום תשעה באב עצמו היה לנו להקל, דבעוונותינו הרבים נתקלקלו הדורות וביום תשעה באב מטיילין בשווקים ומשיחין שיחת חולין. ואפילו היודעים ספר וקצת לומדים מקילין בזה, ופשיטא דבאופן זה טפי הוי עדיף להו ללמוד". (עוד כתב שיש מאן דאמר בירושלמי שביקש להתיר מלאכה בחול המועד מטעם זה.) אמנם מאחר שאיסור ברור הוא ומוזכר בתלמוד ובפוסקים, פשיטא שאין לנו כח להקל, אבל "בערב תשעה באב יש להקל כיון שלא הוזכר בש"ס ופוסקים. וכן אני נוהג אף בחול וסמיכנא בהא על מהרש"ל. ומ"מ מי שמרגיש בעצמו שיוכל לדחוק וללמוד דברים המותרים ולא ימעט מפני זה בלימודו, קדוש יאמר לו, ואחר כוונת הלב הן הדברים".

הט"ז פקפק מאד באיסור לימוד כשחל ערב תשעה באב או תשעה באב בעצמו בשבת, וכתב שהלומד בשבת לא הפסיד את שכרו. "ונראה דיש לסמוך על זה, אחרי דאפילו כשחל בחול כמה אחרונים מקילין" (מ"ב סק"י).

מעין המאורע

רי"ף ור"ן י,א; רא"ש אות לד
טור, ב"י ושו"ע תקנז

כתבו הרי"ף והרא"ש בשם הירושלמי, שצריך לומר מעין המאורע בתשעה באב ואומרים "נחם ה' אלקינו את אבלי ציון" וכו'. וכתוב שם: והיכן אומרה? אמר רבי ירמיה: כל דבר שהוא להבא אומרו בעבודה, וכל שהוא לשעבר אומרו בהודאה. אמנם כתבו הרי"ף והרא"ש שנהגו העולם לאומרה בבונה ירושלים לפי שהיא מענינה. וסמכו על מה שכתוב בגמ' (עבודה זרה ח,א): אף על פי שאמרו שואל אדם צרכיו בשומע תפילה, אם בא לומר בסוף כל ברכה מעין אותה ברכה - אומר.

במנחה

כתב האבודרהם שנחלקו הגאונים באילו תפילות יש להזכיר מעין המאורע. רב עמרם כתב שיש לאומרו בכל התפילות כמו בכל פעם אחרת שמזכירים מעין המאורע (ראש חודש, חגים וכדומה), וכן סתם הכלבו, וכן פסקו ר' יהודה ברצלוני ורבנו ירוחם. אולם רב סעדיה גאון כתב שיש לאומרו בתפילת מנחה בלבד. ואע"פ שהרא"ש כתב: "כל ימי תמהתי למה אין אומרים נחם אלא בתפילת מנחה", פשט המנהג כדברי רב סעדיה גאון, וכן כתב הרוקח. טעם הדבר, שרק לעת ערב הציטנו אש בבית המקדש, הלכך באותה שעה מזכירים שפלות ירושלים ואבליה ומתפללים על תנחומיה. אמנם בשו"ע, המחבר סתם ולא חילק בין התפילות, והרמ"א הגיה שהמנהג הפשוט לאומרו רק במנחה.

כתבו הריטב"א ור"י ברצלוני שיש נוהגים לומר מעין המאורע בכל התפילות, אלא שבערבית ובשחרית אומרים "רחם" וכו' ובמנחה אומרים "נחם" וכו'. שכן בתחילת היום הרי הוא כמו מתו מוטל לפניו, ובזמן תפילת מנחה הרי הוא כלאחר הקבורה ויכול לקבל תנחומים.

אע"פ שאומר מעין המאורע יש לומר גם "עננו". היחיד אומרו בשומע תפילה והש"ץ אומרו בין גואל לרופא. כבר ראינו לעיל שהמחבר סובר שיש לומר "עננו" בכל התפילות, והרמ"א סובר שאומרים אותו רק במנחה בלבד. הטי"ז (סק"ב) הסתפק אם

יש לש"ץ לאומרו בשחרית בין גואל לרופא, והסיק דשב ואל תעשה עדיף. אולם הרבה פוסקים חלקו על זה, ולדעתם יש לש"ץ לאומרו גם בשחרית בין גואל לרופא (מ"ב סק"ג ושעה"צ סק"ד).

טעה

כתב אבודרהם שאם טעה ולא הזכיר מעין המאורע במקום הנהוג יש לאומרו **בהודאה**. ואם לא נזכר עד שגמר את התפילה אינו חוזר ומתפלל.

אולם הט"ז (סק"א) כתב שהוא טעות סופר וצריך לומר **בעבודה** דרק כשהוא מודה על שעבר אומרים אותו בהודאה, עיין שם. וכן האריך בבה"ל (ד"ה בבונה) וכן הסיק במ"ב (סק"ב) שאם שכח יש לאומרו בעבודה.

ברכת המזון

כתב מהרי"ל שמי שאכל בתשעה באב צריך לומר "נחם" בברכת המזון. אמנם אם שכח לומר אין מחזירים אותו. אע"פ שבתפילה אומרים אותו רק במנחה מפאת המנהג, בברכת המזון אין מנהג ולכן יש לאומרו בכל פעם שאוכל. אולם יש אחרונים שפקפקו על כך, דלא תיקנו לומר "נחם" אלא בתפילה בלבד, וכן כתבו שערי תשובה והגר"א.

עוברות ומניקות

רי"ף ור"ן י, א; רא"ש אות לד
רמב"ם תעניות ה, י
טור, ב"י ושו"ע תקנד, ה-ו

כתוב בגמ' (פסחים נד, ב) שעוברות ומניקות מתענות ומשלימות בצום תשעה באב כדרך שמתענות ומשלימות ביום הכיפורים.

כתב הרמב"ן שתשעה באב שונה מיום כיפור בזה שחיה או חולה שצריך לאכול אין צריכים אומד (אם יבואו לידי סכנה או לא) אלא מאכילים אותם מיד, דבמקום חולי לא גזרו רבנן.

עוד כתב הרמב"ן שאע"פ שיש ליולדת דין חיה לגבי יום כיפור רק תוך שבעה ימים ללידה, לענין תשעה באב לא גזרו במקום חולי (אלא אמרינן מסתמא שהיא חלשה והוי כחולה שאין בו סכנה) ויש ליולדת דין חיה כל שלשים יום. וכן פסק בשו"ע. ועיין ט"ז (סק"ד) שאפילו אם יודעים בוודאי שאין בה סכנה, וכן בחולה, ואפילו אם לא אמר צריך אני לאכול - מותר בתשעה באב.

אמנם מהרש"ל חלק על השו"ע בזה, והשוה את דין תשעה באב לדין יום כיפור, ויולדת חייבת להתענות בתשעה באב אם כבר עברו שבעה ימים מהלידה, אלא אם כן היא אמרה שהיא צריכה לאכול והיא גם קצת חלשה. אולם הרבה אחרונים חלקו על מהרש"ל ופסקו כשו"ע דמדינא שרי לאכול. אכן כבר נהגו להחמיר על עצמן, כדברי הרמ"א, אלא אם יש להן חולשה אף שנתרפאו מלידתן. אבל אם עדיין לא נתרפאה לגמרי או שהיא קצת חולה או חלשה בטבעה, לא תתענה בתוך שלשים. ואם אירע ליולדת בריאה שמתענה ומרגשת באמצע היום שום חולשה יתירה, יש לפסוק לה שלא תתענה בשארית היום (מ"ב סק"ט).

כתב א"ר דאפילו יולדת שאינה מתענה - יש לה להתענות כמה שעות. אכן אם גם זה קשה לה - לא תתענה כלל (מ"ב סקי"ד).

אף על פי שהמנהג להחמיר ולהתענות, יש להקל שלא תתענה אם תשעה באב חל בשבת ונדחה ליום ראשון (מ"א סק"ט).

כל זה לאחר שבעה, אבל תוך שבעה אין לה להתענות, וכל שכן תוך שלשה (מ"ב סקי"ג).

צומות אחרים

כתב המגיד משנה שמכאן יש לדקדק שעוברות ומניקות פטורות מלהתענות בשלושת הצומות האחרים ולא החמירו אלא בתשעה באב בלבד, וכן כתב הרשב"א בתשובה. וכתב עוד שאף על פי כן ראוי לעוברות ומניקות שלא להקל כל כך, ואם תאכלנה שלא להתענג במאכל ובמשתה אלא אוכלות ושותות כדי קיום

הוולד, וכן כתב הכלבו, וכן משמע מהרמב"ם (תעניות ג,ה לגבי תעניות גשמים).

וכתבו הגהות מיי' שמותר לעוברות ומניקות לאכול בשלושת הצומות רק אם הן מצטערות. אולם רבנו ירוחם כתב בשם הגאונים שמעוברת **אסורה** להתענות משום צער הוולד, חוץ מיום כיפור ותשעה באב. וכתב הרמ"א בדרכי משה שמרבנו ירוחם משמע שאפילו אם אינן מצטערות אסורות להתענות - "ואין המנהג כדבריו". וכן כתב הרמ"א (תקנ,א): "עוברות ומניקות שמצטערות הרבה אין להתענות (בג' צומות), ואפילו אינן מצטערות הרבה אינן מחויבות להתענות אלא שנהגו להחמיר". ואם הן חלשות אין להן להחמיר (מ"ב סק"ה).

בין השמשות שלו אסור

רי"ף ור"ן י, א
רמב"ם תעניות ה, ז
טור, ב"י ושו"ע תקנ"ג, ב

כתוב בגמ' (פסחים נד, ב) שבין השמשות של תשעה באב אסור כמו ביום הכיפורים. והיינו בין בכניסתו ובין ביציאתו, אבל אין צריך להוסיף עליו כמו ביום כיפור (רמב"ן).

להושיט אצבעו במים

רי"ף ור"ן י, א-ב
רמב"ם תעניות ה, י
טור, ב"י ושו"ע תקנ"ד, ז

רחיצה אסורה בתשעה באב בין בחמין בין בצונן, ואפילו להושיט אצבעו למים אסור. נעסוק בפרטי הלכה זו לקמן.

זכר לחורבן

הרי"ף ור"ן י,ב; רא"ש אות לו
 רמב"ם תעניות ה,יב-יג
 טור, ב"י ושו"ע תקס,א-ב

הרי"ף והרא"ש הביאו את הגמ' (בבא בתרא ס,ב) שבה מוזכרים כמה מנהגים שתיקנו חכמים לעשות זכר לחורבן:

- אמה על אמה
- לשייר בסעודה
- לשייר בתכשיטים
- אפר מקלה בראשי החתנים

אמה על אמה

"סד אדם את ביתו בסיד ומשייר דבר מועט. וכמה? אמר רב יוסף: אמה על אמה. אמר רב חסדא: וכנגד הפתח". כנגד הפתח היינו נוכח הפתח, כדי שייראה מיד כשיכנס בפתח. ויש שמניחים פנוי למעלה מן הפתח בגובה ואינו נראה לנכנס. ואפשר שנהגו כן כדי שיתראה תמיד לפני בעל הבית היושב בפנים, שעל פי רוב הוא יושב אצל הקיר אשר נוכח פתח הבית. ואותו השויר יהיה בלא סיד, ודלא כאותן העושים אמה שחור, דזהו גם כן ציור (מ"א סק"ג). אולם ערוה"ש (סק"ה) חלק כיון שרגילים שזהו היכר לחורבן, ואם כן מה לנו אם כה ואם כה? מ"ב (סק"ג) כתב שיש מקומות שעושים שחור וכותבים על זה "זכר לחורבן".

אותם התולים בגדי רקמה (או טפטים) סביב כל הכתלים גם כן ישיירו אמה על אמה (מ"א סק"ג).

כתב הר"ן על פי הגמ' שמשמע שדוקא אם סד ביתו בסיד חייב לשייר, אבל אם עירב בו חול או תבן אינו צריך לשייר. וכן כתב מ"ב (סק"ב) "ויש מקילין על ידי חול, דס"ל דהיכא דעירב חול שוב לא מקרי בשם סיד". דין זה לא כל כך ברור, אבל כנראה ההסבר בזה הוא שאם עירב חול הסיד לא יוצא לבן ממש בגלל שהמשטח יוצא מחוספס.

וכתב מ"ב (סק"ב): "והנה בזמנינו לא נהגו לשייר, ואפשר משום דסומכין על היש מקילין (וכן כתב ערוה"ש סק"ד), ועל כל פנים תמוה שהרי מלבנים הבתים בסיד לבד. ואפשר דדוקא

במיני סיד שהוא לבן ביותר אסור, מה שאין כן סיד שלנו. אך כל זה דוחק, וצ"ע על מה נוהגין היתר".

עוד כתוב בגמ' שם: אם קנה חצר (או דירה) שכבר מסוידת - הרי זו בחזקתה, ואין מחייבים אותו לקלף את הכתלים (רמב"ם). שכן, תולים שהוא נעשה ביד עכו"ם ולקחה ישראל ממנו. אמנם אם ידוע שנעשה ביד ישראל באיסור חייב לקלף אמה על אמה. וכל זה כשהוא קיים, אבל אם נפל הכותל, אפילו אם ידוע שבפעם הראשונה היה ביד עכו"ם, מ"מ כשחוזר ובונה אותו מחויב לשייר (מ"ב סק"ד).

מלשון הרמב"ם משמע שאסור לבנות בנין מסויד ומכויר כבנין המלכים, אפילו אם משייר אמה על אמה. ומשמע שהמחבר סובר כן מכך שסתם וכתב את לשון הרמב"ם. אבל דעת הטור שונה ואפילו אם סדין בסיד ומציירים מהני שיור אמה על אמה, וכן המנהג (מ"ב סק"א).

בית הכנסת ובית המדרש שרי בכל ענין, היינו אף בסיד לחוד ובלא שיור אמה על אמה (מ"א סק"ב ובה"ל ד"ה שאין).

לשייר בסעודה

"עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר דבר מועט. מאי היא? אמר רב פפא: כסא דהרסנא". כלומר די בזה שאפילו יחסר דבר מועט בסעודתו.

כתב הרמב"ם שהעורך שולחן לעשות סעודה לאורחים מניח מקום פנוי ללא קערה מן הקערות הראויות לתת שם. וצריכים לשייר אפילו בסעודת מצוה כמילה וחתונה וכל שכן בשאר סעודות. אבל בסעודות שבת ויום טוב לא יחסר שום דבר (מ"ב סק"ה).

וכתב בה"ל (ד"ה וכן) בשם החיי אדם: "וצ"ע שכל זה (שיור בסעודה ובתכשיטין ואפר בראשי החתנים) אין נוהגין כלל". אמנם היום נוהגים לשים אפר מקלה בראש החתנים.

לשייר בתכשיטים

"עושה אשה תכשיטיה ומשיירה דבר מועט. וכמה? אמר רב פפא: בת צידעא".

וכתב מ"ב (סק"ח): "היינו אם יש לה הרבה מיני תכשיטין לא תשים כולם עליה בבת אחת, רק בכל פעם תשייר אחד לזכור

החורבן. ונשים המתקשטות במילוי גורמין לבד זה רעות רבות מאומות העולם המתקנאים בהם".

אפר מקלה בראשי החתנים

"אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי. מאי 'על ראש שמחתי? אמר רב יצחק: זה אפר מקלה על ראש חתנים. אמר ליה רב פפא לאביי: היכא מנח ליה? במקום תפילין, שנאמר: 'לשום לאבלי ציון פאר תחת אפר'".

כתב הרמ"א שיש מקומות שנהגו לשבור כוס בשעת החופה. וכן שוברים כלי בשעת כתיבת התנאים (מ"ב סק"ט). ויראה לשבור תחת החופה כוס שלם, ואין בו משום בל תשחית כיון שעושים כן למען יתנו אל ליבם. אולם בתנאים ראוי ליקח קדירה שבורה (מ"ב סק"ט ושעה"צ סק"כ).

מלאכה בתשעה באב

עיינן גפ"ת ל,ב (תנן התם - על עצמותם)
רי"ף ור"ן י,ב; רא"ש אות לו
רמב"ם תעניות ה,י
טור, ב"י ושו"ע תקנ"ד, כב-כה

כתוב בגמ' (ומקורו במשנה פסחים נד,ב): "מקום שנהגו לעשות מלאכה בתשעה באב - עושיין; מקום שנהגו שלא לעשות מלאכה בתשעה באב - אין עושיין; ובכל מקום תלמידי חכמים בטלים. רשב"ג אומר: לעולם יעשה אדם עצמו תלמיד חכם (כדי שיצליח להתענות)". לכאורה אין הכוונה מלאכה כמו במלאכות שבת, אלא הכוונה ללכת לעבודה או לעסוק בעבודתו.

רשב"ג לא חשש ליוהרא בדין זה, דהרואה אומר שאין לו מלאכה לעשות דכמה בטלני איכא בשוקא. אולם תנא קמא חשש ליוהרא.

וכתבו הגהות מיי" (דפוס קושטא ה,י) בשם התוס' דעכשיו אפילו לתנא קמא יעשה כל אדם את עצמו כתלמיד חכם ולא יעשה מלאכה בתשעה באב, וליכא יוהרא כיון דבשאר ימים אין אנו רגילים כל כך במלאכה. דוקא

בימיהם שייך יוהרא כיון שהיו כולם רגילים במלאכה, אבל לא עכשיו. מיהו במקום שרגילים לעסוק במלאכה כמו בספרד, צריך עיון אם צריך ליבטל ממלאכה בתשעה באב, ושם גם נהגו שלא לעשות מלאכה. וכתב על זה ב"י: "ואני אומר כי מנהג פשוט היה בספרד שלא לעשות מלאכה בתשעה באב, וכן מנהג כל ישראל בכל מקום ששמענו שמעם". והרמ"א כתב בדרכי משה בשם המנהגים שאסור במלאכה עד חצות.

וכתב מ"ב (סקמ"ה) ובה"ל (ד"ה במקום) שהיום מנהג כל ישראל בכל מקום שלא לעשות מלאכה, והיינו רק עד חצות כמו שכתב הרמ"א. וכתב ערוה"ש (סקכ"א): "והאמת שעכשיו המנהג רק עד אחר אמירת הקינות. והיה מהראוי להאריך בהם עד חצות, אך אי אפשר להנהיג כן מפני דוחק הפרנסה. אך כיון שנהגו כן אין איסור בדבר כיון דתשעה באב תלוי במנהג לפי דין המשנה. ומ"מ, היראים נוהרים שלא לעשות קודם חצות וכן שלא לפתוח החנות קודם חצות".

טעם המנהג לא לעשות מלאכה הוא כדי שלא יסיח את דעתו מן האבלות. ולכן גם בלילה אסור במלאכה, דהא גם בלילה מחויב להתאבל (מ"א סקכ"ג).

כתב הרוקח שאפילו במקום שנהגו שלא לעשות מלאכה, מותר על ידי גוים אפילו בביתו. וכן כתב תרומת הדשן שאם אפשר לחלוב את הפרות על ידי גוים, טוב להחמיר ולעשות כן. אמנם אם אי אפשר על ידי גוים, מותר לעשות על ידי עצמו כמו בחול המועד (מ"א סקכ"ה). ועיין ביאור הגר"א שמצדד להקל תמיד על ידי ישראל בעצמו.

לענין פרקמטיא, כתב הרשב"א בתשובה שבמקום שנהגו לא לעשות מלאכה פשיטא שגם פרקמטיא שהיא להרויח ולהשתכר אסורה. ובמקום שנהגו לעשות מלאכה נראה שפרקמטיא מותרת אלא שיש למעט, שאפילו משנכנס אב ממעטים במשא ומתן. ואע"פ ששם אין ממעטים אלא משא ומתן של שמחה, מ"מ בתשעה באב וודאי ממעטים בכל משא ומתן (ערוה"ש סקכ"ב).

אמנם אסור לבנות בנין על ידי עכו"ם, דאוושא מילתא (מ"ב סקמ"ו). וכן פרקמטיא על ידי גוים אסורה, דאוושא מילתא (שעה"צ סק"נ בשם דרך החיים).

מלאכת דבר האבד מותרת כדרך שמותרת בחולו של מועד (רשב"א בתשובה). אם יריד או שיירות באים, מותר לקנות מהם על ידי עכו"ם (אבל לא על יד עצמו, דמסיח דעתו מן האבלות) אפילו קודם חצות וכל שכן למכור, דהוי דבר האבד (מ"א סקכ"ו).

כתב הרמ"א בדרכי משה שיש להימנע ממלאכה שיש בה שיהוי (כלומר שהמלאכה נמשכת לאורך זמן) מפני שעל ידי כך הוא מתבטל מהעינוי, אבל הדלקת נרות וקשירה וכדומה שאין בה שיהוי - מותר. וכן הגיה בשו"ע שנהגו באיסור מלאכה עד חצות, ונהגו להחמיר עד חצות בכל מלאכה שיש בה שיהוי קצת.

כתוב בברייתא: "ר' עקיבא אומר: כל העושה מלאכה בתשעה באב אינו רואה סימן ברכה לעולם". ופירשו רש"י ותוס': מאותה מלאכה. וכתב מ"ב (סק"נ): "כלומר מאותן מעות שמרויח מאותה מלאכה". ומחצית השקל כתב שכוונת התוס' שאפילו עושה את אותה המלאכה (שרגיל לעשותה בת"ב) בשאר ימות השנה □ אינו רואה סימן ברכה במלאכה זו. "וחכמים אומרים: כל העושה מלאכה בתשעה באב ואינו מתאבל על ירושלים - אינו רואה בשמחתה".

כתב מ"א (סקכ"ז) שמהראשונים (רי"ף, רא"ש וטור) משמע שהמאמר של ר' עקיבא נאמר אפילו במקום שנהגו לעשות מלאכה, ואפילו לאחר חצות - "ואם כן צ"ע, למה אין נזהרין בזה?" ומ"מ מהגמרא משמע דוקא כשקובע עצמו למלאכה ומסיח דעתו מן האבלות. ואם כן, אף שמותר לישא וליתן אחר חצות לא ימשוך בעסקיו כדי שלא יסיח דעתו מהאבלות".

כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה
 "כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה, ושאינו מתאבל על ירושלים אינו רואה בשמחתה. תניא נמי הכי: כל

האוכל בשר ושותה יין בתשעה באב (כלומר בסעודה המפסקת) עליו הכתוב אומר: 'ותהי עוונותם על עצמותם'".
 ולכן אפילו מעוברת, מניקה או שאר אנשים החלשים בטבעם ומצטערים מהתענית - יש להם להתענות, דכדאי הוא בית אלקיננו להצטער על חורבנו על כל פנים יום אחד בשנה.

לצער עצמו ולמעט בהנאותיו

עיון גפ"ת ל,ב (תוס' ד"ה כל)
 טור, ב"י ושו"ע תקנה,ב

כתבו התוס' שבתשעה באב: "...חייב אדם לצער ולמעט בכבודו ובהנאותיו, שאם היה רגיל לשכב על שני כרים, לא ישכב כי אם על אחד. אבל עוברות ומניקות אינן חייבות כולי האי, שאינם יכולות להצטער בעצמן". כתב הכל בו שר' שמואל מאויר"א היה מחמיר על עצמו לשכב מוטה על הארץ. ואדם חלש אין צריך להחמיר בזה אלא יישן על מיטתו (מ"ב סק"ו).

כתב בהגהות מרדכי שיש בני אדם ששמים אבן מתחת לראשם בליל תשעה באב, רמז למה שנאמר: 'ויקח מאבני המקום', שיעקב אבינו ראה את החורבן בחלומו. וכתב הרמ"א שגם בזה אין עוברות ומניקות (וכן אדם חלש - מ"ב סק"ז) צריכות להחמיר.

כתב מ"ב (סק"ח) שאין לעשן בתשעה באב. וכנסת הגדולה החמיר מאד בזה עד שכתב שמי שמעשן בתשעה באב היה ראוי לנדותו. אמנם יש אחרונים שהקילו בזה, "ע"כ מי שדחוק לו, שמורגל בו ביותר, יש להקל אחר חצות בצנעא בתוך ביתו".

ה' עינויים אחרי סעודה מפסקת

עיון גפ"ת ל,ב (תוס' ד"ה כל)
 רי"ף ור"ן י,א; רא"ש אות לח
 רמב"ם תעניות ג,ג
 טור, ב"י ושו"ע תקנ"ג,א

אכילה

כתבו התוס' שמותר לאכול גם אחרי שגמרו את הסעודה המפסקת אם עדיין היום גדול (כלומר לפני שקיעת החמה), וכן משמע בירושלמי.

וכן כתב הרי"ף (לעיל ג,ב) בשם הגאון לענין תענית ציבור. אמנם כתב הרי"ף (שם) שמסתבר שהיינו דוקא אם לא קבל עליו את התענית, אבל אם קבל עליו את התענית אסור לאכול. הראב"ד כתב שאחרי שגמר את סעודתו חלה עליו התענית מן הסתם, ואסור לאכול אפילו אם לא קבל עליו את התענית בפירוש.

הראשונים נחלקו בדעת הרמב"ם. המגיד משנה כתב שהרמב"ם סובר כרי"ף, ואם לא קבל את התענית על עצמו בפירוש מותר לאכול. אולם הגהות מיי' (פ"ג אות א) כתבו שהרמב"ם סובר שאם גמר בדעתו שלא לאכול עוד, אע"פ שלא קבל את התענית עליו בפירוש, אסור לאכול.

הרמב"ן כתב שלא שייך לומר קבלה אלא ביום הכיפורים, שצריך להוסיף עליו מבעוד יום, אבל אם הפסיק ונמלך בשאר תעניות, ואפילו תשעה באב, דבר פשוט הוא שחוזר ואוכל. אולם הטור חלק עליו, דאין נראה לחלק אלא ודאי קבלה אוסרת בכל תענית שצריך להפסיק מבעוד יום.

לענין הלכה, כתב ב"י שלא נאסר מלאכול אלא כשקיבל עליו בפירוש שלא יאכל עוד היום כיון שכן סובר הרי"ף, ויתכן שכן סובר הרמב"ם, וחוץ מהראב"ד כן סוברים שאר הראשונים. אמנם אם קבל עליו בפירוש שלא לאכול אסור כדברי הרי"ף, ולא כדברי הרמב"ן.

וכן אם אמר בלשון חיובי שמקבל עליו את התענית למחר גם כן אסור, דוודאי כוונתו שלא לאכול עוד היום (מ"א סק"א), "דאם לא כן למה צריך לקבלה על למחר, הלא בלא קבלתו הוא מצווה ועומד" (ערוה"ש סק"א).

וכתב הרמ"א שקבלה בלב אינה קבלה אלא צריך להוציא בשפתיו. אולם הב"ח חולק על זה וסובר שקבלה בלב הוי קבלה, וכן כתב בביאור הגר"א. והיינו שקבל את התענית על עצמו בלב, אבל לא הוציא בשפתיו. אולם אם לא קיבל על עצמו להתענות אפילו בלב אלא שגמר בדעתו שלא לאכול (כלומר, חשב שלא יאכל עוד) - אינו כלום ומותר אפילו באכילה. ומ"מ נכון יותר להתנות בפירוש, בפה או בלב, שאינו מקבל עליו את התענית עד בין השמשות (מ"ב סק"ב). וכן "אם דרכו כן הוא. וכן הוא המנהג הפשוט אצלנו דאחר סעודה מפסקת אוכלין ושותין אם ירצו, וכל אדם עושה על דעת המנהג" (ערוה"ש סק"ב).

רחיצה וסיכה לאחר סעודה מפסקת

לגבי רחיצה וסיכה לאחר סעודה מפסקת מצאנו שלש

דעות:

רמב"ן ור"ן - מזמן שהתחיל לאכול סעודה מפסקת אסור לרחוץ ולסוך. אמנם אכתי לא חל תשעה באב, אך מכיון שרחיצה וסיכה הן הנאות שנמשכות לאורך זמן, נראה שהוא רוחץ להנאת תשעה באב. אבל נעילת הסנדל ושאר דיני אבלות אינם נוהגים עד שתחשך.

ראב"ד - אחרי שגמר סעודתו חלה עליו התענית מן הסתם, ואסור לאכול וכן אסור לרחוץ.

רא"ש - מותר לאכול ולשתות אחרי סעודה מפסקת, ותמוה הדבר שיהיה מותר לאכול ולשתות ויהיה אסור לרחוץ ולסוך. לכן אחרי סעודה מפסקת מותר לרחוץ ולסוך, וכן עמא דבר. וכן פסק הרמ"א בסעיף ב', והיינו כשלא קבל עליו את התענית, אבל אם קבל עליו את התענית בפירוש (לאחר פלג המנחה) נאסר גם בשאר העינויים (מ"ב סק"ד).

כפיית המיטה

עיון גפ"ת ל"ב (ר' יהודה - כל עיקר)
רי"ף ור"ן י, א; רא"ש אות לו
טור וב"י ריש סימן תקנה

כתוב בגמ' שאין הלכה כר' יהודה, ואין כופין את המיטה כל עיקר. אמנם אע"פ שאין נוהגים בכפיית המיטה

בכל זאת יש לאדם לצער את עצמו קצת בענין משכבו, ועיין מה שכתבנו לעיל, "לצער עצמו ולמעט בהנאותיו".

ציצית ותפילין

ר"ן י, א (ד"ה ר' יהודה מחייב); רא"ש אות לז
 רמב"ם תעניות ה, יא
 טור, ב"י ושו"ע תקנה, א

תפילין

כתב מהר"ם שאין להניח תפילין בתשעה באב, כמו ביום ראשון של אבל, דאין יום מר ממנו - יום שקבועה בו בכיה לדורות. אולם הרא"ש חלק על זה, דתשעה באב אינו יותר חמור משבעת ימי אבלות, וכן כתבו הרמב"ן והר"ן. ויתכן שמהר"ם כתב כן רק להצדיק את מנהג אשכנז שלא הניחו תפילין.

גם מהרמב"ם נראה שסובר שמותר להניח תפילין בתשעה באב. וזה לשונו: "ומקצת החכמים נוהגין שלא להניח בו תפילין בראש". וכתב המגיד משנה: "פירוש, סברת רבנו הוא שרשאי אדם להניח תפילין בט' באב והרי הוא בזה כשאר הימים, אלא שמקצת החכמים נהגו שלא להניחם". אמנם רבנו ירוחם כתב בשם הרמב"ם שאין להניח תפילין, כיום ראשון של אבל. וכתב עוד שכן דעת הרי"ף. וכתב על זה הב"י: "ואיני יודע מנין לו שהרי"ף סובר כן".

למרות האמור לעיל, כתב הגהות מיי" שמהר"ם היה נוהג להניח תפילין מן המנחה ומעלה. וכתב ב"י: "וכן נהגו העולם שלא להניח תפילין בתפילת שחרית, ובמנחה מניחים אותם". וכתב על זה הרמ"א בדרכי משה: "כתב הכל בו בשם הראב"ד ועדיף טפי לשום אפר מקלה בראשו במקום תפילין, אפר תחת פאר".

אמנם בשו"ע המחבר סתם שנוהגים לא להניח תפילין בשחרית ובמנחה מניחים תפילין, והרמ"א לא הגיה דבר. כתב הגר"א שמניחים תפילין במנחה כיון שאז הציטו אש במקדש, ותם עוונך במה ששפך הקב"ה חמתו בעצים ואבנים. ויש אומרים שזה כדי להראות נחמה באבלנו בו ביום (מ"ב סק"ג). והרגיל להניח תפילין של רבנו תם, גם יניחם במנחה.

וכתב ערוה"ש (סק"א): "יש מהגדולים שהניחו תפילין בבוקר בביתם וקראו קריאת שמע, ואחר כך הלכו לבית הכנסת (באר היטב סק"א בשם הר"ם גלאנטי). ואומרים שכן עשה האריז"ל. אבל כל ישראל נהגו שלא להניח תפילין וציצית בבוקר בעת התפילה".

וכתב מ"ב (סק"ה) שהמניח תפילין במנחה ייזהר לא לקרוא עתה פרשיות קריאת שמע ופרשת קדש כיון דהלא הוא רק כקורא בתורה, ותלמוד תורה אסור כל היום.

ציצית

עוד כתב מהר"ם שנהגו קדמונינו בכל ארץ אשכנז שלא להתעטף בציצית בתשעה באב, ואף הסמיכו את הענין על פסוק ומדרש איכה. אולם אין מזה שום ראיה. "ויש שאינם רוצים לשנות את המנהג, וגם אינם רוצים להיות בלא ציצית, ומתעטפין בטלית קטן תחת בגדיהם". וכן כתב האגור שהיחידים לובשים טלית קטן תחת בגדיהם בלי ברכה.

כתב מ"ב (סק"ב): אם פשט את הטלית הקטן בלילה, יש אומרים שצריך לברך עליו בבוקר.

נרות בבית הכנסת

רא"ש אות לו

טור, ב"י ושו"ע תקנט, ג.

כתב הרא"ש בשם המהר"ם: "גם נהגו שלא להדליק נרות בבית הכנסת בתשעה באב, כי אם נר אחד לקרות לאורו איכה וקינות. ונראה זה מנהג כשר, כדאמר באיכה רבתי: 'שאמר הקב"ה למלאכי השרת בשעת חורבן הבית: מלך בשר ודם כשהוא אבל מהו עושה? אמרו לו: מכבה את הפנסים שלו. אמר להן: אף אני אעשה כן, שנאמר: שמש וירח קדרו.' וכן כתב הגהות מיי' (היא אות א). ובמ"ב (סקי"ד) כתב משום שכתוב "במחשכים הושיבני".

כתבו הט"ז (סק"ה) ומ"ב (סקט"ו) שלפי מנהגינו, שכל הקהל אומרים איכה וקינות בלחש עם החזן, יש להדליק נר אחד בכל איזור בבית הכנסת כדי שיוכלו לומר קינות

בדוחק. ואין מדליקים נר תפילה בשחרית, אבל כן מדליקים אותנו במנחה. כנראה כוונתו לנרות שנוהגים להדליק לכבוד התפילה על העמוד של החזן.

שאיילת שלום

רא"ש אות לז
רמב"ם תעניות ה,יא
טור, ב"י ושו"ע תקנ"ב, ב

כתב המהר"ם (מובא ברא"ש) בשם התוספתא (פ"ג הי"א): "אין שאיילת שלום לחברים בתשעה באב, אבל משיבין את ההדיוטות בשפה רפה". וכן כתוב בירושלמי (פ"א ה"ח). וכן כתב הרמב"ם: "ואם נתן להם עם הארץ שלום, מחזירים לו בשפה רפה וכובד ראש". וטוב להודיע לעם הארץ שהיום אסור ליתן שלום כדי שלא תהיה לו איבה עליו (מ"ב סקמ"ב). גם לומר "צפרא טבא" (בוקר טוב) או לשלוח דורון לחברו בתשעה באב - אסור.

הכנת צרכי סעודת מוצאי תשעה באב

רא"ש אות לז
טור, ב"י ושו"ע תקנ"ט, י

כתב הרא"ש: "ונהגו העם שלא לשחוט ולהכין סעודת מוצאי תשעה באב עד אחר חצות. ולשון התוספתא משמע כן, דתניא מתקינין בתשעה באב למוצאי תשעה באב. פירוש: מסוף היום כמו ממנחה ולמעלה □ דומיא דיוה"כ דמותר בקניבת ירק מן המנחה ולמעלה." וכן כתבו הגהות מ"י.

המרדכי כתב דטוב להמתין ממנחה ולמעלה. וכתב ב"י שמשמע מדבריו שיש להמתין עד מנחה קטנה, אבל העולם לא נהגו להמתין אלא עד חצות.

הטעם, כתב הרשב"א בתשובה, כדי שיוכל לחשוב באבלה של ירושלים, ולהתאונן ולהתעסק בנהי וקינות כאבל. ואם נהגו שלא לשחוט עד חצות או עד הערב, אסור להקל בזה.

כתב הט"ז (סק"ח) שמותר לשחוט רק לאותם הנוהגים לאכול בשר בלילה. שכן, לאלו הנוהגים מנהג כשר שלא לאכול גם בליל עשירי (כפי שמובא בשו"ע סימן תקנח) אסור לשחוט בתשעה באב אף אחר חצות, ומותר רק להכין את שאר צרכי סעודה. אמנם א"ר מיקל בזה, ובמקום הדחק יש להקל (מ"ב סקל"ט, ועיין שעה"צ סקמ"ג).
כתב מ"א (סקי"ד) שמותר לשחוט לצורך סעודת מצוה אפילו קודם חצות. וכתב ערוה"ש (סק"ט) שהיינו דוקא אם לא יספיקו ההכנות שלאחר חצות, ודבר זה לא שכיח.

גם נהגו שלא להציע את המיטות ולא לכבד את הבית עד אחר חצות. ומהראוי שלא לכבד את הבית כל היום כולו (ערוה"ש סק"ט).

אבל

רא"ש אות לח
טור, ב"י ושו"ע תקנט,ו

כתב הרא"ש בשם מהר"ם שאם יש אָבל בעיר הולך בלילה לבית הכנסת. וביום הולך עד שיגמרו את אמירת הקינות. ראית הרא"ש הוא מהגמ' (מועד קטן כא,ב) שאבל בשלשה ימים הראשונים לאבלו אינו הולך לביתו של אבל אחר, אך מכאן ואילך הולך ואינו יושב במקום המנחמים אלא במקום המתנחמים. וכיון שבתשעה באב כל הקהל הם אבלים, יכול ללכת לבית הכנסת עם שאר אנשי הקהל. וכתב בבדק הבית שכיון שהאבלות של תשעה באב הוי אבלות ישנה - חומרתה היא כמו מיום ג' ואילך, ולכן מותר ללכת לבית הכנסת.

רבנו ירוחם כתב שכל זה דוקא באבל לאחר ג' ימים לאבלותו, דאם לא כן אסור לו אף ללכת לבית אבל אחר, וכן העלה הקרבן נתנאל בפירוש דברי הרא"ש. אולם הטור והמחבר סתמו ולא חילקו בזה, וכן פסק מ"א (סק"ח) וערוה"ש (סק"ז).

מ"ב (סקכ"ד) הביא את שתי הדעות, וכתב: "והגאון ר' שלמה קלוגר הכריע - דבלילה שיש קינות מועטות לא ילך. אבל ביום שיש הרבה קינות וצער לו אם לא ילך - שרי. ואחר ג' ימים גם בלילה ילך לבית הכנסת." אונן - בלילה יושב בביתו, ולמחרת לאחר הקבורה - לדעת המקילים לעיל באבל תוך ג' ימים - גם לו מותר ליכנס לבית הכנסת עד שיגמרו את הקינות, ואחר כך ילך לביתו (מ"ב סקכ"ד).

רחיצה

ר"ן י, א; רא"ש סוף אות לח-לט
 רמב"ם תעניות ה, י
 טור, ב"י ושו"ע תקנ"ד, ט-י

ידיו מלוכלכות

רק רחיצה של תענוג אסורה. ולכן, אם היו ידיו מלוכלכות בטיט או בצואה וכדומה, מותר לרחוץ כדי להעביר את הלכלוך. ולא יטול כל ידיו אלא לפי הצורך להעביר את הלכלוך. ולכן מותר לבשל או לרחוץ דברי אוכל או תינוק, אף על פי שממילא רוחצות גם את ידיהן (מ"א סקי"א).

נטילת ידיים לתפילה

כתב הרא"ש שמותר לרחוץ את ידיו לתפילה מדין חייבי טבילות שטובלים כדרכם, דרק רחיצה של תענוג אסורה אבל כל רחיצה דמצוה מותרת, ורחיצה לתפילה הוי מצוה. וכן כתבו הרמב"ן והר"ן. וכן הביא מ"ב (סקכ"א) בשם מטה יהודה שמותר לרחוץ את ידיו אף לתפילת מנחה, דהוי כמקבל פני השכינה.

נטילת ידיים שחרית

כתב הרא"ש שמותר ליטול ידיים שחרית מכיון שכתוב (שבת קח,ב): "יד לעין תיקצץ יד לפה תיקצץ" משום רוח הרעה השורה על הידיים - אין לך לכלוך גדול מזה, ומותר להתרחץ כדי להעביר לכלוך. "וכן כל היום, אחר שעשה צרכיו ויש לו לברך 'אשר יצר' יכול ליטול ידיו כדי שיוכל לברך. ומיהו יזהר שלא יטול (את כל היד) אלא לפי הצורך להעביר הלכלוך".

אולם עיין בדברי רש"י ותוס' (יומא עז,ב תוד"ה משום שיבתא), וכן בתוס' ישנים שם. לפי רש"י אין היתר ליטול ידיים שחרית אלא לצורך האכלת תינוק. ועיין רמב"ם (תפילה ז,ח) שפסק שאין לברך ברכת נטילת ידיים בת"ב ויו"כ.

בשו"ע, המחבר כאן כתב "נוטל אדם ידיו שחרית, וצריך ליזהר שלא יטול ידיו אלא עד סוף קשרי אצבעותיו", ולא הזכיר את ענין הברכה. אמנם לקמן (תריג,ב) המחבר פסק כתוס' שצריכים לברך על נטילת ידיים.

אולם עיין בביאור הגר"א (שם סק"ו) שציטט את דברי הרמב"ם, והעלה דכן עיקר. על פי זה הסיק מ"ב (כאן סקכ"א) שלא לברך על נטילת ידיים בשחרית אחר הנטילה, רק אחר שעשה צרכיו יטול ידיו עד סוף קשרי אצבעותיו, ואז יברך על נטילת ידיים משום תפילה.

לאחר שנגב ידיו

כתוב בירושלמי: בתשעה באב רוחץ את ידיו ומעבירן על פניו (והטור גורס עיניו), ואם היה לפלוף על גבי עיניו ודרכו לרחצן במים, רוחץ ומעבירו כדרכו ואינו חושש דהוה ליה כמלוכלך בטיט ובצואה דרוחץ כדרכו ואינו חושש, וכן כתב רי"ץ גיאת.

משמע מהטור שמותר להעביר את ידיו על פניו רק לאחר שנגב אותן ועדיין הן לחות קצת, וכן כתב המחבר. והוא הדין שמותר להעביר על פניו, ידיו ורגליו כיון שאין בה טופח על מנת להטפיה. וכל זה דוקא בדרך העברה, אבל לרחצם בהדיא לא (מ"ב סקכ"ב).

איסטניס

המחבר כתב (תריג,ד): "מי שהוא איסטניס ואין דעתו מיושבת עליו עד שיקנח פניו במים □ מותר". והובא כאן במ"ב

(סקכ"ב). אולם הרמ"א (שם) העיר שנהגו להחמיר בזה, ואפילו ברחיצת העינים שהיא קצת לרפואה נהגו להחמיר. ועיין בערוה"ש (שם) שתמה על פסק זה של השו"ע, דהרי פשיטא דזהו לתענוג? ועיין שם (ס"ק ז-ח) מה שתירץ, ולפי דבריו גם למחבר יהיה אסור במים.

להקביל פני רבו

כתוב ביומא (שם): "ת"ר: ההולך להקביל פני רבו או פני אביו או פני מי שגדול ממנו, עובר במים עד צוארו ואינו חושש". ואיבעיא להו: רב אצל התלמיד מאי? וכתב הרי"ף שם דכיון דבעיית הגמ' לא איפשיטא - אסור. וכן דייק הר"ן להתיר דוקא ת"ח גדול ממנו. וכן פסק המחבר (תריג,ז) כדברי הרי"ף. וכן סתם המחבר כאן לחומרא. ואף אם שניהם שוים גם כן אסור (מ"ב סקכ"ג). וכן בחזרה מותר כדי שלא להכשילם לעתיד לבוא. אולם המאירי התיר אף רב אצל התלמיד אע"פ שהגמ' נשארה בספק. שכן, כל שמתכוין למצוה או לצד מוסר - מותר. ולא עוד, אלא אף במקום שאין שם צד מצוה אלא שהדבר ידוע שאין שם כוונת הנאה ויש חשש פסידא - מותר, והוא שהתירו לשומרי פירות לעבור במים עד צווארם. וכן הט"ז (תריג סק"ו) פסק שאם אי אפשר לתלמיד לבוא אצל הרב, מותר לרב לבוא אצל התלמיד. המ"ב (שם סק"כ) מפנה לדבריו בהל' שבת (שא מ"ב סקי"א), שם התיר רק במקרה שהרב צריך את התלמיד מחמת חריפותו וכדומה, ואפילו במקרה שהתלמיד יודע דבר אחד שהרב מסתפק בו, דלא גרע משאר דבר מצוה. ההולך לשמור את פירותיו עובר במים עד צווארו ואינו חושש, אבל בחזרה אסור. דבר זה התירו משום הפסד, ולכן בחזרה אסור כיון דליכא הפסד.

רגליו כהות

כתוב בירושלמי: הבא מן הדרך ורגליו כהות (עייפות) - מותר לרחצם במים, והביאו הטור והמחבר. והסביר מ"ב שאין זה מחמת תענוג אלא לרפואה.

מטפחת נגובה

כתוב בגמ' (יומא עח,א): "ערב תשעה באב מביאין לו מטפחת ושורה אותה במים ומקנח בה פניו, ידיו ורגליו, ולמחר

מעבירה על גבי עיניו". וכתב כאן הרא"ש: "פירוש: שורה אותה במים בערב תשעה באב, ומוציאה מן המים והיא מתנגבת, ומקנח בה פניו ידיו ורגליו כדי להצטנן בה, ולמחר מעבירה על גבי עיניו להעביר מהם לפלוף וחבלי שינה".

כתב הטור שאפילו אם אין דרכו לרחוץ את עיניו בכל יום ועושה עתה לתענוג - שרי כיון שהיא נגובה. נגובה היינו שאין בה טופח על מנת להטפוח (מ"א סקט"ו בשם הב"ח), הא לאו הכי - אסור.

ועיין ערוה"ש (סקי"ג) שהתיר דבר זה רק ביום כיפור ולא בתשעה באב.

ועיין מש"כ (לעיל יג,א) "רחיצה בתשעה באב".

הבדלה

ר"ן י,ב; רא"ש אות מ
טור, ב"י ושו"ע תקנו, א

כתב בעל הלכות גדולות שכשחל תשעה באב במוצאי שבת אינו מבדיל על הכוס במוצאי שבת. ואף על גב דקיימא לן שמתפלל אדם של מוצאי שבת בשבת ואומר הבדלה על הכוס - כאן אם יבדיל יקבל עליו את התענית ויהיה אסור לו לשתות. אלא כך ינהג: במוצאי שבת יברך "בורא מאורי האש" ולא יבדיל עד אחר התענית ואז יבדיל על הכוס, ולא יברך על האש.

אמנם הרמב"ן חלק דכיון שאין חיוב להבדיל על הכוס במוצאי שבת זו (שהרי אי אפשר) פטורים אנו מהבדלה לגמרי. וראיה לזה מהגמ' (ברכות לג,א): "בתחילה קבעוה בתפילה, העשירו קבעוה על הכוס, חזרו והענו" וכו'. ובתשעה באב שחל להיות בשבת - כל ישראל עניים מרודים הם, וכי האי גוונא לא תיקנו על הכוס כלל.

אולם הרא"ש, שהביא את כל הדיון באריכות, פסק כבה"ג, וכן פסק רב נטרונאי גאון. וכן כתב ב"י בשם מרדכי, הגהות מיי', סמ"ק ואבודרהם - שאין מברכים על הבשמים

ומברכים בורא מאורי האש קודם שקוראים מגילת איכה, וכן פסק המחבר; ובמוצאי תשעה באב אינו מברך לא על הנר ולא על הבשמים.

כתב הט"ז (סק"א) שמברך על הנר ואינו מברך על הבשמים כיון שהנר אינו טעון כוס ואינו משום תענוג, לעומת הבשמים שיש בהם משום תענוג. והעיר שעה"צ (סק"א) שמלשון הט"ז משמע שאסור להריח בשמים בכל יום תשעה באב שהרי יש בהם משום תענוג. אולם מ"א (סק"א) חלק וכתב שאע"פ שמותר להריח בשמים בתענית, בהבדלה אסור שאז ההרחה היא משום תענוג **להשיב נפש**. מהגר"א משמע שהוא סובר כדברי הט"ז, וכן סתם מ"ב (סק"א). אולם ערוה"ש (סק"א) סתם כמ"א.

יש לברך על הנר לפני מגילת איכה כי באיכה כתוב: "במחשכים הושיבני" וכו', ולכן יש לברך על הנר קודם. אמנם אם שכח לברך לפני קריאת מגילת איכה - יברך אחר כך בלילה כיון שהחיוב עדיין מוטל עליו (ט"ז סק"א). ויכול לברך כל הלילה של מוצאי שבת ולא יותר (ערוה"ש סק"ב). בליל תשעה באב מבדיל בתפילה אף על פי שאינו יכול להבדיל אז על הכוס. אם טעה ולא הבדיל בתפילה אין צריך לחזור ולהתפלל (כדין מי ששכח להבדיל בתפילה ואכל קודם הבדלה) כיון שעתיד להבדיל על הכוס במוצאי תשעה באב (מ"ב סק"ב). וצריכים להזהיר את הנשים (שאינן מתפללות ערבית) שיאמרו: "ברוך המבדיל בין קודש לחול" לפני שעושות מלאכה (שם).

במוצאי תשעה באב מבדיל על הכוס ואין צורך להבדיל אז בתפילה "שכבר חלף שעתא", ודי במה שיבדיל על הכוס (מ"ב סק"ג).

כתב מהרי"ל בנידון דידן שבמוצאי תשעה באב מברך "בורא פרי הגפן" וברכת ההבדלה. מדבריו משמע שמותר להבדיל על היין ומשמע שמותר לשתות את היין בעצמו ואין צורך לתת את היין לתינוק (מ"ב סק"ג). ואע"פ שראינו לעיל בסוגיית בשר ויין (על פי סימן תקנ"א), שעדיף לתת את היין לתינוק בהבדלה של מוצאי שבת חזון, מ"מ לילה זו קילא (שעה"צ סק"ז בשם דגול מרבבה). אולם

ערוה"ש (סק"ב) חולק ואין לו להבדיל על היין אלא על משקה אחר, דיינ אסור במוצאי תשעה באב אפילו בנדחה ליום ראשון.

במוצאי תשעה באב אינו מברך על הנר אפילו אם שכח לברך על הנר במוצאי שבת. שכן, אין מברכים על הנר אלא במוצאי שבת, שהוא זמן בריאת האש (מ"ב סק"ד). וכן אינו מברך על הבשמים כיון שאין מברכים על הבשמים אלא במוצאי שבת משום נפש יתרה (שו"ע או"ח רצט,ו).

תם ולא נשלים
הדרך עלך
מסכת תענית
והדרך עלן
לא נתנשי מינך
מסכת תענית
ולא תתנשי מינן
לא בעלמא הדין
ולא בעלמא דאתי